

УКРАЇНА В МИНУЛОМУ

ВИПУСК 1

Київ-Львів
1992

UCRAINA IN ANTIQUIS

VOLUMEN I

Kioviae-Leopoli
MCMXCII

УКРАЇНА В МИНУЛОМУ

ВИПУСК 1

Київ-Львів
1992

ББК Т 3 (2Ук)

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

Редакційна колегія:

Ярослав Дашкевич, Ігор Скочиляс, Ярослав Федорук

Матеріал статей викладено в авторській редакції.

Випуск підготовлено за сприянням:

Інституту української археографії Академії наук України (Київ)

Інституту національного відродження при Тернопільській
крайовій раді Народного руху України

Тижневика "Росі-Поступ" (Львів)

Газети "За вільний край" (Борщів)

© Я.Дашкевич, І.Скочиляс,
О. Мальчевський та ін., 1992

у 0503020900-038 Без оголошення

92

ISBN 5-87332-016-0

* * *

Цей збірник, присвячений проблемам минулого України, не різниться від багатьох інших за своєю спрямованістю та структурою, але необхідність його появи впливає з сучасних умов розвитку українських гуманітарних наук. Схоже на те, що зрештою на нашій землі відроджується давнє державне життя. Тисячолітні прагнення народу та його еліти звільнитися від іноземного панування, налагодити власний політичний та господарський механізм управління та піднести національну культуру тепер мають значний відсоток можливості для реалізації. Минають часи створення примітивних догматичних схем на кшталт "od torza do torza" і "единая, неделимая", в яких не було місця прагненню України стати повноцінним суб'єктом історії. Їхнє відлуння ще й досі прокочується по наукових виданнях. Але необхідно позбутися ідеологічної догми. Українській державі потрібна об'єктивна наука. І на цьому шляху такий збірник покликаний боювати найменшою мірою сприяти згуртуванню сил для розвитку українознавства.

Видається на честь сторіччя
ВОЛОДИМИРА ГРЕБЕНЯКА,
археолога,
працівника музею НТШ у Львові,
студента IV року філософії Львівського університету,
котрий поліг в бою під Галичем
(18.XI.1892 - 7.VI. 1915)

ДАВНІЙ ЛЬВІВ У ВІРМЕНСЬКИХ ТА ВІРМЕНСЬКО-КИПЧАЦЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

Цілком закономірним є бажання істориків середньовічних міст України поширити джерельну базу досліджень - чи шляхом розшуку невикористаних досі писемних джерел або нової інтерпретації давніше вже відомих, чи при допомозі археологічних розкопок. До поверхово досліджених або й взагалі навикористаних джерел треба залічити складені східними мовами. Окрему категорію становлять джерела вірменською та вірмено-кипчацькою мовами, що були розмовними, канцелярськими і літературними для вірменських поселенців, які з'явилися на території України не пізніше 80-90 рр. XI ст.

Хронікерські, документальні й епіграфічні дані свідчать, що вірмени поселилися у Львові незабаром після його заснування в середині XIII ст. В місті, яке швидко зайняло ключову позицію на львівському торговельному шляху Європа - Азія, вірмени отримали окремий квартал, користувалися самоврядуванням і релігійними свободами. Поселенці займалися міжконтинентальною торгівлею, що стала підставою їх збагачення. Вони розвивали певні види ремесел, зокрема художніх.

Вірменські та вірмено-кипчацькі джерела другої половини XIII - XIV ст. стосуються, в першу чергу, минулого колонії. Вони кидають одночасно деяке світло на історію самого міста, як періоду Галицько-Волинської держави (1256-1349 рр.), так і наступного перехідного часу (1349-1387 рр.). Події, пов'язані зі Львовом, відбулися в 5 документах, 2 хроніках та 2 пам'ятках епіграфіки. Документи і написи складено старовірменською мовою, грабаром, з невеликими домішками розмовної мови. Один документ було виготовлено у Львові, 4 - далеко за його межами: у Малій Азії, на території Кілікійського королівства (львівська вірменська громада підпорядковувалася в церковному відношенні католикозові, що мав осідок у Сісі, теперішньому Козані). Хроніки написані вірмено-кипчацькою мовою (практично тотожною з тогочасною кримсько-татарською), яка остаточно запанувала у львівській колонії в 20-30-х рр. XVI ст. При висвітленні подій до XIV ст. включно хронікери використовували синхронні документальні й, можливо, нарративні джерела.

Необхідно згадати, що під помилковою назвою "вірменських джерел" в історичній, а також науково-популярній літературі згадується писемні пам'ятки дуже сумнівного походження (пізні фальсифікати), не вірменські ні за мовою, ні за формальним

походженням. Висновки, які намагаються робити з таких "джерел" стосовно історії міст України (Києва, Львова, Кам'янець-Подільського), неодноразово приводили до перекручень і деформацій, про які вже згадувалося в літературі¹ і на яких немає потреби зупинятися знову.

Документи. У Львові було складено одну приватну дарчу грамоту 1363 р.; у Січі - 4 булли (вірм. кондак) католикосів 1364, 1374, 1383 та 1388 рр.²

1. Дарча від 30 серпня 1363 р.³ ктиторів львівського вірменського храму Аствацацин (Пресвятої Богородиці) Якоба, сина Шахіншаха з Кафи, і Паноса (Фалоса), сина Аврана з Гагяля (Газала?), про передачу церкви в користування громади. Грамота свідчить, що на час її підписання церква - збережена досі найдалі на Захід висунена пам'ятка вірменської середньовічної архітектури - вже була завершена (церкву, до речі, було збудовано в межах пововизначеної території "готичного" міста; за її межами опинився первісний вірменський церковно-монастирський комплекс довкола храму св. Анни, що виник на окраїні княжого Львова в другій половині XIII ст.). Документ кидає важливе світло на структуру вірменського самоврядування та стан церковної організації, які сформувалися перед 1363 р. й існували, цілком імовірно, також 15 років раніше, тобто до захоплення Львова польським королем. Серед свідків згадуються духовні особи - авакарец (протоєрей, часто намісник єпископа), кропавор (чернець), абега (єромонах, можливо, архімандрит), кагана (священник), а також 12 світських. Виходить, що в 1363 р. церковну організацію очолював авакарец, існував монастир, а самоврядування складалося з 12 старших. Посередньо грамота свідчить про значну кількість вірменів у середньовічному Львові. Підписи свідків - цінний антропонімічний матеріал.

¹ Дашкевич Я. Р. Грамота Федора Дмитровича. (Нарис з української дипломатки) // Науково-інформаційний бюлетень. Архівного управління УРСР. - К., 1962 - № 4. - С. 9-24; Дашкевич Я. Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV - XVI ст. // Архіви України. - К., 1970. - № 5. - С. 57-66; *Dschévyutch Ya. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240)* // Revue des études arméniennes. - Paris, 1973-1974. - Т. 10. - Р. 308-316, 331-332, 341-358; 1975-1976. - Т. 11. - Р. 339-346; Дашкевич Я. Р. Каменец - еще раз / *Russia Mediaevalis*. - München, 1984. - Т. 5. - Р. 1. - С. 8-11; Дашкевич Я. Р. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI-XIII вв. (Источники исследования темы) / Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования (1982 г.). - М., 1984. - С. 190-194.

² Датування кондаків складне, вимагає окремого дослідження. Беру за підставу дати, подані за вірменською ерою.

³ В літературі трапляються помилкові дати 30 серпня 1356 р., 3 серпня 1363 р. та 30 серпня 1364 р.

Оригінал на пергаменті не зберігся. Вірменський текст публікувався двічі; видання відрізняються окремими подробицями. Є латинський переклад з першої половини XVII ст. з помилковою датою 1354 р.⁴ Інші переклади (польською і німецькою) ще менш адекватні.

2. Кондак від 15 червня (січня?) 1364 р.⁵ католікоса Месропа I львівській вірменській громаді про призначення єпископом Грігора. Кондак визначає межі єпархії (Львів, Володимир з їх уділами, Луцьк), які явно не рахувалися з тогочасними політичними кордонами, а відбивали існування князівств зі столицями у Львові та Володимирі (і Луцьку). Львів названо "найблагословеннішою і величною уславленою матір'ю міст, яку охороняє Бог"⁶, що нагадує часи, коли Львів справді був столицею держави. В кондаці згадується, що Грігор не перший вірменський єпископ у Львові. Його попередників католікоси не затверджували, їх утримувала львівська громада (можна думати, що вони були ще в галицько-волинський період). Поруч з титулом єпископа вживається титул архієпископа. В грамоті відзначається соціальна структура львівської колонії, яку утворювали священики, парони (барони) і ходжі (пані, найбагатша верхівка громади), танутери (старші самоврядування), купці, міщани, мандрівники (купці, що тимчасово перебували в місті), ремісники та рільники.

Оригінал зберігається в Архіві ордену мхитаристів у Венеції. Публікувався вірменський текст⁷; наукового перекладу цілого кондака немає. На оригіналі є дописка католікоса Костандіна від 15 січня 1374 р. про затвердження Грігора вдруге. Приписка опублікована лише частково разом з кондаком.

3. Кондак від 15 січня 1374 р.⁸ Костандіна V Сісеці львівській громаді про затвердження єпископом (архієпископом) Грігора в межах раніше визначеної єпархії. Львів знову названо "матір'ю міст, яку охороняє Бог".

⁴ Гювер-Агонц С. Географія чотирьох частин світу: Азії, Європи, Африки і Америки. - Венеція, 1802. - Ч. 2, т. 2. - С.133-134; Бжиклянц М. Подорож до Польщі й інших країн, в яких мешкають вірмени ... - Венеція, 1830. - С.104-105 (обидві книжки вірм. мовою). Латинський переклад 1641 р.: *Obertyński S. Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog.* - Roma, 1934. - S. 41-42.

⁵ Альтернативні дати 1361, 1363 рр. (з позначенням 15 січня або 15 червня), помилкова - 1365 р.

⁶ Вірм. "майракалак", тобто столиця (така ж калька з грецького "метрополіс", як і літописна "мать городов" по відношенню до Києва).

⁷ Алішан Л. М. Літопис вірменів Ляхії і Волощини // Базмавеп. - Венеція, 1895. - № 10. - С. 442-445; Алішан Л. М. Кам'янець. Літопис вірменів Польщі й Румунії з додатком першоджерел. - Венеція, 1896. - С. 5-8 (обидва видання вірм. мовою).

⁸ В літературі трапляється помилкова дата 1375 р.

Оригінал також зберігається у Венеції. Видано вірменський текст⁹, переклад не публікувався.

4. Кондак від 2 квітня 1383 р.¹⁰ Теодороса II львівській громаді про підтвердження, згідно з кондаком Костандіна V 1380 р. (цей документ не зберігся), єпископом (архієпископом) Йоганеса Насратіняна в межах новоствореної єпархії (Львів, Луцьк, Манкерман - тобто Київ). Таким чином було підтверджено ліквідацію окремого київського вірменського єпископства¹¹. Разом з єпископом до Львова було скеровано представника католікоса (нвірака) Нерсеса. Згадуються також соціальні категорії: морські й міські купці, танутери, ремісники, рільники та вірменський солтис Абрагам, відомий з багатьох інших львівських джерел. Титул Львова - "благословенна, що охороняється Богом, славна і відома королівська і християнська матір міст Львів" - знову пагадує часи галицько-волинської державності. Як виходить з грамоти Теодороса 1388 р. (див. № 5), даний кондак не увійшов у силу.

Оригінал зберігається у Венеції. Видано вірменський текст¹², переклад не публікувався.

5. Кондак від 13 серпня 1388 р.¹³ Теодороса II львівській громаді про нове затвердження єпископа Йоганеса Насратіняна для ще більшої єпархії. Згідно з переліком місцевостей, йому підпорядкували парафії у Львові, Сереті, Сочаві, Кам'янці, Луцьку, Володимирі, Києві, в Молдавії та в Ботині (тепер Ботошані в Румунії)¹⁴, а також в Енкісалаї. Під цим останнім містом треба, мабуть, розуміти Енкі Сарай, тобто Новий Сарай (Сарай ал-Джедід) над Волгою. Поширення юрисдикції єпископа на великі простори одночасно свідчить про ареал торговельних контактів львівських вірменів. На практиці Йоганесові треба було вести боротьбу з виклятим католікосом попереднім єпископом Грігором, який від 1380 р. не пускав Йоганеса до Львова. Кондак описує зловживання Грігора, який не зважав на неодноразові послання католікосів, навіть убив одного з нвіраків Теодороса, захопив документи, які нвірак мав з собою, відмовлявся пересилати зібрані церковні податки до Сісу, намагався захопити інші - поза

⁹ Алішан Л. М. Кам'янець ... - С. 215-216.

¹⁰ В літературі згадується також під помилковою датою 1384 р.

¹¹ Див.: *Dachkévytch Ya. Les Arméniens à Kiev (de la deuxième moitié du XIII-e au XVII-e siècle) // Armenian Studies. Etudes arméniennes. In memoriam H. Berbérian.* - Lisboa, 1986. - P. 189-192.

¹² Алішан Л. М. Кам'янець ... - С. 217-220.

¹³ В літературі згадуються також помилкові роки 1389, 1390 і 1391.

¹⁴ Деякі автори помилково ототожнювали Ботин (у XIV ст. ще й Ботин Торг) з Віднієм у Болгарії.

Львовом - парафії. Кондак свідчить про велетенське багатство львівських вірменів, через що Григор і не хотів покинути Львів. В кондаці наводиться розкішна формула про Львів, "найблагодословеннішу, що охороняється Богом, столидо, славному матір міст (метрополію) християнських королів". Близьк давньої столиці мерехтів у далекій Кілікії ще майже сорок років після того, як Львів перестав бути "матір'ю міст".

Оригінал зберігається у Венеції. Видавався вірменський текст¹⁵, повний переклад якого не публікувався.

Хроніки. У Львові в 20-30-х рр. XVI ст. було складено дві хроніки, в яких відзначено події XIV ст., що мають відношення до Львова. Значення хронік полягає, зокрема, ще й у тому, що це взагалі найдавніші нарративні джерела, написані у Львові, які дійшли до нас (нотатки німецьких авторів М. Груневега і Й. Альнпека походять з кінця XVI - початку XVII ст.).

6. "Хроніка Польщі" подає дві вістки - першу, недатовану, що Казимир Великий збудував у Львові великий і малий замки, а також мури довкола міста, і другу, під 1363 р., що тоді було написано листа про архієпископа Тер Григора. Очевидно, тут йдеться про кондак Месропа (див. № 2). Хронікер вагався, як датувати кондак, тому крім 1363 р. подав ще 1365 р.

Збереглося дві копії хроніки - одна в Бібліотеці мхітаристів у Венеції, друга - в Національній бібліотеці в Парижі. Перше видання тексту здійснено у 1896 р., наукове видання з перекладом - у 1981 р.¹⁶

7. "Венецька хроніка" (назва умовна, спричинена тим, що на початку хроніки згадується Венеція) нотує 3 львівські вістки: 1361 р. - про будівництво церкви Аствацацин; 1367 р. - що Тер Григор став єпископом; 1384 р., з датою "середа після св. Варфоломія" - що Казимир Великий взяв мечем Русь від князя Льва. Всі звістки заслуговують на увагу.

Будівництво церкви було завершено, згідно з дарчою від 30 серпня 1363 р. (див. № 1), у 1363 р., але, зрозуміло, що її не можна було збудувати за вісім місяців. Можливо, почали будівництво в 1361 р., а про це була якась нотатка серед церковних паперів. Григора призначили єпископом у 1364 р. (див. № 2), але королівське затвердження він отримав лише 4 лютого 1367 р. - якраз цей другий документ мав у своїх руках автор хроніки. Дуже цікава вістка, що

¹⁵ Алішан Л. М. Літописи... // Базамавеп. - 1895. - № 11. - С. 529-534; Алішан Л. М. Кам'янець ... - С. 9-13.

¹⁶ Алішан Л. М. Кам'янець ... - С. 122-123; Dachkévytch Ya. R., Tryjarski E. "La Chronique de Pologne" - un monument arméno-kiptchak de la première moitié du XVI-e siècle // Rocznik Orientalistyczny. - Warszawa, 1981. - Т. 42. - Zesz. 1. - S. 5-26.

Казимир захопив Львів у середу після св. Варфоломія 1384 р. Рік 1384 тут помилковий – не лише тому, що тоді не було короля Казимира, але й тому, що в цей рік середа припадала на саме свято св. Варфоломія, а не після нього. Єдиний випадок у 40-70-х рр., коли середа припадала зразу після св. Варфоломія, це 1349 р., 28 серпня. Можливо, що якраз в цей день було захоплено місто, а хронікер погано розшифрував або обрахував рік, переводячи дату з вірменської ери на еру від народження Христа, тим більше, що вірменські цифри записували літерами. Князя Льва у 1349 р. у Львові не було, але, згідно з моїми дослідженнями, князь Лев залишився для львівської історичної пам'яті пізнішого часу особою, котра символізувала галицьку державу періоду до 1349 р. взагалі. В кожному випадку, дата, яку подає хроніка, заслуговує на увагу.

Збереглися дві нетотожні копії хроніки в бібліотеках Венеції і Парижу. Перше видання 1896 р.; наукове видання з перекладом реалізовано в 1988 р.¹⁷

Написи. Відомо про 2 написи, виготовлені в другій половині XIII-XIV ст.

8. Намогильний напис 1277 р. згадується у хроніці С. Рошки (1690-1739). Хронікер побачив його у церкві св. Анни на передмісті Львова. Про цей напис писав історик та географ С. Гювер-Агонц (1740-1824), запозичивши відомості від Рошки або виписавши їх з нотаток О. Зограпяна, який відвідував Львів у 1791 р. Про могильні написи з середини XIII ст. (але без конкретних дат) згадував польський історик Ю.-Т. Крусіньський (1675-1756)¹⁸.

Камінь не зберігся. Відома лише дата (726 р. вірм. ери), позначена на камені. Якщо виходити з історії вірменської колонії у Львові, вістка про напис 1277 р. виглядає вірогідною.

9. Будівельний напис 1364 р. про спорудження фонтанчика - характерної деталі вірменського адміністративно-церковного ансамблю "готичного". Львова - опублікував мандрівник М. Бжшкянц (1777-1851), щоправда, з помилковою датою 1264 р. Правильне датування (813 р. вірм. ери) відновлюється просто, на підставі згадки про короля Казимира у написі та відомостей про завершення

¹⁷ Алішан Л. М. Кам'янець ... С. 115-121; *Dachkévytch Ya. R., Tryjarski E. "La Chronique de Venise"* // *Rocznik Orientalistyczny*. - Warszawa, 1988. - Т. 46. - Zesz. 2. - S. 5-82.

¹⁸ Рошка С. Хроніка або церковні аннали. - Відень, 1964. - С. 136; Гювер-Агонц С. Вказ. пр. - С. 135 (обидва видання вірм. мовою); *Krusiński J.Th. Prodrromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam...* - Leopoli, 1740 (2-a impressi cor.). - P. 124, 128.

будівництва церкви у 1363 р. (див. № 1) - фонтанчик був розташований біля неї¹⁹.

Згадки про інші вірменські написи (наприклад, 1130, 1183, 1184, 1200, 1245, біля 1300 рр.), які трапляються в літературі, викликані нерозумінням вірменського тексту - саме тих даних про Львів, які подав у своїй географії С. Гювер-Агонц.

Висновки. З вірменських і вірмено-кипчацьких джерел, які стосуються історії давнього Львова, до нас дійшли нечисленні рештки, які, тим більше, заслуговують на пильну увагу. Їх можна використовувати не лише як синхронні, але й ретроспективні джерела. Вони рельєфно показують роль Львова як торговельного центру, ареал інтересів якого охоплював побережжя Малої Азії (Кілікія), Поволжя (Новий Сарай), Крим, Молдавію. Для країн Сходу Львів, незважаючи на втрату незалежності Галицько-Волинською державою, залишався далі столицею королівства - як і до 1349 р. Можливо, що, згідно з інтерпретацією вістки "Венецької хроніки", Казимир захопив Львів 26 серпня 1349 р. Зв'язки з Кілікією зберігалися і після підкорення її єгипетськими мамлюками. Джерела подають нові факти для висвітлення внутрішніх відносин в Галичині - національна і релігійна терпимість її князів проявилася в існуванні вірменського самоврядування у Львові, у створенні григоріанського єпископства в столиці, у якій, до речі, не було власного православного єпископства.

Зрозуміло, що обговорені джерела мають велике значення для історії львівської вірменської колонії, свідчать про її багаточисельність, великий економічний потенціал, широкі торговельні зв'язки, висвітлюють соціальну структуру. Вони допомагають зрозуміти історію вірменської церковної організації в Україні та, зокрема, у Львові.

Відомості у вірменських та вірмено-кипчацьких джерелах заслуговують, щоб їх ширше використовували при вивченні історії Львова XIII-XIV ст. Для цього варто подбати про їх наукове видання з перекладом на українську мову.

¹⁹ *Екшиджян М.* Вказ. пр. - С. 99. Пор. також: *Дашкевич Я. Р., Трыярски Э.* Армяно-кипчацкая надпись из Львова (1609 г.) и вопросы изучения средневековых памятников армянской эпиграфики // *Rocznik Orientalistyczny.* - Warszawa, 1973. - Т. 35. - Zesz. 2. - S. 125-126.

МАЄТКОВИЙ ПОДІЛ ТЕРЕБОВЕЛЬСЬКОГО ПОВІТУ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ в другій половині XVI ст.

З втратою своєї державності Україна розвивалася у специфічних соціально-економічних і політичних умовах. Важливим чинником складних етносоціальних процесів, що тут протікали, був вплив системи економічних і політичних відносин у кожній з держав на формування феодальної структури українського суспільства.

Західноукраїнські землі, корпоровані до складу Польщі протягом другої пол. XIV ст., складали Руське і Белзьке воєводства Польського королівства. Досліджувана територія - Теробовельський повіт - поряд з Галицьким і Коломийським повітами була складовою частиною Галицької землі. З трьох повітів Теробовельський мав найбільшу площу, охоплюючи територію сучасних Теробовлянського, Тернопільського і частину Гусятинського, Збарзького, Козівського, Лановецького, Підволочиського, Чортківського районів Тернопільської області.

Вивчення аграрного і суспільно-політичного розвитку Руського воєводства як складової частини Польської Корони дає можливість знайти ключ до розуміння процесу еволюції феодалізму у Галичині. В зв'язку з цим заслуговує на увагу аналіз структури феодального землеволодіння, вивчення географії феодальної власності на землю, її форм, питання про розподіл багатств між різними групами землевласників, еволюції земельної власності, співвідношення між польською і українською шляхтою в розподілі землеволодінь.

Галицька земля, як і інші території Руського воєводства, з цієї точки зору вивчені слабо. Серед українських вчених лише Ю.М.Гроссман, досліджуючи соціально-економічні взаємини в Руському і Белзькому воєводствах, звернув увагу на маєтковий поділ повітів Галицької землі¹. Польський історик О. Яблоновський - єдиний серед вчених, хто безпосередньо вивчав структуру землеволодіння зазначеної території, щоправда, в контексті історичної географії². Інших праць, які б стосувалися окресленої роботою теми, нами не виявлено. Поряд з цим існують розроблена методологія дослідження, характеристика структури джерельної бази, оцінки її стану збереженості та придатності та використанні.

¹ Гроссман Ю.М. Черты феодального землевладения в Русском и Белзском воєводствах XVI-XVII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964. - Кишинев, 1966. - С. 130-143.

² Jablonowski A. Pisma wybrane. - Warszawa, 1911. - Т. IV.

Метою даної статті є спроба на прикладі Теробовельського повіту Галицької землі дати аналіз структури феодального землеволодіння Руського воеводства у другій половині XVI ст. При висвітленні теми ставляться завдання:

1. Відтворити картину королівського, приватношляхетського і церковного землеволодіння по всіх виявлених поселеннях Теробовельського повіту.

2. Вивчити характерні для даної території форми держання маєтків, юридичні права, на основі яких ними володіли ті чи інші особи.

3. Простежити еволюцію земельної власності і визначити співвідношення між різними видами феодального землеволодіння.

4. Виявити українські шляхетські роди повіту і показати їх частку в економічному житті краю.

Основними джерелами для висвітлення теми були матеріали реляційних і записових книг Теробовельської гродської канцелярії³, поборові реєстри⁴, а також листрації королівщин другої половини XVI ст.⁵

Королівщини.

Теробовельський повіт, як і інші землі Руського воеводства Польської Корони, був представлений значним ареалом державної земельної власності. Починаючи з другої половини XIV ст., після захоплення Галицької Русі польськими феодалами, питома вага королівщин збільшувалась. Цей процес був зв'язаний з намаганнями королівської влади зміцнити позиції всередині країни за рахунок збільшення свого домену.

На середину XVI ст. частка державних маєтків у феодальному землеволодінні стабілізувалась, і надалі залишилася в основному незмінною.

Яким же стало співвідношення королівщин в Теробовельському повіті в порівнянні з іншими видами земельної власності в другій половині XVI ст.? В зазначений період на території повіту знаходилось

³ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі - ЦДІАЛ). - Фонд 17: Теробовельський гродський суд. - Опис 1. - Од. зб. - 7, 8, 90, 91, 94, 95.

⁴ Поборовий реєстр Теробовельського староства 1564 р. // *Zródła dziejowe.* - Warszawa, 1902. - Т. XVIII. - Cz. 1. - S. 97-100; Поборовий реєстр Теробовельського староства 1572 р. // ЦДІАЛ. - Ф.17. - Оп. 1. - Од. зб. 7. - Арк. 321-324.

⁵ Жерела до історії України-Руси (далі - Жерела). - Львів, 1895. - Т. 1. - С. 114-152; Т. 7. - С. 121-137.

не менше 189 поселень⁶. Спираючись на них, можна простежити питому вагу кожного з видів феодального землеволодіння. На жаль, Теревовельські гродські книги, що дійшли до нас, подають недостатню інформацію про королівські маєтки. В п'яти опрацьованих таких книгах, що охоплюють період з 1559 по 1580 рік, зустрічаються матеріали лише по 14 населених пунктах, якщо не рахувати даних поборового реєстру 1572 року, внесеного в одну з цих книг⁷. Набагато більшу і різноманітнішу інформацію зустрічаємо в люстраціях і поборових реєстрах. Люстрація 1564 р.⁸, перша і найповніша, подає відомості про 34 королівські села і 5 містечок.

Люстрація 1570 р.⁹ описує 37 поселень. Чимало населених пунктів, що згадуються в люстрації 1564 р. (16), опущено. На 1570 р. названо 14 поселень, відсутніх у люстрації 1564 р. Отже, люстрації Теревовельського староства 1564 і 1570 рр. охоплюють 53 села і містечка і є основним джерелом до вивчення королівської власності.

З другої половини XVI ст. відомо два поборові реєстри - з 1564 і 1572 р.¹⁰ На жаль, реєстр 1564 р. дуже неповний і не несе потрібної інформації по структурі земельної власності.

Реєстр 1572 р. охоплює 33 поселення Теревовельського староства, причому 14 з них не згадуються в інших джерелах.

Таким чином, комплекс вивчених історичних джерел дає змогу встановити, що в Теревовельському повіті королівські володіння налічували 6 містечок і 60 сіл. Якщо взяти за основу загальну кількість поселень, наведених П. С. Сіреджук¹¹, то питома вага королівщини у феодальному землеволодінні Теревовельщини становила 30,27%. В порівнянні з іншими землями це був високий показник. Так, по Руському і Белзькому воеводствах в цілому королівські володіння становили 21,2% від загального числа врахованих поселень¹². При цьому площа, зайнята королівщинами, була величезна - більше 1/3 площі повіту.

Юридично королівщини вважалися власністю держави. Фактично ними володіла шляхта. Умови, на яких шляхта володіла

⁶ Сіреджук П. С. История заселения Галицкой земли в XIV-XVIII вв. (Автореф... дис. - канд. ист. наук). - Львов, 1989.

⁷ ЦДІАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од. зб. 7. - Арк. 321-324.

⁸ Жерела. - Т. 1. - С. 115-151.

⁹ Там же. - Т. 7. - С. 121-137.

¹⁰ Поборовий реєстр Теревовельського староства 1572 р. // ЦДІАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од. зб. 7. - Арк. 321-324. Źródła dziejowe.. - Warszawa, 1902. - Т. XVIII. Cz. 1. - S. 97-100.

¹¹ Сіреджук П. С. Вказана праця. - С. 5.

¹² Гроссман Ю. М. Вказана праця. - С. 140.

королівцями, були різні. Їх тримали на правах лена, емфітеузи, передачі "у вірні руки", на правах застави, пожиттєвого ("дожжєвотного") і термінового держання і т. д.

Безпосередньо в управлінні та експлуатації державного скарбу залишалися лише маєтки, передані "у вірні руки", тобто такі, які передавалися приватним особам із зобов'язанням регулярно звітувати про прибутки. Фактично єдиним матеріальним зобов'язанням власників цих маєтків перед державою була сплата "кварти" – четвертої частини прибутків, – і "стації" – податку на утримання війська. Такі маєтки складали, як правило, єдиний масив і управлялися старостою. У 1552-1565 роках Теревовельським старостою виступає Бернард Претвич, у 1565-1580 - Претвич. "Кварту" від староства у 1564 р. становила 3023 золотих¹³, у 1570 р. - 2399 золотих¹⁴

До староства, крім м. Теревовлі, входили села Гумніська, Дереньович, Довге, Застінка, Зубів, Каптури, Могильниця, Романівка, Висілка Романівська, Семенів.

Маєтки Теревовельського староства розміщувалися в міжріччі Стрипи та Серету і складали єдиний масив. Протягом другої половини XVI ст. їхній склад не змінювався, що говорить про зацікавленість королівської влади у стабілізації процесу роздачі своїх маєтків і необхідності надійного джерела прибутків для скарбу. Щоправда, є і винятки. На короткий період часу (до 1564 р.) у шляхетське володіння здавалося с. Довге¹⁵. Якщо в поборовому реєстрі 1564 р. податок з цього села платили шляхтичі Дмитро, Ячко Боярські і Лиханський¹⁶, то в люстрації, проведеній того ж року, Довге вже бачимо у складі староства¹⁷. Однак такі факти поодинокі.

Решта королівських володінь Теревовельського повіту, як зазначено вище, перебували в руках шляхти. Ще на Пйотрковському сеймі 1504 р.¹⁸ шляхта добилася прийняття статуту, який визволяв всі королівські маєтки від записаних за ними сум. Статут забороняв королям в майбутньому роздавати або заставляти маєтки, за винятком крайньої необхідності для Речі Посполитої. Раніше заставлені поселення було вирішено вважати заставними до

¹³ Жерела. - Т. 1. - С. 129.

¹⁴ Там же. - Т. 7. - С. 122-129.

¹⁵ Źródła dziejowe. - Т. XVIII. - Cz. 1. - S. 98.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Жерела. - Т. 1. - С. 124-126.

¹⁸ Wyczański A. Pozdawnictwo dobr królewskich za Zygmunta I // Przegląd historyczny. - Warszawa, 1953. - Т. XLIV. - Zesz. 3. - S. 158.

"wydzierzawienia" - до повернення з держави королю після погашення боргу.

За короля Сигізмунда I роздача в державу королівщин у Польщі була незначна. Однак вказаний статут у зазначеному аспекті фактично не стосувався Руського воеводства, в тому числі і Теревовельського повіту. Багато сіл були тут передані шляхті на праві власності. В більшості випадків мало місце розширення попередніх прав держання до права приватної власності. Немало сіл продавалося з правом викупу. Значна частина цих маєтків потрапила в руки магнатів. Сеймові постанови 1562-1563 рр.¹⁹, спираючись на статут короля Александра від 1504 р., анулювали всі королівські привілеї, за якими роздавалися маєтки на ленному праві, у власність, на правах безстрокової застави і т.д. Якраз перша люстрація 1564-1565 рр. і ставила собі на меті не допустити дальшого розтягання державної власності. Багато сіл Теревовельського повіту були отримані в ленно (ленне держання - наслідування по чоловічій лінії. При відсутності нащадків по чоловічій лінії володіння поверталось королю за відповідні суми), в застав (своєрідна форма позики, коли маєток віддавався у володіння особі на встановлений у договорі час за певну суму) та в інші форми.

Шляхта наполегливо домагалася виконання сеймових постанов 1563 р. Так, два села Теревовельського староства - Целів і Висілок Целівський - тримали три брати: Єжи, Ян і Криштоф Талафуси²⁰. За декретом Варшавського сейму їх маєтки визнано "голими доживоттями". Отже, вони повинні були платити "кварту". Однак брати Талафуси не порахувалися з декретом і відмовилися сплачувати "кварту". Тоді маєток у них відібрали і передали Миколаю Немоевському²¹.

Як бачимо, королівські володіння, навіть довший час знаходячись у приватних руках, могли повертатися до староства. Правда, джерела подібних явищ в повіті більше не фіксують.

Звичайна доля королівщин, які знаходились в управлінні окремих шляхтичів - надовго або назавжди залишатися в приватних руках. При цьому могли змінюватися як умови їхнього держання, так і самі держателі, маєток міг перейти від одного шляхетського роду до іншого і т.д.

¹⁹ Volumina legum. - Peterburg, 1859. - V. II. - S. 611-612.

²⁰ Жерела. - Т. 1. - С. 144-145.

²¹ Там же. - Т. 7. - С. 131-132.

Незважаючи на наполегливість шляхти в боротьбі проти магнатів, реальна сила останніх в другій половині XVI ст. явно переважала, особливо в економічному відношенні.

Держателі королівських маєтків користувалися великими правами. На практиці вони розширяли ці права безмежно: відмовлялися виконувати повинності, вносити "кварту". Вони, фактично, розглядали королівщини, як свою власність. У 1590 р. на Галицькому сеймику шляхта констатувала: "Багато вже є вільних від боргу (тобто викуплених – І.С.) держав, а "кварту" своєї не дають"²². На Вишньському сеймику у 1597 р. відмічалось, що "деякі добра Речі Посполитої як "дідичні" узурпували державці"²³.

Мали місце численні факти обміну дідичних маєтків на королівські, що також неодноразово згадувалось у сеймових документах. Причому обмін проводився з вигодою для приватних власників, а не для скарбу.

На матеріалах Теревовельського повіту простежуються зміни у формі держання маєтків: ті, які були вигіднішими для шляхти, стали займати більше місця. Все частіше королівщини переходять у шляхетське держання. Однак надії шляхти на перетворення їх у свою власність не виправдались.

Найрозповсюдженішою формою держання було "доживоття". В своєму "чистому", або "голому" вигляді воно не вкоринилося.

Представники великої шляхти і магнати, зосередивши в своїх руках староства і держави, спираючись на королівські землі, зуміли не тільки примножити свої багатства і політичну силу, але й збільшити власні маєтки.

У Теревовельському повіті основна частина королівщин перебувала в руках шляхти і магнатів. Як правило, в держанні кожного з них знаходилися маєтки, які складали єдиний масив і мали в своєму складі від 5 і більше поселень. Отже, в повіті переважало велике землеволодіння. Через перерозподіл королівських володінь проходив процес посилення місцевої магнатерії.

Як же він проходив на території Теревовельського повіту? На кінець XVI ст. тут знаходилось в шляхетському держанні 56 поселень, або 83,58% від усіх королівщин. Таким чином, в державних маєтках шляхта займала панівні позиції.

Найбільше поселень було у володінні магната Влодека, кам'янецького старости, - 12. Вони складали два великі комплекси володінь, віддалені один від одного. Перший знаходився на захід від Тернополя, в міжріччі Стрипи і Серету.

²² Akta grodzkie i ziemskie. - Lwów, 1931. - Т. XXIV. - S. 7.

²³ Там же. - Lwów, 1909. - Т. XX. - С. 101-102.

В документах вони визначені як "держави". Про форми і термін держання джерела подають скупі відомості. Згадано лише, що с. Лошнівок Влодек тримав в "доживотті гололу", бо на старі суми не "szaga"²⁴. Держання королівщин "відповідно зі старими сумами" було ліквідоване і Влодек володів ними лише на основі "голого доживоття". На цьому прикладі яскраво простежується намагання шляхти обмежити владу і позиції магнатерії. Зтім, у період з 1564 по 1581 роки склад посесорських маєтків кам'янецького старости не змінявся. Навпаки, кількість маєтків збільшилась.

Кам'янецький староста вперто відмовлявся визнати невідгдну для нього форму держання королівщин. Як відзначав люстратор у 1564 р., Влодек під час ревізії с. Лошнів показав привілеї короля Владислава ще з 1448 р. на "старі суми" – 50 грішон, за якими до того часу володів селом²⁵. Та, незважаючи на це, отримав нового листа на "нові суми", і "голе доживоття"²⁶. Справа в тому, що маєтки, записані на "старі суми", можна перетворити на ділячки. Цим і пояснюється домагання Влодека залишити свої володіння на "старих сумах".

Другим шляхетським родом за кількістю посесорських маєтків були магнати Струси. Причому більшість з цих маєтків примикали безпосередньо до їхніх приватних володінь з центром у містечку Струсів. Від цього масиву був віддалений лише Хоростків на заході повіту. Загалом маєтки Струсів налічували 10 поселень.

На відміну від магната Влодека, брати Якуб і Єжи Струси зуміли зберегти вигідну для себе форму держання королівщин. Люстрація 1570 р. прямо на це вказує: "Пани Струси показали ... старі суми короля, конфірмовані в 1564 р., і ті суми приписані на тих селах"²⁷. Тому люстрація в цих королівських маєтках не проводилася. Зі сфери впливу королівського скарбу випало 16 королівщин, що, звичайно, ослаблювало позиції королівської влади. З другого боку, відбувалася концентрація великої земельної власності.

Струси володіли названими маєтками на праві "голого доживоття". Згодом, на поч. XVII ст., ці маєтки потрапили до рук інших феодалів. Хоч передача королівщин з рук одних магнатів до інших і мала місце, проте королівщини надалі залишалися в шляхетському держанні.

На північному сході повіту, вздовж Збруча, галицький староста Ян Сенявський мав у володінні містечко Кам'янку і сім сіл. На

24 Жерела. - Т. 1. - С. 149.

25 Там же. - С. 139.

26 Там же.

27 Жерела. - С. 142.

Варшавському сеймі 1562-1563 рр. вони були визначені Сенявському на праві "голого доживоття".

Намагання шляхти узурпувати королівські маєтки яскраво проявилось якраз у діяльності Сенявських. Не задовільнившись правом "голого доживоття", вони добилися у короля права перетворити частину королівщин у свої шляхетські, дідичні і спадкові володіння. Якщо в люстрації 1564 р. села Росохатець, Мовчанівка, Хмельська²⁸ виступали як королівські в посесії Яна Сенявського на праві "голого доживоття", то у люстрації 1570 р. прямо зазначалось, що "пан Сенявський показав декрет короля, виданий на Люблінському сеймі 1569 р., за яким названі села стали дідичними і від люстрацій є вільними"²⁹. Мабуть, король ішов на поступки землевласникам з огляду на нестабільне зовнішнє і внутрішнє становище Речі Посполитої. Втім, вже на початку XVII ст., як свідчить люстрація 1629 р.³⁰, названі села були знову повернуті до королівського домену. Вірогідно, король свідомо йшов на вигідну для магнатів зміну прав власності, знаючи, що пізніше йому вдасться повернути ці права.

На південному сході від Тернополя магнати Потоцькі володіли 6 посесорськими маєтками: містечком Борки і п'ятьма селами. Розміри "держави" протягом др. пол. XVI ст. залишилися незмінними.

Використовуючи відсутність контролю за своїми діями з боку урядовців, Потоцький у 1567 р. заснував на королівських ґрунтах нове село Дзвончики. Власне, протидії королівського двору не було тому, що король також був зацікавлений в розширенні своїх володінь, тим більше, що "кварта", хоч і не регулярно, та все ж ішла в державний скарб.

Необхідно відзначити, що, починаючи з 60-х рр., держава все-таки примушувала посесорів сплачувати податок. Згідно з даними люстрацій др. пол. XVI ст., наприклад, з маєтків Теробовельського староства, які знаходилися в "державі" Потоцьких, королівський скарб отримав у 1564 р. 1031 золотий, в 1570 р. – дещо менше.

Велике феодальне землеволодіння представлене також магнатським родом Баворовських. У 1564 р.-1581 рр. вони володіли селами Городниця, Голківці, Сороцьке, Ходоровичі. Як і Струси, Баворовські тримали королівщини відповідно до "старих сум". Фактично з таких маєтків королівський двір не отримував ніяких прибутків. Характерно, що в більшості випадків землевласники експлуатували ті поселення, які безпосередньо прилягали до їх

28 Жерела. - Т. 7. - С. 133-135.

29 Там же. - Т. 1. - С. 135.

30 Львівська наукова бібліотека АН України ім. В. Стефаніка (відділ рукописів). - Ф. 9. - Спр. 247. - Арк. 129.

спадкових володінь. Це пояснювалось економічними мотивами: створювався єдиний господарський комплекс, спрощувалася система контролю.

Королівські маєтки, що знаходилися в шляхетському держанні, переважно перебували в руках великої шляхти та магнатів і були складовою частиною феодалного землеволодіння. Їх частка складала майже 70% королівських поселень повіту (39).

В держанні дрібної і середньої шляхти було всього 17 поселень, або близько 30% королівських посесорських маєтків. У її володіннях прослідковується процес частішої зміни власників, що свідчить про нестійкі позиції цієї категорії шляхти. Зустрічаються випадки, коли два села орендують одночасно два власники, причому кожне з сіл поділяле між ними на дві частини. Це пояснюється тим, що різні села мали не однакову кількість підданих і, відповідно, принесли різний прибуток. Правда, це відноситься лише до тієї групи поселень, в яких були одні й ті самі землевласники. Так, села Висиничані і Карпівці "тримали" Сутковський і Претвич³¹. В люстрації зазначалось: "Пан Претвич, боячись ліквідації своєї держави, бо листа оригінального не зміг дістати, допустив в свою частину села люстрацію"³².

В такий спосіб володіли селами Ключинці і Сорока Катерина Каралчеєвська і Флоріан Пясецький³³. На відміну від інших, вони у 1568 р. на теребовельських земських рочках ліквідували записані за ними суми і вважали села своїми дідичими³⁴.

На шляхту, кожний представник якої володів двома королівськими поселеннями, припадало 8 сіл повіту, що склало 14,3% від усіх королівщин.

Сіма селами управляли по одному землевласнику. Місто Тернопіль, засноване 1540 р., було віддане "держати" Яну Тарнавському, а з 1564 р. - князям Острозьким³⁵.

Експлуатуючи королівщини, шляхта іноді засновувала на їх території нові поселення, здаючи в оренду без дозволу короля його маєтки. Ймовірно, тут слід говорити не про розширення шляхетського держання королівщин, а про вигідні форми їх "держання". Однак королівська влада не відносилася лояльно до таких дій. Так, село Мшана, засноване теребовельським старостою у

31 Жерела. - Т. 1. - С 151-152.

32 Там же.

33 ЦДАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од. зб. 7. - Арк. 206.

34 Жерела. - Т. 7. - С. 130-131.

35 Там же. - С. 149.

1555 р., у 1570 р. було відібране від нього і передане в посесію Матеусу Горецькому³⁶.

Дрібне замлеволодіння в королівських маєтках повіту, як свідчать документи, налічувало лише 7 поселень (12,4%). З кінця XVI ст. воно стало джерелом для розширення великого землеволодіння і втратило своє значення.

Приватношляхетське землеволодіння.

Шляхетський стан користувався фактично монополієм правом на володіння землею. У другій половині XVI ст. на праві приватної власності шляхті належало 117 населених пунктів Теробовельського повіту (66,97%). Шляхетські маєтки можна було відчужувати, заставляти, наслідувати, ділити між спадкоємцями і т.д. Чоловік і жінка могли окремо володіти землею. Так, частиною містечка Копичинці спільно володіли Станіслав Копичинський і його сестра Єлизавета³⁷. Подружжя Вскжинських, Валентин і Єлизавета зі Збаража, тримали у власності, кожен зокрема, села Завадівка і Острів³⁸. Спадковим маєтком графині Софії Тарнавської було с. Яблунів у 1561 р.³⁹. В актах Теробовельського гродського суду завжди точно фіксувались імена кожного з подружжя, якщо маєток належав обом.

Слід підкреслити, що шляхетські володіння можна було дробити: ділити між спадкоємцями, дарувати, продавати село або його частину. Наприклад, у 1571 р. Миколай Копичинський відступив свою частину села Миколаю Гербуту за певну суму⁴⁰. Шляхтич Якуб Честолювський актом в гродському суді стверджує співвласником своєї частини села Іванівка Андрія Дубаневського⁴¹. Тільки маєтки, що складали так звану ординацію, тобто назавжди об'єднані спеціальним актом в одне ціле, не підлягали поділу⁴². Однак ординацій на Теробовельщині не було, як і в переважній більшості повітів Руського воєводства.

Приватношляхетські володіння Теробовельського повіту в другій половині XVI ст. (1559-1580) налічували 117 сіл і містечок. Правда,

³⁶ Там же. - С. 129-130.

³⁷ ЦДАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Сп. зб. 8. - Арк. 57, 87.

³⁸ Там же. - Арк. 10; Од. зб. 7. - Арк. 47.

³⁹ Там же. - Од. зб. 91. - Арк. 249.

⁴⁰ Там же. - Од. зб. 7. - Арк. 149.

⁴¹ Там же. - Од. зб. 8. - Арк. 116.

⁴² *Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.* - Lwów, 1910. - Т. 1. - С. 160, 280-281.

тут враховано лише ті з них, матеріали про які виявлені в п'яти актових книгах Тербовельської гродської канцелярії⁴³.

Зроблені підрахунки дають підстави твердити, що на території повіту на кінець XVI ст. у приватній власності шляхти перебувало не більше 145 населених пунктів. Отже, матеріали основних актових книг дають змогу дослідити 80% шляхетських володінь. Можна говорити про те, що вивчення структури шляхетського землеволодіння за матеріалами 80% маєтків дають змогу дослідити поставлену проблему на території Тербовельського повіту в цілому. За кількістю маєтків, якими володіли землевласники, виділяється п'ять категорій шляхетського стану:

- 1) магнати, котрі володіли десятками поселеннями і більше;
- 2) велика шляхта (від 5 до 10 поселень);
- 3) багата шляхта (від 2 до 4 поселень);
- 4) середня шляхта (одне поселення);
- 5) дрібна, або часткова шляхта (частина поселення)⁴⁴.

Велике землеволодіння в Тербовельському повіті другої половини XVI ст., безумовно, переважало. Воно представлене родами Давидовських і Вільчеків.

Одному з них, Мартину Вільчеку, належали три містечка: Золотники, Будзанів, Соколів, – і десять сіл: Бурканів, Вербовець, Звиняч, Козова, Косів, Підсоснів, Скомороше, Соколів, Тудорів. Вони розміщувалися у двох анклавках. В долині річки Стрипи лежали Золотники, Соколів, Бурканів, Підсоснів, Соснів, трохи далі на захід – Козова. На південь від Тербовлі, на обох берегах р.Серет, знаходились Будзанів, Тудорів, Вербовець, Звиняч, Косів. І лише маєток Скомороше, відірваний від обох масивів, був оточений володіннями Баворовських. Перелічені поселення перейшли до Вільчека у спадок від батька – Яна Вільчека. Козовою він володів спільно з Катериною Вільчек, своєю дружиною⁴⁵.

Маєтки іншого феодала – Якуба Давидовського – розміщувалися на північний схід від Тернополя. З півночі вони безпосередньо межували з Волинським воєводством. З заходу і півдня їх оточували королівщини. До складу його шляхетських володінь входили містечко Чернелів з селами Байківці, Галушинці, Жеребки, Киданці, Романове село, Романівка, Ходоровичі, Клопичанка, Смиківці і Ступки – загалом 11 населених пунктів. При цьому містечком Чернелів, селами Жеребки і Романівка Давидовські володіли спільно з іншими шляхтичами. В 1564 р. Чернелів виступає як власність

⁴³ ЦДІАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од. зб. 7, 8, 90, 91, 94.

⁴⁴ Гроссман Ю.М. Вказана праця.

⁴⁵ ЦДІАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од. зб. 7. - Арк.154.

Давидовських і Сепіговських⁴⁶. В 1571 р. Романівка була володінням Давидовських і Миколая Людзінського⁴⁷, у 1574 р. Жеребки – Якуба, Миколая Давидовських і Станіслава Бобринського⁴⁸. Цікаво, що простежується процес витіснення слабшої шляхти зі своїх спадкових володінь. Якщо у 1560-1564 рр. Чернелів ще залишається власністю Давидовських і Сепіговських, то вже у 1574 році він виступає як володіння одного Якуба Давидовського⁴⁹.

У другій половині XVI ст. надзвичайне розповсюдження отримала система держання маєтків і у приватношляхетських володіннях. Через систему держань проходив перерозподіл земельної власності. Феодали використовували оренду з тією метою, щоб впливати на дрібну і середню шляхту, поставивши її в економічну залежність від себе. З другого боку, велика власність поступалась дрібній у плані організації і нагляду за господарством. При допомозі держань мало місце свого роду роздрібнення великих володінь з метою кращої організації експлуатації селянства і ведення фільваркових господарств. Це зумовлено пристосуванням складеної раніше структури шляхетської земельної власності до організації потреб фільваркового господарства. При цьому великі землевласники (Вільчек, Давидовський) зберігали за собою право власності і всі інші привілеї. Прикладом орендування може бути маєток Давидовських Байківці. Це село через кожних три роки здавалось в оренду на різних умовах. Так, у 1572 р. шляхтич Ян Рембовський, що орендував Байківці, повинен був побудувати тут млин і викопати ставок⁵⁰. Не завжди система "власник — орендатор" спрацьовувала бездоганно. У 1575 р. гродський суд Теревовлі розглядав позов Якуба Давидовського на Яна Рембовського. Останній не виконав умов оренди: "млин не був побудований, село Рембовський спустошив і ставок спустив"⁵¹. За 1559-1580 рр. вдалося виявити 16 подібних справ, що їх розглядала канцелярія Теревовельського гродського суду.

В цілому роди Вільчеків і Давидовських володіли на Теревовельщині 24 маєтками, що складало 20,51% від усіх приватношляхетських володінь повіту.

46 Zródła dziejowe. - T. XVIII. - Cz. 1. - S 98.

47 ЦДАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од. зб. 7. - Арк. 94.

48 Там же. - Од. зб. 8. - Арк. 89, 162; Од. зб. 7. - Арк. 482.

49 Там же. - Од. зб. 8. - Арк. 85-86.

50 Там же. - Арк. 379.

51 Там же.

Велику земельну власність представляли феодалі Баворовські, Влодеки, Гербурти, Збараські, Копичинські, Сенявські, Струси і Ходоровські. Всі вони, нагадаймо, володіли 5 - 9 поселеннями.

Вінцентію Баворовському на праві приватної власності належали села Баворів, Городниця, Сороцьке, Сутківці і Товстолюг. Цей маєтковий масив розміщувався між Тернополем і Теревовлею, в середній течії р.Гнізни. У 1559 р., після смерті Вінцентія Баворовського, у володіння цим маєтком вступила його дружина Єлизавета. З 1571 р. в теревовельських актах землі виступають як власність Миколая Баворовського⁵².

На прикладі шляхетського роду Баворовських простежується типовий механізм спадкового наслідування. Маєток міг передаватися як сину, так і дружині, причому після смерті останньої повертався у володіння прямого нащадка по чоловічій лінії.

На відміну від Баворовських, маєтки Станіслава Влодека не складала одного цілого і були розпоршені по території повіту, причому більшість з них знаходилася на кордоні з Волинським воєводством. До складу володінь Влодека входили села Глещавка, Іванівка, Качанівка, Плотиче, Плоскіров, Ольшаниця, Росище і Ходачків. В маєтках цієї шляхти села також здавалися в оренду. Проте не завжди і не всі маєтки віддавалися в оренду. Окремі поселення потрапляли до управління шляхтичів. Так було з селом Росища, власністю Влодека. Тут управителем призначено шляхтича Мартина Зардецького, що проживав у тому ж селі⁵³. Протягом кількох років бачимо його на цій посаді. В судових актах Зардецький виступає як "factor"⁵⁴. Взагалі до визначення термінів потрібно підходити обережно. Одне і те саме слово у латинській мові може мати кілька значень. В даному випадку слово "factor" в перекладі як управитель не викликає сумніву. Там же Зардецький виступає слугою Станіслава Влодека, що виключає інші варіанти тлумачення слова.

Величина земельного багатства визначалася не тільки кількістю населених пунктів, але й кількістю підданих, що проживали в них, та сумою отримуваного грошового прибутку. В різні роки з тих чи інших причин власник міг мати різну величину прибутку.

На це впливали татарські набіги, шляхетські міжусобиці, неврожаї, епідемії і т.п. Так, у 1559 р. на с. Росища напав королівський загін ротмістра Дерсняка⁵⁵. З протестації, внесеної

⁵² Там же. - Ф.17. - Оп.1.; - Од. зб. 7. - Арк. 74.

⁵³ Там же. - Арк. 87, 225.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же. - Од. зб. 90. - Арк. 14-19.

власником села Володеком, дізнаємося, що військові доценту пограбували Росище. Протестація скурпульозно перелічує завдані збитки: "Королівські загони чинили, що хотіли. І підданих побили, забрали півмачка ячменю у Василя, півмачка маку в Дениса, пів третини півмачка проса, 8 кіп вівса, а в Остапка 5 маць вівса, а в Яреми 8 півмачків вівса" ⁵⁶ і т.д. Всього королівський загін пограбував 24 селян, а двох побили⁵⁷.

Рід Гербуртів, багатий і впливовий у Польській Короні, володів маєтками і на Теробовельщині. До їх складу входили Бучиків, Вікно, Глівів і Устрики. Барський староста Мартин Гербурт у 1560 р. є власником сіл Бучиків і Вікно⁵⁸. Вірогідно, у цей час він володів також іншими селами. У 1571 р. всі п'ять названих маєтків є володіннями Миколая та Яна Гербуртів.⁵⁹

Волинським магнатам князям Збараським в Теробовельському повіті як приватні належали села Калинова Руда, Кривчиці, Куйданці, Лозова, Охрімівці і Стрівка. Всі вони розташовувалися на півночі повіту і безпосередньо прилягали до волинських володінь князів Збараських. Характерно, що названі села знаходилися в руках різних представників князівського роду. Георгій був власником сіл Калинова Руда і Охрімівці⁶⁰, Владислав - села Кривчиці⁶¹, Олександр - села Лозова.⁶²

Місцевий шляхетський рід Копичинських володів поселеннями, що знаходилися на півдні повіту, з центром у містечку Копичинці. Сюди, поряд з ними, входили ще чотири села: Гадинківці, Креголець, Коцюбинці і Оришківці. Станіслав і Єлизавета Копичинські у 1574 р. володіли не всім містечком, а лише його частиною: того року вони сплатили чолове і податок від корчми зі своєї частини Копичинець⁶³. Село Гадинківці виступає власністю Андрія Копичинського і Георгія Чортківського⁶⁴. Брати Станіслав, Андрій і Євстахій Копичинські тримали по частині села Креголець⁶⁵.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же. - Од. зб. 91. - Арк. 47.

⁵⁹ Там же. - Ол. зб. 7. - Арк. 179, 197, 427.

⁶⁰ Там же. - Од. зб. 91. - Арк. 417, 495.

⁶¹ Там же. - Од. зб. 7. - Арк. 108.

⁶² Там же. - Арк. 397.

⁶³ Там же. - Ол. зб. 8. - Арк. 57, 87.

⁶⁴ Там же. - Арк. 104.

⁶⁵ Там же. - Ол. зб. 7. - Арк. 425.

Лише село Коцюбинці було у єдиному володінні Станіслава Копичинського. Оришківці після смерті Станіслава Копичинського перейшли до його дружини Анни, а пізніше – до їхніх синів Андрія і Людовика⁶⁶.

Таким чином, маєтки Копичинських, перебуваючи на початку 50-х рр. XVI ст. в руках одного власника, у 1561-1574 рр. виявилися поділеними на окремі володіння між численими нащадками роду. Проте процес до роздріблення великої земельної власності не був незворотній. Пізніше, на початку XVII ст., перелічені маєтки знову перебували у власності двох шляхтичів з роду Копичинських.

Магнати Сенявські на Теревовельщині володіли селами Бенява, Владичин, Козівка, Колодівка, Сковродинці, Скомороше. Частина з них розміщувалась на північ від Теревовлі, межуючи з королівщинами і маєтками Баворовських. Причому Ян і Анна Сенявські виступають як окремі власники. Анна Сенявська, дружина краківського каштеляна, була власником Владичина, Козівки і Скомороше⁶⁷. У 1580 р. Сенявські володіли лише частиною с.Сковродинці⁶⁸. Сам Ян Сенявський, галицький каштелян, залишив у приватній власності села Бенява і Колодівка⁶⁹. Велика земельна власність у др. пол. XVI ст. була представлена маєтками Струсів. Вони мали села Вербовець, Гаврилівці, Говилів, Залісся, Підбогородичі і Превилів. На початку 60-х років ними володіли Станіслав Струс, у 1571-1575 роках – Якуб і Георгій Струси, його сини. Тут, як і у випадку з Копичинськими, простежується процес подріблення земельних володінь великої шляхти.

Власність Яна Ходоровського - містечко Товсте і села Красне, Волока, Гощанка, Зелена, Білка і Малий Борек, - складала єдиний маєтковий масив на сході повіту у межиріччі Збруча і його притоки Гнілки. У 1574 р. Ян Ходоровський як власник всіх семи поселень сплатив державний податок⁷⁰.

Таким чином, вісім шляхетських родів володіли 47 поселеннями. На території повіту це становило 40,17% від усіх втрачених приватновласницьких маєтків.

Багата шляхта, яка тримала 2-4 села, на Теревовельщині не була чисельною. Актівий матеріал подає про неї скупу інформацію. За період з 1559 по 1580 роки згадується лише вісім шляхетських

⁶⁶ Там же. - Од. зб. 8. - Арк. 104; Од. зб. 91. - Арк. 441.

⁶⁷ ЦДАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од. зб. 7. - Арк. 159; Од. зб. 91. - Арк. 75.

⁶⁸ Там же. - Од. зб. 94. - Арк. 322.

⁶⁹ Там же. - Арк. 79.

⁷⁰ Там же. - Од. зб. 8. - Арк. 83.

родів. Безумовно, їх було більше. Перш за все, серед них виділялися Претвичі. Якуб і Бернард, починаючи з 1552 року, були Теробовельськими старостами, що дозволяло їм брати активну участь в економічному житті краю. Хоч вони і володіли на правах приватної власності лише трьома селами, - Довжанкою (Гречовою), Кобилянми і Соровцями⁷¹, - проте, насправді, економічна вага цього роду була набагато більшою. Експлуатація дев'яти маєтків Теробовельського староства виводила їх на одне з провідних місць серед шляхти Теробовельського повіту.

Ян Сенявський володів селами Варваринці і Грабовець. На правах спільної власності Катерина і Миколай Творовські мали села Біле і Білий Потік. Крім того, за рахунок оренди сіл Ляхівці і Трибухівці вони значно розширили свій економічний потенціал.

Мартин Кунац, теробовельський возний, тримав села Денисів, Семиківці, Сенько Підлипецький - Підліски і Байківці.

Чортків - містечко, Чортків - село і с. Угрин перебували у власності Георгія Чортківського, причому частиною містечка володіла Барбара Станіславова і Катерина, дружина Яна Ясецького. Пізніше, у 1572 р., на правах власника частини Чорткова до них приєднався і Миколай Гольський.

Села Васильківці і Познанка були спадковими маєтками Томаса Васильківського. У 1579 р. Познанка вже перебувала у власності Миколая Гербурта. Це приклад перерозподілу земельної власності на користь великої шляхти і розширення феодального землеволодіння.

Як і Творовські, Вскжинські на праві приватної власності спільно володіли селами Завадівка і Острів. Загалом на долю багатой шляхти приходилося 18 поселень, або 10,53% від усіх приватношляхетських маєтків.

Середня шляхта Теробовельського повіту репрезентована 16 шляхетськими родинами, які володіли по одному населеному пункту. Питома вага середньої шляхетської власності була порівняно невелика (13,67%). Цей прошарок панівного класу виступає опорою королівської влади в боротьбі з великими землевласниками і магнатами. Останні всілякими способами намагалися підірвати їхній економічний потенціал.

На Теробовельщині між представниками середньої шляхти бачимо й українські роди: Сметанки, Мишковські, Зборовські, Сухоставські, Боярські.

⁷¹ Там же. - Од. зб. 7. - Арк. 269; Од. зб. 91. - Арк. 370, 422.

Миколай Сметанка володів селом Білобожниця. Він орендує Білобожницю Загорському, за що останній зобов'язується сплатити 100 флоринтів⁷². Через рік, у 1575 р., село знову здається в посесію.

Клименту Розреповському належало с. Гусарівка, Матіасу Підвербецькому і Голінському - с.Вишнівчик. І в цьому випадку Голінський на певних умовах здавав скальському старості Лянцкоронському свій маєток в оренду⁷³. Мартин Калиновський володів селом Личківці, що на південний захід від Теремовлі, Адам Сапоровський - с.Товстобаба, Бартоломей Коссовський - с. Сушин, Криштоф Мишковський - с.Мишків, Станіслав Чеклінський - с.Бахримовці, Андрій Козіховський - с.Бичківці, Софія Тарнавська - с.Яблунів, Миколай Людзіцький - с. Карамандич.

Містечко Микулинці, що лежало на р. Серет між Теремовлею і Тернополем, належало Самуелю Зборовському, село Увисла - Миколаю Немировському, с.Кобиловлоки - Миколаю Гольському, Прошова - Бялковському Францішку, теремовельському земському возному. Села Сухий Став і Завалів перебували відповідно у власності Степана Сухоставського і Станіслава Ліщинського.

Дрібна, або часткова шляхта в другій половині XVI ст. була численною, хоч і намітилась тенденція до її кількісного зменшення. Середня і дрібна шляхта продавала землі та маєтки багатим власникам, а сама шукала засобів до існування на панських дворах, на військовій службі тощо.

При вивченні актового матеріалу часткову або дрібну шляхту виявлено у восьми поселеннях: Довгому, Іванівці, Малій Луці, Золотниках, Підгайчиках, Нижбірку, Оспіному.

Протягом 1559-1580 рр. "часткові" маєтки часто змінювали своїх власників. Не в усіх випадках вдалося встановити кількісне співвідношення підданих в кожній з частин села. В деяких поселеннях спостерігалася тенденція до дальшого дріблення. Село Довге у 1561 р. бачимо власністю Криштофа Кремпського, Катерини Ліханської, Степана Боярського, Мар'яна Мединського, власника двох підданих.

У 1573-1575 рр. до них приєднуються Мишко Боярський і Мартин Ліханський. А у 1580 р. Довге належить частинами Степану, Миколаю, Олехну Боярським і Ліханському. Як бачимо, склад "пайовиків" села постійно змінювався кількісно, одні родини змінювалися іншими, що зв'язано перш за все з нестійким матеріальним становищем дрібної шляхти.

У с. Іванівка (від Підволочиська) часткова шляхта представлена ще строкатіше. У період з 1559 по 1580 роки її власниками були вісім

⁷² ЦДАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Ол. зб. 8. - Арк. 369.

⁷³ Там же. - Арк. 24.

шляхтичів. Кожен з них володів всього кількома селянами. Так, у 1559 р. Дмитрій Мединський є власником "підданих Мар'яна, Максима, Макара, Василя"⁷⁴. Ян Честилівський в інвентарному описі своєї частини с.Іванівки виступає посесором 5-ти підданих⁷⁵. В цілому маєтку йшла інтенсивна зміна землевласників. 1559 року Ян Честилівський відступає від свого права на частину села на користь Попілька за 2000 золотих⁷⁶. В 1574 р. Якуб Честилівський вводить у володіння частиною села Андрія Дубанівського⁷⁷.

Загалом у 8 поселеннях налічувалось 37 представників дрібної шляхти. Її доля в приватношляхетському володінні була найменшою і становила лише 6,83%.

Проаналізувавши всі п'ять видів приватношляхетського землеволодіння, отримуємо остаточні дані про співвідношення різних категорій шляхетського стану у феодалному землеволодінні:

Питома вага магнатів та шляхти у приватному землеволодінні
Теребовельського повіту др. пол. XVI ст.

Категорії шляхетського стану	Кількість родів	% до загальної кількості родів	кількість поселень у приватному володінні	% до загальної кількості поселень
Магнати	2	2,76	24	20,51
Велика шляхта	8	10,79	48	41,25
Багата шляхта	18	25,67	18	15,18
Середня шляхта	10	10,79	19	16,24
Дрібна шляхта	37	50,00	8	6,83
Загалом	74	100	117	100

Церковне і війтівсько-міське землеволодіння.

На долю церковного землеволодіння припадало порівняно небагато сіл. Шляхта старалася не допустити зростання церковної власності. Вже на сеймику у Вишні 1590 р. вона намагалася добитися закону, що дозволяв би монастирям купувати землю тільки на основі спеціального рішення. Такі вимоги повторювалися і на кількох

⁷⁴ ЦДАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од. зб. 90. - Арк. 129.

⁷⁵ Там же. - Од. зб. 7. - Арк. 136.

⁷⁶ Там же. - Од. зб. 90. - Арк. 221.

⁷⁷ Там же. - Од. зб. 8. - Арк. 116.

наступних сеймиках. Дійсно, право духовенства купувати землю було сильно обмежене. Вже у 1631 році, а у 1635 - особливо, йому взагалі заборонялось купувати шляхетські землі. Крім того, обмежили світськими особами право передавати свої землі у спадок церкві, зокрема, монахам⁷⁸.

Спроби шляхетського стану обмежити землеволодіння духовенства не мали успіху. Доля духовної власності, не зважаючи на всі перешкоди і протидію шляхти, у деяких регіонах Польської Корони мала явну тенденцію до зростання.

Однак на території Теробовельського повіту у другій половині XVI ст. ця тенденція не простежувалася. Частина церковного землеволодіння тут залишалася незмінною, принаймні у проміжку часу від 1564 до 1580 року. Це пов'язано з боротьбою між церквою, з одного боку, і шляхтою - з іншого. До того ж українська шляхта, яка відстоювала інтереси православної церкви, протидіяла спробам католиків розширити ареал земельної власності. А на Теробовельщині існували виключно католицькі церковні маєтки. Львівській католицькій архієпархії належали села Козлів, Городище, Кропивна і Таворів⁷⁹. Всі вони складали єдиний комплекс і розміщувалися на захід від Тернополя, на берегах річок Стрипи і Васушки. Ці маєтки були подаровані католицькій церкві у 1504 р. королем Александром⁸⁰. Особливо виділявся серед них Козлів. У 1572 р. тут проживали 32 кмети, 10 халупників, знаходилася корчма і т. д. Трохи менше прибутків було від Городища. Тут налічувалося 9 кметів і 5 халупників. Кропивна і Таворів мали всього по два кмети⁸¹.

Католицькому проборству в м. Теробовлі належало село Плебанівка, в кількох кілометрах на південь від міста⁸². Його отримали у 1425 р. на основі грамоти короля Ягайла⁸³. У другій половині XVI ст. Плебанівка налічувала 24 сім'ї залежного населення. Вони приносили значний прибуток католицькій парафії, яка за рахунок економічних заходів зміцнювала свої позиції у місті. Так, у 1572 р. від кожного двору забрано по 10 грош податку⁸⁴.

Таким чином, до складу церковних маєтків у Теробовельському повіті другої половини XVI ст. входило п'ять населених пунктів. А

⁷⁸ Dąbkowski P. Op. cit. - S. 177-178, 181-183.

⁷⁹ ЦДАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од.зб. 7. - Арк. 325.

⁸⁰ *Matricularum Regni Polonia Summaria*. - Varsaviae, 1908. - Pars. III. - N° 1336.

⁸¹ ЦДАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од.зб. 7. - Арк. 325.

⁸² Там же. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од.зб. 7. - Арк. 325; Од.зб. 8, 80, 91.

⁸³ Jabłonowski A. Op. cit. - S. 498.

⁸⁴ ЦДАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од.зб. 7. - Арк. 325.

частка церковної власності у феодальному землеволодінні складала 2,06%. Для порівняння: у Белзькому воєводстві частка духовних володінь становила 7%, у Львівській і Сяноцькій землях Руського воєводства, відповідно, 4,4% і 5,5%⁸⁵.

Як і в королівщинах, у церковних маєтках була розповсюджена система держання. З погляду господарювання і управління такі великі комплекси духовної власності, як на Теробовельщині, нічим не відрізнялися від великих земських володінь, так само, як середні по розміру церковні володіння (1 - 2 села) нічим не відрізнялися від середньої шляхетської власності.

Дуже часто здавалось в оренду с. Плебанівка. З 1570 по 1580 рр. воно тричі на трирічні терміни орендувалось. Причому в ролі орендатора виступає настоятель католицької парафії м. Теробовлі Розен. Це напговхує на думку, що такі маєтки перетворювалися на джерело особистого збагачення духовних осіб. Ішов процес розширення земельних церковних угідь на селі. За десять років у Теробовельському гродському суді п'ять разів розглядалися скарги місцевої шляхти і старости на самовільне захоплення їхніх земель⁸⁶.

Однак, як відомо, частина духовенства не була прихильною передавати церковні маєтки в заставне держання або в оренду світським особам. З цією метою приймалися спеціальні постанови. Тільки духовні особи – наприклад, члени капітулу, – могли держати і експлуатувати церковні землі, як це було з Плебанівкою. Такі рішення мотивувались побоюванням, що шляхтичі розорять маєток, поскільки застосовують більш жорстокі форми експлуатації, в результаті чого починаються втечі селян. Наприклад, єпископи досить часто передавали свої столові маєтки в держання шляхті, вважаючи це більш вигідним, ніж передавати їх духовним особам.

Як церква намагалася не допустити, щоб їх маєтки попадали в держання шляхті, так і шляхта добивалася аналогічних заходів щодо духовенства. В конституції варшавського сейму 1607 р. прямо говориться: "Світських держав духовні особи "держати" не повинні"⁸⁷. Хоч, очевидно, такі факти мали місце. Крім того, духовенству заборонялося держати і королівщини⁸⁸.

Наведені факти свідчать про те, що спроби шляхетського стану обмежити землеволодіння духовенства не мали успіху. Його частка в Теробовельському повіті, хоч і була незначною (2,06%), проте

⁸⁵ Гроссман Ю.М. Вказана праця. - С 140.

⁸⁶ ЦДАЛ. - Ф. 17. - Оп. 1. - Од.зб. 7. - Арк. 283; Од. зб. 8. - Арк. 29-33, 84-85, 171-173.

⁸⁷ Volumina legum. - V. II. - f. 1607.

⁸⁸ Dąbkowski P. Op. cit. - T. 1. - S. 181.

заличалася незмінною протягом другої половини XVI ст., а на початку XVII ст. навіть дещо зросла.

Висновки.

Соціально-економічний розвиток земель Польської Корони, в тому числі і Руського воєводства, був тісно пов'язаний з еволюцією феодальної земельної власності. Аналіз її форми, і особливо питання про розподіл землеволодінь дав змогу краще зрозуміти вплив цих процесів на формування панщинно-фільзаркової системи.

Ріст великої земельної власності створив сприятливі умови для ведення панщинного господарства, привів до зростання ролі магнатерії і заможної шляхти з соціально-економічному і політичному житті краю.

Структура феодального землеволодіння відповідала співвідношенню сил між різними групами панівного класу в країні. Терекбовельський повіт у цьому відношенні не був винятком. Шляхта, як і в інших землях Польської Корони, була монополістом щодо землеволодіння у другій половині XVI ст. (1559-1580 рр.). Із загального числа врахованих поселень шляхти належало 117 сіл і містечок, що становило 66,97% від усіх земельних володінь. В порівнянні з Львівською і Сяноцькою землями, де частка приватношляхетських володінь була, відповідно, 76,5% і 82,4%, позиції Терекбовельської шляхти були відносно слабшими.

Зате Терекбовельський повіт представлений значним ареалом королівщин, які налічували 66 поселень (30,27%). Справжніми господарями державних маєтків виступала шляхта. Вона тримала королівські володіння на правах лена, емфітевзиса, так званої передачі "в вірні руки", "доживотного", або термінового держання, коротко термінової посесії. В Терекбовельському повіті найбільше поширення отримала така форма держання, як "голе доживоття".

Так званий екзакуційний рух, тобто боротьба шляхти за викуп королівщин, привів до того, що великі землевласники не змогли перетворити королівські маєтки у свою власність. Але вирвати їх з рук шляхетських держателів, перетворити в дійсну державну власність не вдалося. Лише 11 з 66 королівських поселень на Терекбовельщині перебували в управлінні королівського старости.

За рахунок королівщин проходив перерозподіл земельної власності. Магнати, велика шляхта (Баворовські, Вільчеки, Влодеки, Сенявські, Потоцькі, Ходоровські та ін.), використовуючи їх, змогли у другій половині XVI ст. суттєво укріпити свої економічні і політичні позиції.

Шляхетську власність можна було відчуждувати, закладати, наслідувати як по чоловічій, так і по жіночій лінії, ділити між спадкоємцями і т. д.

Великими землевласниками в Теробовельському повіті другої половини XVI ст. виступали Баворовські, Вільчеки, Влодеки, Гербурти, Давидовські, Збараські, Копичинські, Сенявські, Струси, Ходоровські.

З другого боку, існувала значна кількість шляхтичів, котрі володіли половиною або меншою частиною села, - Кремпські, Боярські, Попільки, Лончки, Баранецькі, Мединські, Драгомирські, Творовські та інші, загалом 37 родин.

Українські шляхетські роди (Сметанки, Мишковські, Зборовські, Сухоставські, Боярські) втрачають політичні позиції в повіті, що яскраво проявилось у зменшенні їхньої частки в приватному землеволодінні. Не видно українців і серед державного апарату управління. Вони репрезентовані лише у середовищі середньої і дрібної шляхти.

У другій половині XVI ст. велике феодальне землеволодіння на Теробовельщині переважало абсолютно. До нього можуть бути віднесені королівські маєтки, оскільки, як правило, комплексами або окремими поселеннями знаходилися у шляхетському держанні.

Великою власністю в повіті були і духовні володіння - 5 сіл (2,06%). Всі вони без винятку належали католицькій церкві. Спроби шляхетського стану обмежити землеволодіння духовенства не могли завершитися успіхом. Частка церкви у феодальній земельній власності залишалася незмінною, а на початку XVII ст. навіть зроста.

Війтівсько-міське землеволодіння представлено лише одним поселенням, яке належало Теробовельському війтівству, і земельними ділянками в містечку Кам'янка (0,45%).

Така незначна його частка в порівнянні з іншими видами власності пояснюється слабкістю міст, їх незначним значенням у розвитку економіки краю.

Без королівщин велике землеволодіння займало трохи більше половини всіх маєтків (61,76%). Королівщини створили вирішальне переважання і панування великої власності.

На кінець XVI ст. структура феодального землеволодіння в Теробовельському повіті стабілізувалася, склалася остаточно і набрала такого вигляду, який відображав співвідношення в економічному і політичному плані між різними станами папівного класу:

Форми феодального землеволодіння	Кількість феодалних поселень	До загальної кількості поселень
Королівщини	66	30,27
Приватношляхетські володіння	117	66,97
Церковні маєтки	5	2,05
Євтіївсько-міське землеволодіння	1	0,45
Загалом	189	100

ПОЛОНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ (1569–1648 рр.)

Сучасна історична наука зосереджує головну увагу на пошуки причинних зв'язків між подіями і явищами минулого. Її завдання полягає в тому, щоб не лише констатувати факти, але й пояснювати їх у широкому контексті історичної закономірності, внутрішньої логіки розвитку подій.

Еволюція проблематики, пов'язаної з історією нобілітету України, показує напрями наукових досліджень, які зумовлені потребами часу. Історики першої половини XIX ст. вже не задовільнялися вивченням зовнішньої емблематики (гербів і генеалогій). Вони намагалися простежити виникнення привілейованого стану. Наприкінці XIX – початку XX ст. на зміну генетичному підходові на перший план стає правовий аспект проблеми. У цей час досліджуються процеси закріплення станових прав, обсяг привілеїв і суспільних обов'язків окремих груп і прошарків нобілітету. Нова хвиля зацікавленості історією шляхти спостерігається у повоєнний час. В кінці 50-х – на початку 60-х років формуються якісно нові ідеї і проблеми. Серед них – майнова й етнічна структура та демографія нобілітету; стосунки шляхти з іншими станами, її роль у політичному, господарському та економічному житті; ментальність нобілітету, прошарки шляхти в контексті розвитку культури того часу та ін.

Особливо важливим і складним є коло питань, які пов'язані зі становою свідомістю української шляхти, лицарський (суто військовий) аспект якої ми спостерігаємо в середовищі козацтва. Дослідження механізму поведінки лицаря-шляхтича, системи його духовних цінностей і критеріїв підходу до них, процесу формування його елітарної свідомості вимагає об'єктивного підходу дослідників.

Однаковою мірою це стосується і релігійної свідомості. Прийшов час принципово переглянути тезу про тотожність етнічного (українського) і конфесійного (православного) моментів. В обстановці політичних кон'юктур, підсилених відсутністю власної державності, з культурних, родинних, зрештою, суб'єктивно-індивідуальних причин носіями етнічної свідомості на Україні могли бути не тільки православні чи уніати, але й протестанти (роди Гойських, Чапличів, Немирців), католики (Станіслав Оріховський)¹.

¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта XV-XVII ст.: до постановки проблеми // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець–Подільський, травень 1989 р.). - К., 1990. - С.87.

Виходячи з цього, в історичних дослідженнях важливо розкрити соціально-економічні та політичні причини процесів ополячення і окатоличення української феодальної верхівки.

Проблема полонізації українських феодалів шляхетської Речі Посполитої неодноразово піднімалася в працях українських і польських істориків. Протягом багатьох років у дискусіях по цьому питанню інтерпретації переважали над аналізом. З одного боку, Кароль Шайноха в характерному для своєї епохи стилі стверджував, що "... взаємним уподібненням, взаємною доброзичливістю полонізувалася Русь. Як два братні корені одного дерева, перепліталися між собою українська стихія з польською, щоб спільними зусиллями створити одне могутнє дерево, один спільний народ"². З іншого боку, Вячеслав Липинський заявляв, що "... релігійна унія, одягнута в польські шати, і політично-культурна асиміляція навіть найбільш сильної української шляхти повільно вели тодішню Русь до остаточної загибелі"³.

Такі категоричні висновки про результати процесу асиміляції, хід якого ще не був ніким добре проаналізований, простежуються і в працях навіть таких відомих істориків, як Михайло Грушевський і Олександр Яблоновський. Однак, цей процес відбувався в дуже складних політичних умовах і до того ж неоднозначно. Тому такі односторонні погляди на дану проблему не можуть, звичайно, дати об'єктивної картини процесу полонізації української феодальної верхівки.

Очевидно, що слід показати рівень політичної і культурної свідомості української шляхти. В цьому напрямку можна виділити такі сфери досліджень: політична свідомість і політично-правова культура, побут та мораль. Як здається, ці фактори дозволять об'єктивніше оцінити значення змін у структурі віросповідань.

Українська шляхта Київщини і Брацлавщини була більш диференційована, ніж польська. Бояри представляли найнижчу категорію привілейованого стану. Зем'яни – середня шляхта – була неоднорідною групою. Зубожілі пристосовувалися до умов життя і ступеня політичної активності бояр. Заможні могли ставати до політичного суперництва навіть з князями, оскільки позиція останніх після інкорпорації похитнулася внаслідок польської ідеї шляхетського егалітаризму⁴.

² Цит. за : *Lipiński W. Z dziejów Ukrainy*. - Kijów-Kraków, 1912. - S.65.

³ *Ibidem*. - S.146.

⁴ *Litwin H. Katolizacja szlachty ruskiej 1569-1648: Stosunki wyznaniowe na Kijowszczyźnie i Braclawsczyźnie // Przegląd powszechny*. - 1985, № 10. - S.60.

Дрібна шляхта і бояри, фактично, не піддалися впливові полонізації і залишилися православними протягом всього часу. Пізніше вони стали однією з рушійних сил Хмельниччини⁵. Тому, власне, предметом цього дослідження стала лише середня і заможна верства шляхти Київщини і Брацлавщини.

Спочатку — про рівень політичної свідомості української шляхти. Після приєднання земель Волині, Київщини і Брацлавщини до Речі Посполитої місцева шляхта намагалася зрівнятися в політичних правах з польськими панами. Тому для неї найважливішим і найпривабливішим елементом польської культури був політичний устрій та ідеологія свободи. Власне в цій сфері почуття спільності з рештою земель Корони найшвидше появилось у свідомості заможних українських феодалів.

Поведінка українця-шляхтича з давніх часів регламентувалася ідеєю вірності сюзерену (спочатку князю, тепер королю). Вже через п'ять років після Люблінської унії шляхта інкорпорованих територій заявила: "Король від нас всіх коронований в державі корони Польської буде"⁶. Виявляється, що українські князі і зем'яни вважали себе повноправними громадянами Речі Посполитої ще тоді, коли становили повністю православну спільність і вживали українську мову⁷.

Однак це не означає, що вони не усвідомлювали свою приналежність до українців. Т.Хинчевська-Геннел наводить багато фактів, які свідчать про те, що шляхта українських воєводств ідентифікувалася з "українським народом" і підкреслювала існування своїх власних, гарантованих інкорпораційним актом, привілеїв⁸. В ухвалах та інструкціях дуже часті такі формулювання: "воєводства наші руські (українські)" (1632 р.), "воєводства, які свої права руським характером повинні писати" (1638 р.), чи такі співставлення типу — "воєводства наші і воєводства коронні" (1618, 1641 рр.)⁹.

Усвідомлення українською шляхтою свого права, з одного боку, послаблювалося наступаючою уніфікацією державного устрою в Речі Посполитій, а з другого, — зміцнювалося завдяки її власним історичним традиціям. Т.Хинчевська-Геннел відзначає, що українська шляхта пам'ятала про давню руську державність,

⁵ Див.: Антонович В.Б. Введение / Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). - К., 1867. - Ч.4. - Т.1.

⁶ Архив ЮЗР. - К., 1861. - Ч.2. - Т.1. - С.20.

⁷ Kot. S. Świadomość narodowa w Polsce XV-XVII w. // *Kwartalnik Historyczny*. - 1938, T.52. - S.13-15; *Tazbir J. Rzeczpospolita i świat*. Studia z dziejów kultury XVII wieku. - Wrocław, 1971. - S.29.

⁸ Див.: *Chynczewska-Chennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i koczacyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*. - Warszawa, 1985.

⁹ Архив ЮЗР. - Ч.2. - Т.1. - С.119, 191, 203, 238, 271.

традиційну роль Києва – "голови Русі", підкреслюючи тим самим давність власних привілеїв і свобод¹⁰.

Провінціалізм чи навіть партикуляризм Речі Посполитої консервував це подвійне почуття політичної приналежності у свідомості українських феодалів. Як відомо, у тодішній Польщі кожен сеймик реалізував свої власні цілі поряд з участю в загальнодержавній діяльності. Суспільно-громадське життя, як стверджує А.Зайончковський, проходило в рамках великих і малих сусідів¹¹. Самообмежений сепаратизм української шляхти був в цих умовах чимось нормальним, зрозумілим і загальноприйнятим. Він еволюціонував в зв'язку з цим в простий партикуляризм.

Наприклад, у 1645 р. волинська шляхта висунула проект, який стосувався виборів трибунальського маршалка. Було запропоновано, щоб "скіпетр альтернативно припадав кожен третій рік тим воеводствам, які судять українським статутом і письмом"¹². Національна вимога стала вимогою партикулярною внаслідок пристосування її до польських умов. Вона ставила українські воеводства у становище претендентів на статус третьої коронної провінції поряд з Малопольщею і Великопольщею.

Поширення польської культури в Україні особливо помітне в політично-правовій сфері. Процес колонізації суспільно-правових відносин у середовищі шляхетського стану на Волині досить ґрунтовно досліджений А.Дембінською¹³. Українська шляхта Київщини і Брацлавщини теж переймала польські форми політичного життя. Це особливо яскраво простежується у формуванні і діяльності сеймикових установ.

Аналогічні процеси проходили і в церковному житті. Так, синоди духовенства і православної шляхти уподібнювалися до сеймиків, а з'їзди, які обирали старійшини церкви, – до виборчих¹⁴.

Численні ухвали та інструкції сеймиків свідчать про поширення серед українських князів і зем'ян польської ідеології свободи. Заклики до "прав і свобод" досить часто зустрічаються в цих документах, як і в краківських та великопольських ухвалях¹⁵.

¹⁰ Chynczewska-Chennel T. Op.cit. - S.81-82.

¹¹ Zajczkowski J. Główny elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia i struktury społeczne. - Wrocław, 1961. -S.68-71.

¹² Архив ЮЗР. - Ч.2. - Т.1. - С.295.

¹³ Dembińska A. Wpływ kultury polskiej na Wołyn. - Poznań, 1930. - S.25-30.

¹⁴ Пор.: Матеріали для истории киевского и львовского соборов 1629 года / Пол ред. П.Н.Жуковича // Записки Императорской Академии Наук. - 1911. - Т.8. - № 5.

¹⁵ Пор.: Архив. ЮЗР. - Ч.2. - Т.1.

Хоча політична полонізація найбільше охопила українську середню шляхту – зем'ян, а також в незначній мірі бояр, однак, найдалше вона просунулася всеред у середовищі українських магнатів з князівських родів. Але ця остання група була послаблена наступом польських феодалів на східні українські землі і після 1620 р. перестала існувати як особлива політична сила.

Таким чином, в умовах відсутності української національної держави політика польського уряду призвела до трагічних деформацій у свідомості панівного класу українського суспільства – абсолютної переваги у ній класових аспектів над національними.

Тепер, щодо мовного аспекту процесу полонізації української шляхти. Проблема експансії польської мови на території України досить ґрунтовно досліджена у працях А.Мартеля¹⁶ і А.Яблоновського¹⁷. Польська мова особливо інтенсивно стала поширюватися у східних українських воєводствах на зламі XVI–XVII ст. Найшвидше вона витісняла українську мову з кореспонденції і повсякденного вжитку магнатів. Але у середовищі бояр і дрібної шляхти розмовна польська мова була маловживаною, не кажучи вже про писемність.

Помітний вплив польської мови спостерігається і в суспільно-політичному житті Київщини і Брацлавщини. Серед сеймикових матеріалів, які збереглися, останній акт, написаний українською мовою, датується 1601 р., а перший, польською – датований 1607 р.¹⁸ Єдиними світськими урядовими актами, які писали українською мовою, були універсали і королівські грамоти.

Польська мова стає досить широко вживаною не тільки в середовищі українських католиків, але і серед православних, протестантів. Польською мовою послуговується і значна частина їх членів-шляхти, про що свідчать підписи під братськими ухвалами¹⁹. Під актом виборів православного митрополита Косова у 1647 р. знаходимо кілька десятків польських підписів православної шляхти і половини духовних осіб²⁰.

У сфері літературної творчості польська мова найраніше входить у політично-релігійну публіцистику. Вже полемісти початку XVII ст. писали свої твори про Брестську церковну унію польською

¹⁶ Див.: *Martel A. La langue polonaise dans les pays ruthenes Ukraine et Russie blanche 1569-1667.* - Lille, 1938.

¹⁷ Див.: *Jablonowski A. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej.* - Kraków, 1900.

¹⁸ Архив ЮЗР. --Ч.2. --Т.1. --С.37-39, 66-81.

¹⁹ *Litwin H. Katolizacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569-1648 // Triumfy i porażki.* - Warszawa, 1989. - S.51.

²⁰ Архив ЮЗР. --Ч.2. --Т.1. --С.35-36.

мовою. Це характерно як для прихильників, так і для противників уніатської церкви²¹. Ще не сформована остаточно українська літературна мова, а також і літургійна, поступаються місцем мові польській, в історії якої закінчується власне епоха Ренесансу, бурхливого розквіту. У XVII ст. польська мова опановує майже всю українську літературну творчість. Як стверджує Р.Лужний у своїй роботі про засновників Києво-Могилянської академії, цей вплив був такий великий, що тривав довше, ніж адміністрація Речі Посполитої на деяких територіях²².

Слід відзначити, що в середовищі української шляхти було немало і захисників рідної мови. Вони вимагали від польського уряду дотримання поваги до української мови, замінюючи відповідні пункти в посольських інструкціях. Такі документи збереглися з 1571, 1576, 1606, 1632, 1638 рр.²³ Подібним чином проводили свою пропагандистську діяльність і представники православного духовенства, які особливо наполегливо дотримувалися рідної мови²⁴.

Таким чином, завдяки опорові, що чинили православна шляхта і духовенство наступу колонізації, українську мову вдавалося зберігати.

Цікаво відзначити, що жінки піддавалися впливі польської мови повільніше, ніж чоловіки. Про це свідчать їхні заповіти, занесені до судових книг. Більшість з них написані українською мовою²⁵.

Очевидно, все ж таки домашньою мовою української шляхти залишилася українська. Можна зробити висновок про двомовність української шляхти, принаймні тої частини, яка залишилася вірна православію. Цю тезу можна підкріпити кількома прикладами – Адам Кисіль, Йоакім Ерліч, Юрій Немирич, проаналізувавши їх підписи під кількома актами. Крім цього, серед автографів деяких представників родів Невмержицьких, Трипольських, Пашинських, Виговських знаходимо приклади вживання як латинської азбуки, так і кирилиці²⁶.

Великий вплив на формування культурно-мовних відносин в Україні мала конфесійна структура системи освіти. Безпосередньо після Люблінської унії разом із занепадом православної церкви занепадають і православні школи. В цій ситуації монополістами в

21 *Chynczewska-Chennel T.* Op.cit. - S.58.

22 Див.: *Luźny R. Pizarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska // Zeszyty naukowe UJ. Prace historyczno-literackie.* - Kraków, 1966. - N 11.

23 *Chynczewska-Chennel T.* Op.cit. - S.60-61.

24 *Ibidem.*

25 Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов (далее - Памятники). - К., 1846. - Т.1. - Отд.1. - С.67, 71, 81; Архив ЮЗР. - К., 1883. - Ч.1. - Т.6. - С.405.

26 *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. - К., 1883. - Т.1. - С.365-367; Архив ЮЗР. - Ч.2. - Т.1. - С.341-342, 347-348.

галузі освіти на українських землях стали єзуїти. До їх закладів посиляли своїх дітей навіть окремі найвірніші прихильники православ'я²⁷. Хоча орден святого Ігнатія ввів українську мову до своїх місцевих шкіл, однак населення досить сильно відчуло експансію польської мови і західної культури. Подорожі українських магнатів в Італію, Францію і Німеччину зміцнювали цю тенденцію²⁸.

Подібну роль відіграло поширення реформації у східних воєводствах Речі Посполитої. Українські протестанти – кальвіністи і аріани, як вважає А.Мартель, першими розбили єдність православного блоку²⁹. Зроблені ними пізніше спроби введення рідної мови в деякі протестантські школи, наприклад, в Новгородку і Слуцьку, не дали бажаного результату. Польська мова і культурна експансія все більше поширювалася в Україні.

Слід відзначити, що після Люблінської унії, а особливо після Брестської, значно зросла роль православного духовенства в галузі освіти. Православна церква, втративши своє привілейоване становище, опинилася перед небезпекою повного знищення. Як зазначав І.Крип'якевич, "у своєму тяжкому становищі церква шукала захисту і допомоги в самому громадянстві, мусила наближатися до мас і зайнятися не тільки їх духовним життям, але і світськими потребами"³⁰. Через те культурне відродження української церкви було причиною виникнення багатьох православних шкіл, організованих передусім завдяки ініціативі і зусиллю церковних братств. В Острозі, Луцьку, Києві та в інших містах відроджувалися українські школи, в яких основними, крім рідної мови, були – слов'янська і грецька³¹.

У 1633-1647 рр. київський митрополит Петро Могила провів реформу школи, за якою ввів єзуїтську систему навчання, яка вважалася на той час найкращою. На першому місці стояло вивчення латинської мови, далі – слов'янської і польської, а грецька мова відійшла на другий план. Однак народна українська мова не згайшла собі ніякого місця в усіх цих культурних перетвореннях. Проте, за словами Д.Дорошенка, "в своїй часі діяльність П.Могили у високій мірі прислужилась і національній українській справі тим, що поставила православну церкву – тодішній прапор народності – на такий рівень, що вона могла успішно оборонятись од римо-католицького натиску"³².

27 *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. – Львів, 1991. - Т.1. – С.175.

28 *Dembińska A.* Op.cit. - S.21.

29 *Martel A.* Op.cit. - S.128.

30 *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів, 1990. – С.133.

31 *Там же.* – С.141.

32 *Дорошенко Д.І.* Вказ. праця – С.225.

Що стосується уніатської школи, то вона не мала значного впливу на життя східних українських земель в результаті малої популярності унії серед шляхти. Треба додати, що в уніатській школі українська мова була досить широко вживаною³³.

Отже, незважаючи на натиск римо-католицизму, українська мова все-таки збереглася в більшості шкіл України. А організація освіти на західноєвропейський зразок мала, безумовно, прогресивне значення. Це давало можливість українській громаді ближче ознайомитися з більш передовою культурою Західної Європи.

Досить слабо виявлене питання впливу побуту і моралі поляків на життя шляхти Київщини і Брацлавщини у XVI-XVII ст. Відомо лише, що сімейні відносини серед православної шляхти значно відрізнялися від польських завдяки закоренілим традиціям православ'я на Україні. Це відноситься і до становища жінки в сім'ї³⁴. Значний вплив на формування побуту і моралі Наддніпрянщини мала, безумовно, Запорозька Січ.

Таким чином, колонізація української шляхти у розглянутих сферах суспільно-громадського життя мала певний успіх, хоча і зустрічала впертий опір у значній частини населення України. Однак ні в одній із них колонізаційний процес не зміг повністю витіснити елементи національної української культури, а це, в свою чергу, дало можливість зберегти самобутність української нації.

Розглянемо тепер конфесійну структуру української шляхти Київщини і Брацлавщини, зокрема процес її окатоличення, протягом останньої третини XVI - першої половини XVII ст.

Як вже зазначалося, бояри і дрібна шляхта на Україні залишалися православними. Тому великий інтерес у даному питанні представлятиме політично активна група, тобто середня шляхта і магнатерія Київщини і Брацлавщини. На підставі збережених поборових реєстрів, а також відомостей А.Яблоновського³⁵ виділено групу родів українського походження, представники яких у досліджуваний період володіли щонайменше одним селом на вказаних територіях. Ця група нараховує 207 родів і охоплює практично всю середню і заможну шляхту, за винятком частини волинської шляхти

33 *Lipin H.* Katolizacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569-1648. - S.53.

34 Див.: *Леонцил О.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI и XVII вв. // Русская старина. - 1880. - Г.11. - Т.29. - № 11; *Мого ж.* Невіснати шлєси на Україні в XVI-XVII ст. // Записки українського наукового товариства в Києві. - К., 1909. - Кн.3.

35 Див.: *Zródła dziejowe // Polska XVI wieku pod względem geograficznym i statystycznym, ziemie ruskie - Ukraina.* - Warszawa, 1893. - Т.20; - W., 1897. - Т.22.

і шляхти, яка прибула з інших регіонів України. Однак вдалося встановити віросповідання представників лише 153 родів.

Процес окатоличення української шляхти Київщини і Брацлавщини умовно можна поділити на три періоди:

1) 1569–1596 рр. – від Люблінської до Брестської унії. Цей період характеризується послабленням сил православ'я в Речі Посполитій;

2) 1596–1620 рр. – від Брестської унії до початку функціонування православної ієрархії;

3) 1620–1648 рр. – від початку функціонування православної ієрархії до початку повстання Б.Хмельницького.

У перший період напередодні підписання Брестської церковної унії на Україні поширюється реформація, хоча і католицизм знаходить собі перших послідовників. Протестанти (= дисиденти) появилися на Україні під впливом польської шляхти, серед якої ідеї М.Лютера, Ж.Кальвіна, а пізніше і Ф.Соціна були популярними у цей період³⁶.

Особливо поширеним серед українських магнатів стає кальвінізм. Одними з перших його прийняли представники родів Лукомських³⁷, Дорогостайських³⁸ та Івашенцевичів-Макаревичів³⁹. Олександр Пронський під час подорожі в Рим прийняв католицизм, але після повернення на батьківщину став кальвіністом і залишився ним аж до смерті (1638 р.)⁴⁰. Конфесійний поділ наступив і в кількох інших родах. Так, повністю православні роди Друцьких-Горських, Чапличів-Шпановських і Бокіїв частково потрапили під вплив кальвіністів і аріан⁴¹. Серйозним успіхом, якого добилася реформація на українських землях, був перехід до кальвінізму представника найзаможнішого роду Вишневецьких – князя Андрія, брацлавського і волинського воєводи⁴². Оскільки у нього не було синів, а лише дочки, то кальвіністські традиції не були підтримані наступним поколінням цього роду.

36 Litwin H. Katolizacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569-1648. - S.66.

37 Polski Słownik Biograficzny (далі - PSB). Kraków, 1973. - Z.21. - S.522.

38 Ibidem. - Kr., 1939-1946. - T.5. - Z.21. - S.331.

39 Rullkowski E. Opis powiatu kijowskiego. - Kijów, 1913. - S.152-155.

40 Леоцикий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси // Киевская старина. - 1882. - Г.1. - Т.2. - № 4-6. - С.14.

41 Kossowski A. Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI i XVII w. // Rocznik wołyński. - 1933, R.3. - S.236, 244, 246.

42 Dworzaczek W. Oblicze wyznaniowe senatu Rzplitej w dobie kontreformacji // Munera Litteraria. - Poznań, 1962. - S.44.

Вашливецькі виявилися також серед перших представників українських магнатських родів, які перейшли до католицизму. Засновник так званої князівської лінії – Костянтин (помер у 1641 р.) започаткував цю традицію близько 1595 р. Тим же шляхом пішли всі його нащадки, а також князь Олександр (бездітний) з королівської лінії, інші представники якої залишилися православними⁴³.

Значною втрапою для православної церкви було відступництво князя Януша Острозького – сина київського воєводи Костянтина-Василя (близько 1575 р.). По його слідах пішов молодший брат Костянтин. Однак наймолодший з братів, Олександр, разом з батьком залишилися до смерті вірними православію⁴⁴. Подібне було і в інших родах. Траплялися випадки конверсії, але частина сім'ї залишалася при вірі предків. Винятком була, можливо, сім'я Халецьких, православних представників якої не вдалося знайти до Брестської унії. Зате відомо, що головний в цьому роді пропагандист католицизму і унії – Дмитро, литовський підскарбник, – прийняв католицизм у 1591 р.⁴⁵ Перейшли до католицизму також Чорторийські і Семашки⁴⁶.

Отже, католицька віра у 1569-1596 рр. на східних українських землях була малопопулярною. Тим більше, що авторитет молодого покоління Острозьких був незначним, а Халецькі своєю діяльністю були зв'язані з територією Литви. Могутніми православними родами залишилися Сангушки, Заславські та українська лінія Збарзських.

В період перед Брестською унією маємо лише 6 випадків переходу до католицизму, причому католицька віра добре прижилася в 5 родах. Тільки один рід повністю відкріся православ'я. 8 родів стали кальвіністськими і аріанськими, а 4 з них повністю перейшли до протестантизму. Явно переважали прихильники православної віри: 147 родів були частково православними, в тому числі 140 – повністю православними. Характерною особливістю цього періоду було те, що католицизм приймала лише українська феодальна верхівка. Середня шляхта залишалася православною, за винятком кількох кальвіністських і аріанських родів – Чапличів, Горських, Бокіїв, Івашенцевичів-Макаревичів.

Після Брестської церковної унії позиції православ'я значно похитнулися. Цьому сприяла новоутворена уніатська церква. У середовищі української шляхти спочатку з'явилося багато її

43 *Викторовский П.Г.* Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и XVII вв. // Труды Киевской духовной академии. - К., 1908. - № 11, 12.

44 Там же. - № 9.

45 PSB. - Kraków, 1937. - Т.3. - З.11. - S.248.

46 *Викторовский П.Г.* Указ. соч. - № 7; Архив ЮЗР. - Ч.2. - Т.1. - С.37, 38.

прихильників, однак, унія швидко почала втрачати підтримку. Що стосується української магнатерії, то для неї унія була перехідним етапом на шляху до католицизму. А українська середня шляхта масово покидала унію і поверталася до православ'я.

Уніями залишилися Мишки-Варковські (рід перервався у 1604 р.), а також Бокії і Тризни⁴⁷, серед яких знаходимо також прихильників православної церкви⁴⁸. Іван Гулевич, Ян Горайн, Захарій Єловницький і князь Григорій Четвертинський, прийнявши спочатку унію, швидко повернулися до православ'я⁴⁹. Тим же шляхом пішли Вороничі, Кошки, Шипки-Ставецькі⁵⁰. А роди Козників і Зоронецьких⁵¹ були двоконфесійними (католицько-православними).

В 1620 р., коли з арени історії зникли Острозькі (останній із православних помер у 1608 р.), вже не було жодного православного представника серед Збаразьких, Заславських, Сангушків, Ружинських і Корецьких. Серед Вишневецьких тільки овруцький староста, князь Михайло, і його син Ярема не відступили від грецької віри. Можна стверджувати, що найзаможніші і наймогутніші роди України в основному перейшли до католицизму.

Більш складною була конфесійна структура у Тишкевичів. В 1603 р. Федір і Фрідріх вступили до церковної унії. Майже одночасно Остафій, Юрій, Петро і Кшиштоф прийняли католицизм. Але Дмитро, литовський маршалик, і його син Юрій залишилися до смерті православними⁵².

На початку XVII ст. переходять до католицизму також Масалські, Загоровські і Тризни⁵³. Однак і в цих родах настає конфесійне роздвоєння. Ці прізвища зустрічаються серед представників православної шляхти ще тривалий час.

Цікавим випадком є рід Лукомських. Всі члени цього роду вже давно покинули православ'я і стали сповідувати кальвінізм. А на початку XVII ст. представники нового покоління знову повернулися до православ'я⁵⁴.

47 *Stecki T.J.* Wołyn pod względem historycznym, statystycznym i archeologicznym. - Lwów, 1871. - Т.1. - С.428-430.

48 Архів ЮЗР. - Ч.2. - Т.1. - С.349.

49 Матеріали для истории западнорусской церкви / Под ред. *С.Т.Голубева*. - К., 1891. - Вып.1. - С.18, 19; Памятники. - Т.1. - Отд.1. - С.81; *Голубев С.Т.* Указ.соч. - С.272; Архів ЮЗР. - Ч.2. - Т.1. - С.37, 38.

50 Архів ЮЗР. - Ч.2. - Т.1. - С.341-342; *Голубев С.Т.* Указ.соч. - С.272, 528.

51 *Викторовский П.Г.* Указ. соч. - 1908. - № 11.

52 Там же. - 1911. - № 2.

53 Архів ЮЗР. - Ч.1. - Т.6. - С.799; - Ч.2. - Т.1. - С.347-349.

54 Архів ЮЗР. - Ч.4. - Т.1. - С.29.

Після Брестської церковної унії на Україні ще поширюється реформація, але вже виключно у формі аріанства. До дисидентів переходять Бабінські, Горностаї, Мишки-Холоневські, Немиричі, Ободенські, Пересецькі, Рогозинські⁵⁵. У всіх цих родах також знаходимо православних представників⁵⁶. Так що контрреформація не знайшла на Україні сприятливого ґрунту, тоді як у Польщі вона добилася значних успіхів. Серед українських протестантських родів тільки Лукомські і Бокії⁵⁷ на початку XVII ст. покинули кальвінізм.

Причиною такого стану справ була чисельна перевага православних, які після 1596 р. перестали воювати з реформацією і навіть намагалися налагодити політичний союз з протестантами для боротьби з унією⁵⁸. Що стосується уніатів, то крім вищезгаданих Бокіїв, Тризн і Мишків-Варковських, їх ряди поповнилися Киселями, Тишкевичами і Вельгорськими⁵⁹.

У період з 1596 по 1620 рр. 137 українських шляхетських родів мали православних представників, 116 з них були повністю православні. В той же час католицьких родів збільшилося до 16, серед яких тільки 7 – повністю католицькі. Протестантських родів нараховувалося 13, а уніатських – 6, з них 2 – повністю уніатські.

Таким чином, і протягом другого досліджуваного періоду в основному вся середня і заможна шляхта Київщини і Брацлавщини залишилася вірна православ'ю. Отже, православна віра на східних українських землях в зв'язку з цим мала в своєму розпорядженні сильну підтримку. А католицькі магнати сприймали ці території перш за все як економічне запілля, пов'язуючи свою політичну діяльність з центральними інститутами державної влади⁶⁰. Місцеві осередки були здобуті православним зем'янством, тобто середньою шляхтою, яка активно співпрацювала з протестантами.

У 1620 р. таємно почала функціонувати православна церковна ієрархія. Через 12 років (1632 р.) її було офіційно визнано польським королем Владиславом IV⁶¹. Ці події, безумовно, позитивно змінили становище православної церкви на Україні.

⁵⁵ *Левицький*: *О. Социализм в Польше и Юго-Западной Руси.* – С. 15, 22.

⁵⁶ *Памятники.* – К., 1852. – Т.3. – Стд.1. – С.91; *Голубев С.Т. Указ.соч.* – С.272, 365-367; *Арх.ив.ЮЗР.* – Ч.2. – Т.1. – С.339, 347-348.

⁵⁷ *Kossowski A. Op.cit.* – S.244.

⁵⁸ *Chodyncki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny.* 1370-1632. - Warszawa, 1934. - S.348-353.

⁵⁹ *Stecki T.J. Op.cit.* – S.428-430.

⁶⁰ *Tomkiewicz W. Jeremi Wiśnicwiecki.* - Warszawa, 1933. - Dział 3.

⁶¹ *Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.* – К., 1990. – С.264, 284.

Характерною особливістю третього періоду (1520-1648 рр.) є те, що католицька церква знайшла собі прихильників у середовищі середньої шляхти, однак їх було не багато. Слід назвати тут Стефана Черленковського, брацлавського стольника, засновника монастиря домініканців у Вінниці⁶². Він належав до старого місцевого зем'янського роду, інші представники якого залишилися православними⁶³. Серед Пісочинських тільки Олександр, київський каштелян, перейшов до католицизму у 1636 р.⁶⁴ Мало інформації маємо про Аксаків. Відомо, що київський суддя Ян Аксак був похований у католицькому костелі⁶⁵. Не виключно, однак, що це справа рук його сина Стефана⁶⁶. А можливо, що Ян перед смертю (1627 р.) вирішив змістити віру.

Цікавим є випадок стосовно Федора Тиші-Биковського. Він єдиний з цього роду, хто прийняв католицизм. Федір помер у 1644 р. і був похований в домініканському костелі у Грудку на Україні⁶⁷. На цьому інформація про Тиш-Биковських закінчується. В той час Грудек, де був похований Федір, входив у маєтки Корчовських⁶⁸. Однак, невідомо, з якого часу і в якій мірі рід Корчовських був католицьким. Проте знаємо, що п'ять його православних членів стали на стороні повстанців Б.Хмельницького⁶⁹.

Єдиним католиком в роді Єльців був Олександр, який вступив до ордену святого Ігнатія⁷⁰. Подібний одиничний випадок переходу до католицизму відбувся в роді Гулевичів. Його представник Дмитро Андрійович, як і Олександр Єлець, пішов у монастир, де і помер⁷¹.

Список католиків на Україні доповнюють Козики, Служки, Вельгорські і Вишпольські⁷². Два перших роди стали повністю католицькими, а серед представників двох наступних – знаходимо православних. Останнім за цей період прийняв римську віру Микола

62 *Królik L.* Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku. - Lublin, 1983. - S.362.

63 Памятники. - К., 1846. - Т.2. - Отд.1. - С.174.

64 PSB. - Kraków, 1980. - Т.25. - З.107. - S.803.

65 *Lasocki Z.* Sienkiewiczowskie "łwie pachole" Aksak i ród jego // *Miesięcznik heraldyczny.* - 1936, R.15. - S.4.

66 *Голубев С.Т.* Указ.соч. - С.293.

67 *Jerlicz J.* Latopisiec albo Kroniczka. - Warszawa, 1853. - S.47.

68 Ibidem.

69 Див.: *Rejestr Wojska Zaporoskiego (Aneks) / у кн.: Lipiński W.* Z dziejów Ukrainy. - S.467-491.

70 *Материалы для истории западнорусской церкви.* - С.19.

71 Там же.

72 Архив ЮЗР. - Ч.1. - Т.6. - С.778.

Лосятинський (1648 р.), який мав посаду на Київщині, а рід його походив з Волині⁷³.

Деякі зміни відбулися у реформаційних течіях. Так, Катерина Івашенцевич, вдова після смерті Миколи (1620 р.), разом зі своїми дітьми – Юрієм, Оленою і Христиною перейшли від кальвінізму до католицизму⁷⁴. Значний ріст економічної могутності Немиричів зміцнив позиції аристократії на Україні. На Київщину прибули представники селіанства – Вишовати, Стоїнські і Пшиповські⁷⁵, де вони знайшли сильну підтримку серед православних.

Що стосується унії, то вона стає не популярною у середовищі української шляхти. Після 1620 р. уніатів зустрічаємо тільки в трьох родах: серед Бокіїв, Тризн і Вельгорських⁷⁶.

Таким чином, у 1620-1648 рр. кількість католиків не зростала швидкими темпами, як і в попередні періоди. Їх кількість збільшилася за рахунок Аксаків, Козиків, Служків, Тишкевичів і перш за все Вишневецьких, так як в 1634 р. останній представник великих українських князів Ярема прийняв католицизм⁷⁷.

У цей період помирають останні православні Вишневецькі, Чорторийські і Тишкевичі. Одночасно вигасають роди Острозьких, Збараських, Ружинських і Семашків. Однак силу православ'я зміцнили кілька економічно сильних родів, які досягли магнатського рівня – Киселі, Бжозовські і князі Четвертинські. Вони змінюють Кропивницьких, Древинських і Пузинів, які до того часу були патронами православних.

Кількість католицьких родів досягає на 1648 р. 28, а повністю католицьких – лише 12. Протестантськими залишилися 13 родів, серед них: 2 – повністю кальвіністські. 128 родів були православними, в тому числі 105 – повністю православні. Уніатських родів залишилося тільки 3.

Слабку позицію католицизму на Київщині і Брацлавщині підтверджують багато джерельних матеріалів. Ще у 90-х роках XVI ст. київський архієпископ Йосиф Верещинський писав, що "... самі люди грецької релігії і київські жителі як могли, так і

⁷³ Опись авторской книги Киевского центрального Архива / Под ред. Е.П.Дьяковского. – К., 1911. – № 13. – С.36.

⁷⁴ Kulikowski E. Op. cit. – S.155.

⁷⁵ Chmiał L. Samuel Przytkowski na tle prądów religijnych XVII wieku. – Kraków, 1927. – S.36.

⁷⁶ Stecki T.J. Op.cit. – S.428-430.

⁷⁷ Lipiński W. Op.cit. – S.121-123.

знищували католицьку віру"⁷⁸. Аналогічним є звіт луцького єпископа Адама Липського, складений на початку XVII ст.⁷⁹.

Турботою про становище католиків та уніатів на Україні пронизані і світі купці. Так, кардинал де Торрес у 1621 р. констатував: "Кількість схизматиків є великою . . . Дуже не люблять вони, коли хто-небудь з них перейде на католицький обряд, і важче їм перейти, ніж лютеранам і кальвіністам"⁸⁰. Подібною є інструкція з 1622 р. для єпископа Нолі: "Русинів-схизматиків . . . є багато. Удати, маючи мало прехильників, бояться залишитися самими, коли одні їх залишають, а інші до них не переходять"⁸¹. А в 1627 р. полоцький єпископ С.Лубенський у листі, що рекомендував католика Стефана Аксака на посаду київського земського судді, підкреслював, що ". . . в тих краях не маємо багато католиків"⁸².

Однак окремі історичні джерела дають цілком протилежну інформацію. Наприклад, уніатський митрополит Вельямін Рутський стверджував, ніби щорічно 100 шляхетських сімей переходило до католицизму⁸³. Це явно перебільшена цифра; в такому випадку через кілька років проблема православ'я взагалі перестала б існувати в Речі Посполитій. Тенденційними видаються дані Г. де Боплана, який писав, що "українська шляхта соромиться мати іншу релігію, крім римокатолицької, і кожний день збільшуються ряди її прихильників"⁸⁴.

Визначний церковний і культурний діяч України Мелетій Смотрицький у своєму трактаті "Тренос" (1610 р.) називає 47 родів, які покинули православ'я⁸⁵. Однак він включає сюди як литовські, так і польські окремі роди. Багато названих ним київських родів мали своїх православних представників. Крім цього, кілька прізвищ відносяться до табору реформації. Отже, з 21 київського роду, які згадує М.Смотрицький, 11 родів були частково православними, а лише 7 – повністю католицькими.

У будь-якому випадку, протягом 1569-1648 рр. православ'я мало значну підтримку в середовищі української шляхти на Київщині і Брацлавщині. Як доводять Т.Хинчевська-Геншель і Ф.Сисин,

78 *Wereszczyński J. Piśma polityczne.* - Kraków, 1858. - S.37.

79 *Litwin H. Katolizacja szlachty ruskiej 1569-1648: Stosunki wyznaniowe na Kijowszczyźnie i Braclawsczyźnie.* - S.66.

80 *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690 / Wyd. E.Żukaczewski.* - Poznań, 1864. - T.2. - S.150-155.

81 *Ibidem.* - S.164-166.

82 Цит. за: *Голубев С.Т. Указ. соч.* - С.293.

83 *Likowski E. Unia Brzeska (1596).* - Warszawa, 1907. - S.212.

84 *Eryka Lassoty i Wylhelma Beauplana opisy Ukrainy / opr. Z.Wojcik.* - Warszawa, 1972. - S.110-111.

85 *Lipiński W. Op.cit.* - S.124.

православна віра була захистом для українського національного почуття⁸⁶. А прийняття католицизму, як вважає А.Мартель, не було причиною, а наслідком колонізації, рівнозначним з повною асиміляцією даної особи⁸⁷. Отже, православ'я являло собою головну перешкоду колонізаційному процесові на Україні.

Слід відмітити, що в процесі колонізації і окатоличення української шляхти певну роль відіграли як релігійні, так і політичні мотиви. Проте вони не в однаковій мірі функціонували в середовищі заможної і середньої шляхти. Українська магнатерія, завдяки своїй економічній могутності, прагнула відігравати провідну роль в державі, зайняти високі місця в сенаті. Прийняття католицизму полегшувало це особливо в часи Сигізмунда III. Магнати стали могутньою силою в країні. Їх природним середовищем став королівський двір і товариство магнатів з іншої частини Речі Посполитої, здебільшого католиків. Отже, серед української магнатерії переважали політичні мотиви.

На відміну від заможної шляхти, характерним полем діяльності середньої шляхти, навіть найбільш політично активної, був сеймик. Подорожі до Варшави і зустрічі з католицькими колами були рідкісними епізодами. Її політична діяльність зосереджувалася в основному на Україні, де більшість була православною. Разом з тим значний вплив на релігійну свідомість зем'янства мали місцеве середовище і глибоко вкорінена традиція. Таким чином, наведені фактори свідчать про перевагу релігійних мотивів. Переважна більшість середньої шляхти залишилася православною, оскільки колонізація цієї верстви була поверхневою.

Позиції різних верств української шляхти під час Визвольної війни підтверджують ці висновки. Католицькі магнати – Вишневецькі, Тишкевичі, Корецькі – зі зброєю в руках стали на сторону Речі Посполитої. Лояльні до Корони Польської православні – Киселі, Бжозовські – старалися примирити воюючі сторони. А протестанти – Стеткевичі, Верещаки, Сурини, Немиричі – намагалися використати політичне становище, щоб здійснити свої національні плани на основі автономного зв'язку з Короною і Литвою.

Важливіше інше: православна дрібна шляхта Київщини і Брацлавщини розорювалася в процесі зростання магнатських

⁸⁶ Chynczewska-Chennel T. Op.cit. - S.115; Sysyn F. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku. Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i reformacja w Polsce. - 1982, R.27. - S.84-88.

⁸⁷ Martel A. Op.cit. - S.289.

латифундій⁸⁸ і потенційно опинилася серед невдоволених прошарків суспільства. Таким чином, інтереси обезземленої шляхти, опозиційної до панівних верхів, збігалися з платформою козацтва і об'єктивно відповідали загальнонародним інтересам, підсилюючись спільним почуттям релігійного і етнічного антагонізму. Ці чинники стали підставою активної участі дрібної шляхти центральних українських воєводств, насамперед Київського і Брацлавського, в антикатолицькій опозиції, розвитку культурно-освітнього руху, а також у Визвольній війні українського народу.

⁸⁸ Яковенко Н.М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Феодалізм на Україні. - К., 1990. - С.90.

ІСТОРИОГРАФІЯ ЛЬВІВСЬКОГО УСПЕНСЬКОГО БРАТСТВА

Питання історії відомого Львівського Успенського братства зацікавлено вивчалось вітчизняними та закордонними дослідниками протягом останніх двох століть. Для осмислення залишився значний доробок монографій, розвідок, статей. На жаль, до цього дня немає історіографічної праці, в якій була б зроблена спроба проаналізувати чи бодай оглянути цю велику кількість літератури¹.

Неможливо проаналізувати весь матеріал в одній розвідці. У першу чергу, нас цікавитимуть основні гіпотези, концепції, ідеї, підходи, а також дискусійні проблеми, що виникали у дослідників Львівського Успенського братства.

У 1788 р. братство у своєму первісному вигляді перестало існувати, реорганізувавшись в Ставропігійський інститут. Нова установа втратила більшість прогресивних рис братської організації. Але саме активні діячі Ставропігії започаткували нові дослідження історії Львівського братства.

На початку XIX ст. сеньйор (голова) Ставропігійського інституту О.Іляшевич написав першу відому записку про Львівське братство². Хоча в ній було багато помилок і незрозумілих місць, але вона користувалась широким інтересом і ходила серед читачів в рукописному варіанті, але, на жаль, не була надрукована.

Із запискою О.Іляшевича познайомився майбутній дослідник історії братства Д.Зубрицький. У 1829 р. він вступає в Ставропігійський інститут, через два роки стає його архіваріусом³. Збережений архів братства Д.Зубрицький систематизує, впорядковує згідно з правилами тогочасної архівної справи. Маючи безпосередній доступ до документів, працює над матеріалами про братство. У 1830 р. вперше з'являється друком стаття про Львівське братство у німецькому виданні⁴. Це був тільки нарис до головної роботи Д.Зубрицького - "Літопису Львівського Ставропігійського братства", - яку він завершив у 1832 р. Автор зумів видати "Літопис"

¹ Історіографію про братський рух загалом див.: *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. - К., 1966. - С.6-8.

² Про неї див.: *Зубрицький Д.* Летопись Львовского Ставропигийского братства. - Львов, 1926. - С.4.

³ *Ісаєвич Я.Д.* Д.І.Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін // Науковий бюлетень архівного управління. - К., 1963. - С.48-57.

⁴ Die griechisch-katholische Stauropigiakirche in Lemberg und das mit ihr vereinigte Institut // *Neuestes Archiv für Geschichte Staatenkunde und Literatur.* - 1830. - Nb.77.

тільки в середині XIX ст. в одному з російських журналів⁵.

Починаючи з "Літопису" Д.Зубрицького, можна говорити про початок систематичних наукових досліджень з історії братства.

Своєрідна форма твору, що нагадувала манеру середньовічних хроністів, зумовила рівночасно як переваги, так і недоліки роботи. Така структура літопису допомагала рік за роком відтворити реальну історичну діяльність братства без широких коментарів і пояснень. Коло розглянутих документів охопило стільки матеріалів, що не замикалось тільки на братстві, а виходило на історичний простір України, і Галичини зокрема.

Дух "Літопису" просякнутий ідеєю боротьби братства з католицьким впливом на захист православної віри - як визначальної для всієї історії організації. Ця думка пізніше стане загальноприйнятною і ніхто з істориків не візьме її під сумнів.

У першій роботі про братство було поставлено питання про корені братської організації. Д.Зубрицький глибоко у віках бачить докази існування Успенського братства. Подаючи першу згадку про міську церкву Успення Пресвятої Богородиці, автор "Літопису" вважає, що тоді вже існувала братська організація⁶. Правда, документів, датованих до середини XVI ст., Д.Зубрицький не наводить, і це дало змогу наступним дослідникам піддати критиці це твердження.

Автор "Літопису" дає широку картину діяльності Львівського братства кінця XVI - початку XVII ст. Особливий інтерес привертають сторінки, присвячені аналізу суспільних процесів напередодні присягнення братству чину Патріаршої Ставропігії. Добре охоплені Д.Зубрицьким взаємні стосунки братчиків з львівським єпископом Гедеоном Балабайом, боротьба братства за релігійно-культурну рівноправність. Наводиться багато прізвищ старійшин, визначається кожний важливий факт вступу до братства православного магната. Але незважаючи на це, автор показує, що основу організації становили львівські міщани і передміщани⁷. Ця оцінка також пізніше утвердилася в історичній літературі.

Заглядаючи вперед, варто сказати, що ціла епоха в історії братства з моменту переходу на греко-католицький обряд і до часу утворення на основі братства Ставропігійського інституту (1708-1783 рр.), залишається до цього дня майже нерозкритою. Як не дивно, "Літопис" Д.Зубрицького стоїть одинаком, поряд з яким не можна поставити якусь іншу працю з історії Львівської Ставропігії в

⁵ Журнал Министерства народного просвещения. - 1849-1850. Друге видання див. примітку 2.

⁶ Зубрицький Д. Указ раб. - С.6.

⁷ Там же. - С.14-17.

XVIII ст. Виняток становить хіба що монографія І.Шарацевича "Юрій Елїшевич", про яку мова піде трохи згодом.

"Літопис" Д.Зубрицького відкрив дослідникам очі на цікаву і зовсім не опрацьовану тему, а великий фактичний матеріал, використаний автором, дозволяв користуватися його роботою як джерелом, хоча це могло привести до певних похибок в аналізі тих чи інших явищ суперечливого характеру.

Не можна не згадати ще однієї праці того ж автора про друкарсько-видавничу діяльність братства як одну з найважливіших і найвагоміших за значенням⁸. Як і попередня робота, це дослідження побудоване в хронологічному порядку подання матеріалу. Автор зазначає в якому році і скільки видавалося книг у друкарні братства. Ширше подано деякі епізоди, пов'язані з друкарнею, наприклад, викуп її з рук жида-кредитора, перипетії стосунків братчиків і друкаря Михайла Сльозки. Матеріали з цієї розвідки лягли в основу майбутніх досліджень про видавничу діяльність братства, а список виданих книг, запропонований Д.Зубрицьким, поповнювався й уточнювався.

Великий матеріал Ставропігійського архіву не можна було детально опрацювати і вичерпати в одній чи кількох великих монографіях. Д.Зубрицький це усвідомлював, тому як і закордонний член Російської археографічної комісії займався публікацією документів Львівської Ставропігії у Петербурзі і Києві⁹.

Невдовзі після опублікування джерел розгорнулась дискусія про шляхи виникнення братської організації. Два видатні історики – М.Костомаров і С.Соловйов - запропонували відмінні гіпотези. Якщо М.Костомаров бачив у братських організаціях копії католицьких церковних братств¹⁰, то С.Соловйов шукав у давньоруських братчинах спільні риси з братствами України та Білорусії кінця XVI – початку XVII ст.¹¹ Це був тільки початок дискусії; з часом дослідниками висувалися нові гіпотези та оригінальні концепції щодо проблеми виникнення братської організації.

У 1857-му році у Санкт-Петербурзі виходить праця про православні братства церковного історика І.Флерова¹². Загальний

⁸ *Zubrzycki D.* Historyczne badania o drukarniach Rusko-Słowienskich w Galicji. - Lwów, 1836.

⁹ Див. зокр.: Архив Западной России. - СПб., 1848. - Т.III; СПб., 1851. - Т.IV; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. - К., 1852. - Т.III.

¹⁰ *Костомаров Н.И.* Южная Русь в конце XVI в. / В кн.: Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. - К., 1990. - С.116.

¹¹ *Соловьев С.* Братчины // Русская беседа. - 1856. - IV.

¹² *Флеров И.* О православных церковных братствах. - СПб., 1857.

характер роботи зумовив структурно-функціональний підхід до викладення матеріалу. Заслуга І.Флерова в тому, що він вперше запропонував таку схему дослідження, і вона була прийнята більшістю дослідників.

Найсильніший бік праці І.Флерова - аналіз функціональної діяльності братств, в основу якого лягли матеріали Львівської Ставропігії. Вперше так детально аналізуються статут, суд, збори братства. І.Флеров пропонує своє бачення взаємовідносин братчиків і церковної влади, будує чітку структуру підпорядкованості і компетенції братської організації у церковно-релігійних справах¹³.

Автор особливо зауважує церковний характер, благодійно-просвітницькі цілі братств: побудова шпиталів, притулків, допомога бідним і хворим братчикам. Серед інших напрямків діяльності І.Флеров виділяє шкільну освіту і книгодрукування. Автор аналізує шкільний статут і порядок братської школи, вперше ставить питання про цензуру і виправлення книг¹⁴.

На другому плані - соціальний склад братства, джерела прибутків та інші соціально-економічні проблеми. Вони подані у І.Флерова фрагментарно¹⁵.

Продовжувались дослідження братства в Галичині. Видатний діяч "Руської трійці" Я.Головацький публікує дослідження з історії Львівського братства¹⁶. Праобразом церковних братств Я.Головацький вважає перші общини християн: "... коли вірні Христа, яких ще переслідували язичники і їх влада, об'єднувалися в душі любові, по заповіді Спасителя: Братство любіть, Бога бійтеся, Царя поважайте"¹⁷. Початки організації один з упорядників "Русалки Дністрової" відносить до середини XIII ст., коли повсталася міська церква Успення Пресвятої Богородиці. Братство від того часу існувало до кінця XVI ст., коли з'явилися причини до реформи братської організації. У складних обставинах релігійно-культурної експансії католицизму і поширення реформаційних ідей братство значно розширило поле своєї діяльності¹⁸.

Особлива увага в розвідці звертається на організацію освіти в братській школі. Вперше Я.Головацький дає філологічний аналіз підручників, що видавалися у братській типографії: греко-слов'янська

¹³ Там же. - С.28-40.

¹⁴ Там же. - С.89-94, 122-129, 134-140.

¹⁵ Там же. - С.24-28, 188-195.

¹⁶ Головацький Я. Начало и действование Львовского Ставропигийного братства. - Львов, 1860.

¹⁷ Там же - С.3.

¹⁸ Там же. - С.4.

граматика Лаврентія Зизанія, його ж слов'янська азбука, "Лексикон" Памви Беринди¹⁹. Автор зазначає, що багато видатних діячів були вчителями та випускниками львівської братської школи: Стефан і Лаврентій Зизані, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Йов Борецький та багато інших.

У 60-80-ті роки XIX ст. в українській та російській історіографії розгорнулася дискусія про походження братств. Висувалися найрізноманітніші гіпотези і концепції. Найзначніші і найпопулярніші з них - це гіпотези М.Кояловича про вплив магдебурзького права і ремісничих цехів на братську організацію²⁰, Н.Скабалановича, котрий помітив у західно-європейських духовних гільдях спільні риси з церковними західноруськими братствами²¹, а також С.Голубева, який вважав, що братства виникли в результаті дальшого розвитку інституту патронату над церквами, яким володіли як шляхтичі, так і міщани²².

Серед цієї літератури виділяється історико-етнографічний нарис О.Єфименко, що розширив горизонти цієї проблеми²³. Оригінальність погляду полягала в тому, що автор досліджувала західно-руські (українські та білоруські) братства на фоні аналогічних явищ в багатьох європейських країнах. Своєю концепцією О.Єфименко відкидала попередні погляди як часткові. Основна її думка про те, що основи братської організації - у родовому об'єднанні-союзи, що сягає глибини прадавніх часів.

О.Єфименко залучила багато матеріалів з історії розвитку родових союзів слов'янського світу, Німеччини, Скандинавії²⁴. В результаті вона доходить висновку, що західно-європейська гільдія, ремісничий цех, давньоруська братчина, церковне братство є спорідненими явищами одного плану, які мають один початок у родовому союзі.

У нарисі є багато моментів, дотичних конкретно до Львівського братства. Варто зупинитися на двох думках. Автор по-новому розглядає "тактику" львівських братчиків, що, на її думку, відзначалась "ультра-легальністю, ультрамирністю"²⁵. Друга ідея О.Єфименко стосувалася причин занепаду братств (не виключаючи і

¹⁹ Там же. - С.18-34.

²⁰ Коялович М. Чтения о церковных западно-русских братствах // День, 1862.

²¹ Скабаланович Н. Западно-европейские гильдии и западно-русские церковные братства // Христианское чтение. - 1875.П.

²² Голубев С. История Киевской духовной академии. - К., 1886.

²³ Ефименко А. Южнорусские церковные братства // Слово. - 1880. - X-XII.

²⁴ Там же. - С.272-291.

²⁵ Там же. - С.224.

Львівського) у другій половині XVII ст. На думку автора, унія 1596 р. поглибила розкол між міщанством і православною шляхтою, бо ці дві суспільні сили по-різному поставились до цієї події: якщо шляхтичі були прихильні до унії, то міщани загалом її відкидали. Розрив був неминучий, братства залишилися без політичного представництва і відповідно політичного значення²⁶. Обидва твердження О.Єфименко не зустріли підтримки в істориків Львівського братства.

З 1864 р. у Львові при Ставропігійському інституті почав виходити "Временник Ставропігійского института". Протягом багатьох років у "Временнику" друкували документи з архіву Львівського братства. Найплідніше на цьому терені працювали А.Петрушевич та І.Шараневич. Перший надрукував найцікавіші документи юридичного характеру²⁷. І.Шараневич написав передмову до великого видання документів братства, присвяченого 300-річчю встановлення Ставропігії для Львівського братства²⁸. У 1886 р. вийшов перший том ювілейного видання, а в 1895-1898 рр. – другий, але вже під іншою назвою і з новим упорядником В.Мільковичем²⁹. У цьому ж році виходить подібне видання публікацій документів з архіву братства³⁰.

Така потужна джерельна база сприяла новим дослідженням з історії братства. У Галичині плідно працював львівський історик І.Шараневич. Його перу належить кілька праць на тему Львівської Ставропігії. У першому томі Ювілейного видання опублікований його нарис про історію братської церкви Успенія Пресвятої Богородиці³¹. Автор вперше так детально розглядає цю немаловажливу для церковної організації сторону діяльності - будівництво і опіка над храмовою спорудою.

У 1895 р. виходить друком робота І.Шараневича про одного із старійшин львівського братства у XVIII ст. Юрія Іліяшевича³². Її наукова вартість визначається тим, що вона присвячена пізнішому періоду Львівської Ставропігії.

На початку XVIII ст. Успенське братство перебувало у досить

²⁶ Там же. - С.232.

²⁷ Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси / Издал А.С.Петрушевич. - Львов, 1868.

²⁸ Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропігійского братства. - Львов, 1886.

²⁹ Monumenta Confraternitatis Stauropigialnae Leopoliensis. - Leopoli, 1895. - Т.1.; 1898. - Т. II.

³⁰ Diplomata Statutaria. - Leopoli, 1895.

³¹ Шараневич И. Исторический очерк Ставропігійской церкви Успенія Пресвятой Богородицы во Львове // Юбилейное издание . . . - С.1-20.

³² Шараневич Ч. Юрій Єліяшевич (Георгий Ильяшевич). - Львов, 1895.

скрутному становищі. Важка контрибуція, накладена під час шведської окупації Львова у 1704 р., морова пощесть 1707-1708 рр., перехід у греко-католицький обряд 1708 р. надзвичайно ускладнили становище організації. Але вже у 20-х рр. XVIII ст. братство відновило активну діяльність: бороняться права і привілеї Ставропігії у суперечці з львівським єпископом Афагасієм Шептицьким, складається меморандум-послання до царського нунція, де викладаються потреби і побажання братчиків³³. Як відзначає І.Шараневич, немаловажну роль у цих процесах відродження Ставропігії відіграв Юрій Іліяшевич, котрий очолював організацію як сеньйор братства.

Рівночасно з попередньою виходить друга праця І.Шараневича про ще одного діяча Львівської Ставропігії Миколу Красовського³⁴. Хоча автор на титульній сторінці вказує, що це історичний нарис, але зміст його роботи слід розглядати набагато ширше.

Колоритна фігура Миколи Красовського, старійшини братства кінця XVII ст., подана на тлі широкої картини історії Ставропігії з початку XVII ст. до 20-х років XVIII ст. Як пише І.Шараневич, за цей час "... не було ні однієї важливішої події в історії Галицької Русі, якій би братство не співчувало і яка через кишеню і церковні багатства його ж не відобразилась"³⁵. Цю фразу автор розшифровує аналізом джерельних матеріалів: обрахункових книг, реєстрових записів про продаж книжок, членські внески, складки і т.д. Багато з цих джерел І.Шараневич друкує повністю або виїмково, даючи невеликі коментарі інформаційного характеру.

Монографія про Миколу Красовського, яку відзначає ґрунтозна джерелознавча аргументація, розширила базу досліджень, вийшла на нові малодосліджені сторінки історії Братства, особливо, що стосується другої половини XVII ст. Крім того, І.Шараневичем було продовжено галерею історичних портретів визначних діячів Львівського братства, започаткований його ж розвідкою про Ю.Іліяшевича. Такий підхід відкривав нові можливості у дослідженнях про Львівську Ставропігію.

Продвигувались наукові пошуки з концептуального обґрунтування братського руху. Увагу дослідників історіософської спадщини М.Драгоманова в основному привертала його значні праці стосовно історіографії, Стародавнього Риму, епохи західно-європейської Реформації, польського повстання 1863 р. та інші. Менш відома історикам нова концепція про братський рух в Україні в XVI-

³³ Там же. - С.15-16.

³⁴ Шараневич И. Николай Красовский. - Львов, 1895.

³⁵ Там же. - С.П (післямова).

XVII ст., що була запропонована М. Драгомановим у 70-80-ті рр. XIX ст. Він першим запропонував тезу про спорідненість Реформації, що відбувалась в Західній Європі, з процесами суспільно-політичного життя України XVI-XVII ст.: "Наша Україна була найближчою до тих думок, котрі довели всю Європу до зміни церковної (реформації) якраз тоді, коли наші прості люди найбільше повстали за свою долю, а наша порода була найближче до всіх своїх громад"³⁶. Найяскравішим доказом існування реформаційних рис був могутній братський рух в Україні і Білорусії.

В той же час М. Драгоманов показав, що реформа братства та інші події, що відбулися в XVI-XVII ст. мали вітчизняну історичну основу. З цією метою вчений вводить в науковий обіг термін "реформатський" замість "реформаційний"³⁷. Така зміна мала бути досить загомою, адже новий термін залишав місце для реального наповнення змісту братського руху, на відміну від попереднього, що внутрішньо ніс у собі понятійне навантаження епохи релігійних революцій XVI ст. у Західній Європі з її специфічними рисами, що не були характерні для України.

О. Левицький - єдиний вчений в XIX ст., котрий з дуже близьких позицій до драгоманівської концепції підійшов до висвітлення братського руху. На його думку: "... проповідь реформації декотрими своїми боками ... швидше могла мати корисний вплив на західно-руських мішаних, розвиваючи та зміцнюючи в їх свідомості відповідні принципи православної віри"³⁸.

На проблемах шкільної освіти в XVI-XVII ст. в українських та білоруських землях зупиняється у своїй монографії викладач Казанської семінарії К. Харлампович³⁹. Велика за обсягом робота всебічно досліджує організацію освіти в братських школах в період від 1586-го до 1633-го років. Автор послуговується великою кількістю друкованих матеріалів, підсумовує здогадки, припущення, гіпотези, що ставили попередні дослідники про братські православні школи.

Велику частину роботи присвячено аналізу діяльності католицьких і протестантських шкільних установ того часу, але в центрі уваги К. Харламповича - братські школи, аналіз діяльності

³⁶ Драгоманов М. П. Громада (Переднє слово). - Женева, 1878. - С. 25.

³⁷ К. В. (М. Драгоманов) По поводу юбилея первого русского первопечатника Ивана Федорова // Вестник Европы, 1884. - № 3. - С. 413.

³⁸ Левицький О. Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-Литовській державі в кінці XVI ст. та унія / У кн.: Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI-XVIII ст. - Львів, 1900. - С. 51.

³⁹ Харлампович К. Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII века. - Казань, 1898.

яких в основному побудованих на джерельному матеріалі Львівської, Віленської, Луцької та Київської братських шкіл.

К.Харлампович детально не зупиняється на питанні походження братств, але з кількох фраз зрозуміло, що автор найбільш прихильний до гіпотези С.Голубева. Явище патронату К.Харлампович хоче пристосувати і до католицьких храмів⁴⁰, не враховуючи, однак, відмінностей у становищі православної і католицької церков Речі Посполитої.

Досить сумнівно виглядає, коли автор пише, що "... поштовх до появ братств з просвітницькими задачами з чітко поставленою метою - закон і віру утверджувати" - дала спроба польського короля насильно ввести новий церковний календар у 1583 р.⁴¹. Тут К.Харлампович звужує й обідняє реальну картину суспільно-політичного життя перед затвердженням статуту Львівського братства у 1586 р.

Широко використовуючи джерела, історик намагається розібратися у перших кроках організації братської школи у Львові. У цьому контексті аналізується суперечливе ставлення львівського єпископа Гедеона Балабана до школи, детально розглядаються грамоти православних патріархів, польського короля Сигізмунда III, постанови церковних синодів про надання привілеїв братській школі.

До 1633 р. К.Харлампович виділяє два етапи у спрямуванні шкільного навчання - греко-слов'янський (як початковий) і поступовий перехід до латинсько-польського, хоча Львівська школа зберегла греко-слов'янський напрямок, а латинська мова увійшла до навчальної програми тільки як предмет, що викладався⁴².

Велику суперечку в історичній літературі викликало питання про грецький або латинський вплив на навчально-методичну роботу братських шкіл. К.Харлампович не приймає крайніх точок зору, враховує елементи двох впливів при розгляді конкретного матеріалу⁴³. Вслід за Я.Головацьким він продовжує працювати над галереєю портретів ректорів та викладачів, а також учбових предметів і підручників у братських школах⁴⁴. Цей аналіз при тодішньому джерельному матеріалі був вичерпний і кваліфіковано пророблений.

Підсумовуючи діяльність братських шкіл, автор пише про їх досягнення в протидії католицизму та унії. Причину цих успіхів К.Харлампович бачить у вєсстановості, народності шкіл, викладанні

⁴⁰ Там же. - С.278-279.

⁴¹ Там же. - С. 280

⁴² Там же. - С.306-308.

⁴³ Там же. - С.416-417.

⁴⁴ Там же. - С.374-408, 417-459.

"світських" предметів поряд з предметами релігійного спрямування⁴⁵.

У 1900 р. вийшла праця ще одного церковного історика⁴⁶. А.Панков, на відміну від подібної узагальнюючої монографії І.Флерова, по-іншому побудував матеріал - не за напрямками діяльності, а в хронологічному порядку. Автор розширює межі досліджень до кінця XVIII ст., але нових джерельних матеріалів він не вводить. Тому ця робота була компілятивна, що не внесла нічого суттєвого в подальший розвиток історіографії братського руху і Львівського братства.

Майже не торкались історії Львівського братства польські історики. У кількох роботах з історії Львова, виданих у XIX ст., немає навіть згадки про Львівське братство⁴⁷.

Наприкінці XIX ст. В.Лозинський у своїй книзі про патриціат і міщанство міста Львова один з розділів присвячує українцям-русинам⁴⁸. Він пише, що, на відміну від вірменського сеньйорату, Ставропігія "... не могла репрезентувати міщанство руське, бо мала заширокі та завузькі межі: заширокі, бо належали до неї не тільки міщани, а також передміщани, іноземці і шляхта; затісні, бо це була тільки інституція церковна, тільки братство побожне"⁴⁹.

В.Лозинський, розвиваючи свою думку, звертає особливу увагу на іноземців - греків, болгар, котрі були членами братства: К.Корнякт, М.Лангиш, К.Мадзапета, С.Теодорович, Т.Ізарович⁵⁰. Автор дещо перебільшує значення іноземців у діяльності Ставропігії.

В.Лозинський досить необ'єктивно оцінює відносини русинів з Львівським магістратом, закидає українцям різні суб'єктивні вигадки. Згідно з його твердженням, українці під час облоги міста військами Богдана Хмельницького в 1648 р. повели себе "непатріотично", зрадили інтереси львів'ян. "Взагалі русини виглядали у Львові не на народність, а скоріше за осібну касту", і критерій цієї особності - не тільки мова, а якась "... глуха, непереборна соціальна заздрість"⁵¹. У таких поглядах намішано дуже багато політичних та національних амбіцій, що їх важко кваліфікувати як наукові.

У 1893 р. ще один польський дослідник зацікавився історією

⁴⁵ Там же. - С.417-459, 474-476.

⁴⁶ Панков А.. Братства. - Свято-Троїцька Лавра, 1900.

⁴⁷ Papee F. Historia Lwowa. - Lwów, 1894; Chodynicki X. Historia miasta Lwowa. - Lwów, 1829.

⁴⁸ Lozinski W. Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku. - 1892, Lwów. - S.307-350.

⁴⁹ Там же. - С.308.

⁵⁰ Там же. - С.315-330.

⁵¹ Там же. - С.308-310.

Львівського братства, на цей раз конкретно - братською школою⁵². На відміну від попереднього дослідника В.Загурський намагається об'єктивно підійти до взятої теми. Але деякі твердження В.Загурського викликають якщо не заперечення, то принаймні необхідність уточнення. Наприклад, автор статті значно перебільшує активність українських магнатів, молдавських господарів у встановленні школи й друкарні у Львові⁵³. Але загалом робота залишає певне враження широтою погляду і об'єктивністю аналізу.

Грунтовна монографія А.Криловського, видана у Києві, відводить підсумок вивченню історії Львівського братства у XIX ст.⁵⁴ Автор зібрав великий фактичний матеріал, використав попередні публікації джерел А.Петрушевича, І.Шараневича, В.Мільковича, а також три томи "Архива ЮЗР", у виданні яких він приймав безпосередню участь⁵⁵. Тому за широтою охоплення матеріалу монографія А.Криловського є найфундаментальнішою. Але, якщо поглянути на цю роботу з точки зору глибини опрацювання матеріалу, то можна помітити багато повторень, ремінісценцій з попередніми дослідниками, робіт, яких він взагалі не згадує, за винятком праць Д.Зубрицького і С.Голубева. А відсутність історіографії - помітна вада будь-якого узагальнюючого дослідження.

Ставлячи питання про походження братської організації, А.Криловський цілком підтримує гіпотезу С.Голубева. Новою в аргументації є думка про спорідненість західноруських (українських та білоруських) братств з грецькими, бо вони розвинулися в час, коли православні християни боролися свою віру і народність від іноземців та іновірів⁵⁶.

А.Криловський акцентує деякі негативні риси в діяльності братства. На його думку, деякі положення статуту не відповідали церковним канонам православної церкви, а саме пункти про втручання мирян у релігійно-церковні справи (можливість контролю над духовенством, вибори священиків, непідвладність єпископській владі). Прийняття цих положень можна виправдати в нестабільну епоху, коли на духовенство та ієрархію важко було покластися (наприклад, кінець XVI ст.), але вже починаючи від київського митрополита Петра Могили, який своїм авторитетом і правними заходами навів порядок

⁵² Zagórski W. O szkole grecko-słowiańskiej we Lwowie // Muzeum czasopismo towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, 1893. - Zeszyt 9, 10-11. - S.819-825, 935-940.

⁵³ Там же. - С.821.

⁵⁴ Криловский А. Львовское Ставропигиальное братство. - К., 1904.

⁵⁵ Архив Юго-Западной России. - К., 1904. - Ч. I. - Т. X-XII.

⁵⁶ Криловский А. Указ. раб. - С. V.

у православній церкві, братський рух знепадає⁵⁷.

Найкраще в монографії А.Криловського досліджений статут Львівського братства. Автор робить детальний порівняльний аналіз статуту 1586 р. і прийнятих раніше статутів Львівського Благовіщенського та Вишенського Свято-Троїцького братства середини XVI ст. і доходить висновку про наступність цих документів⁵⁸. Таким чином, А.Криловський доводив висунуту ще Д.Зубрицьким концепцію, згідно з якою історія Львівського Успенського братства починається задовго до затвердження статуту антіохійським патріархом Йоакимом у 1586 р.

Нові штрихи до діяльності братчиків А.Криловський додає, використовуючи опубліковані матеріали з "Архива ЮЗР". Це стосується опису засідань, виборів, звітів старійшин та їх помічників. А.Криловський далі розробляє відомі теми: боротьба з наступом католицизму, взаємовідносини братства з львівськими єпископами, історія побудови Успенської церкви, Корняткової вежі, братська школа, друкарня, список книг, виданих братством, та інші⁵⁹.

Зі своїм баченням братського руху, виступив на початку XX ст. М.Грушевський⁶⁰. Як і О.Єфименко, він шукає витоки братської організації в родовому суспільстві. У руслі цієї концепції автор "Історії України-Руси" намагається прослідкувати органічне перетворення першопочаткового родового союзу в форму братської організації. Однак обмаль джерел не дозволяє М.Грушевському документально це засвідчити. Узагальнення робиться на теоретичному рівні, при опущенні багатьох періодів⁶¹.

Встановлення Ставропігії (непідлеглість місцевій церковній владі) для Львівського братства в кінці XVI ст. М.Грушевський трактує як реформу братської організації, що розширила межі діяльності та була виявом потреб часу. Але "... сильно виражена церковність і консервативність" відзначають братство з самого початку реформування, тобто з кінця XVI ст.⁶² М.Грушевський пояснює цю ситуацію: "... сила та енергія брацьких організацій була зведена до узких меж релігійної полеміки, оборони прав та традицій віри, і в тяжкий момент вичерпалися сили й енергія"⁶³. І після того, як права православної віри були захищені, братства не відіграють

⁵⁷ Там же. - С.ХVIII.

⁵⁸ Там же. - С.30-40.

⁵⁹ Там же - С.29-32, 75-185, 228-307.

⁶⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Київ-Львів, 1907. - Т. VI.

⁶¹ Там же. - С.500-506.

⁶² Там же. - С.528, 538.

⁶³ Там же. - С.538.

важливої ролі і падає їх значення. Крім цього М.Грушевський відзначає ще один негативний момент - надання можливості мирятам-братчикам контролювати священників і єпископів, що, з одного боку, "... ослабили культурно-просвітницькі плани братства", а з другого - погіршили "... православну ієрархію на уніатському шляху"⁶⁴.

Учні М.Грушевського продовжили розробку питань, пов'язаних з Львівським братством. І.Крип'якевич першу свою монографію присвячує малодослідженій проблемі про львівських українців-русинів у першій половині XVI ст.⁶⁵ Не міг автор не зацепити питання про існування Львівського братства. "Початки діяльності братства зачинаються кінцем XV в."⁶⁶, - пише І.Крип'якевич і наводить численні факти й аргументи на доказ існування братства в першій половині XVI ст. Впливом братства історик пояснює ту ситуацію, коли князь Костянтин Острозький "... вставився за братським монастирем (св.Онуфрія), щоб його звільнено від податків"⁶⁷. Таким же чином коментується суперечка між братством та нововисвяченим львівським єпископом Макарієм Тучапським, взаємовідносини з братськими священниками церкви Успення, що робили спроби видобути з-під опіки братства⁶⁸. Ці та інші аргументи, на думку І.Крип'якевича, неспростовно доводять існування братської організації до реформи в 1586 р.

Ще один представник школи М.Грушевського написав ґрунтовну розвідку, що підняла нові недосліджені пласти історії братства⁶⁹. Ф.Срібний залучає в науковий обіг матеріали з магістрату міста Львова. Це дає змогу розповісти про заняття братчиків, прибутки, які вони отримували, а також про їхню участь в ремісничих цехах.

Співставляючи опубліковані джерела про кількісний склад братства до середини XVII ст. з даними міських та городських актових книг, Ф.Срібний уточнює чисельність братства, показує, які помилки і з якої причини були допущені братськими писарями.

Розділ про діяльність греків у братстві автор полемічно скеровує проти згаданої роботи В.Лозинського, критикуючи його тезу про значну роль іноземців в діяльності братства. Ф.Срібний вважає,

⁶⁴ Там же. - С.515-516, 538-539.

⁶⁵ Крип'якевич І.П. Львівська Русь в першій половині XVI ст. - Львів, 1907.

⁶⁶ Там же. - С.70.

⁶⁷ Там же. - С.74.

⁶⁸ Там же. - С.76, 90-91.

⁶⁹ Срібний Ф. Студії над організацією Львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. // Записки Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка. - Львів, 1911. - Т.106; Львів, 1912. - Т.108; Львів, 1912. - Т.111; Львів, 1913. - Т.114; Львів, 1913. - Т.115.

що багаті греки підтримували братство матеріально, але не брали активної участі в безпосередній, "чорновій" організаційній роботі⁷⁰.

У 1921 р. у Львові виходить "Збірник Львівської Ставропігії" під редакцією К. Студинського⁷¹. Видання планувалося багатотомне, але другий том "Збірника", на жаль, не появився друком.

Серед поміщених статей найбільший інтерес викликає розвідка М. Голубця⁷². Її автор вперше досліджує українське малярство у Львові в XVI-XVII ст. Багата фактичним матеріалом праця містить повідомлення про українських художників-малярів, що були членами братства. Подається список всіх майстрів-малярів, а також дереворитників, складений на основі братських актів і міських книг. М. Голубець спростовує деякі тенденційні думки В. Лозинського, який взагалі заперечував факт існування українського малярства⁷³.

Перший директор Національного музею у Львові І. Свенціцький випускає гарно оформлену книгу про друкування на Україні⁷⁴. У передмові до великого каталогу українських стародруків І. Свенціцький піднімає кілька проблем, що мають відношення до Львівського братства: умови договорів з братськими друкарнями на видрук книг, становище типографської "челяді"⁷⁵. Автор продовжує розробляти тему книжкової торгівлі, подає каталог проданих братством книг.

З точки зору церковної канонічності розглядає братства В. Заїкін⁷⁶. Відзначаючи корисність братства у захисті прав і привілеїв православної церкви (матеріальна підтримка, діяльність у галузі освіти, церковного будівництва, доброчинності), автор розвідки в цілому негативно оцінює братську церковну організацію, що протистояла в певну епоху духовенству, маючи контрольні і виборчі права щодо нього⁷⁷.

Продовжував працювати над історією Львівського братства І. Крип'якевич. У 20-30-х рр. вийшло кілька його статей про братську бібліотеку, школу, друкарню⁷⁸. Ще декілька галицьких дослідників

⁷⁰Срібний Ф. Вказ. праця // ЗНТШ. - Львів, 1912. - Т. 111. - С. 5-24.

⁷¹Збірник Львівської Ставропігії. - Львів, 1921. - Т. 1.

⁷²Голубець М. Українське малярство XVI-XVII ст. під покровом Ставропігії // Збірник Львівської Ставропігії. - Львів, 1921. - Т. 1. - С. 247-325.

⁷³Там же. - С. 250-259.

⁷⁴Свенціцький І. Початки книгопечатання на землях України. - Жовква, 1924.

⁷⁵Там же. - С. 57-65.

⁷⁶Заїкин В. Участие светского Элемента в церковном правлении. - Варшава, 1930.

⁷⁷Там же. - С. 55-64.

⁷⁸Крип'якевич І. П. Каталог бібліотеки Львівської Ставропігії з 1619 р. // Українська книга. - 1937. - № 7-8; Віл же. Львівська братська школа XVI-XVII в. // Українська

розробляли тему Львівської Ставропігії⁷⁹.

Після 1917 р. марксистські історики з вульгарно-класових позицій розпочали аналізувати братства. Так, М.Покровський вбачав у них органи міської буржуазії, що ведуть антифеодальну боротьбу⁸⁰. Цієї ж точки зору дотримувався В.Фаворський. Ось характерна цитата з книги останнього автора: "Церкви опинилися в залежності від церковно-братської каси. Але даючи свої грошові капітали, буржуазія сама хотіла чинити церковну політику. В цьому пункті програма братства наразилася на противенство українського єпископату, що відбивав інтереси феодалів та шляхетства"⁸¹. Як бачимо, перекручується зміст діяльності братств, механічно вживалися поняття "буржуазія", "феодальний", "буржуазний", що неадекватно відтворювало історичні реалії.

Трактування М.Грушевським братського руху, незважаючи на нових методологічних засад, залишило все ж таки слід в українській радянській історичній науці. У 1946 р. С.Маслов публікує статтю, де висуває концепцію, що в основних рисах співпадала з ідеями М.Грушевського⁸². Але подальшого розвитку цей напрямок в історіографії братського руху не отримав.

У післявоєнний період продовжувалась розроблятися добре відома тематика - школа, друкарня⁸³. Також з'явився новий напрямок досліджень, пов'язаний з мовознавчим аналізом братських документів⁸⁴, адже великий архів Ставропігії, єдиний з багатьох архівів братств, зберігся до наших днів.

школа. - 1926. - № 17-18; *Він же*. До історії львівського книгарства в XVIII ст. // Українська книга. - 1938. - № 2.

⁷⁹Андруськ М. Павло Тетера та Львівська Ставропігія // ЗНТШ. - Львів, 1931. - Т.151. - С.181-188; *Ваарик В.* Школа і бурса Ставропігіальна. - Львів, 1932; *Возняк М.* Школа Успенського братства у Львові. - Львів, 1936.

⁸⁰Покровский Н.Н. Русская история с древнейших времен. - М., 1924. - С.154.

⁸¹Фаворский В. Церква та національний рух на Україні в XVI-XVII ст. - Київ-Харків, 1929. - С.17.

⁸²Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII ст. // Наукові записки Інституту мови та культури АН УРСР. - К., 1946. - С.3-20.

⁸³С. Коляда Г.И. Книгоиздательство Львовского братства в XVII веке // Ученые записки Сталинабадского объединенія педагогического и учительского института им.Т.Г.Шевченко. - 1952; *Шокошко В.* До питання про історію братств і їх шкіл в Україні в кінці XVI - на початку XVII ст. // Наукові записки Донецького педінституту. - 1956. - Вип.4; *Митюрюв Б.* Развитие педагогической мысли на Украине в XIII-XVII вв. - К., 1968.

⁸⁴Худаш М. Лексика українських ділових документів кінця XVI - початку XVII ст. - К., 1968.

Ще одну концепцію про походження братств запропонував історик педагогічної думки Є.Мединський⁸⁵. На його думку зразком для їх утворення були чеські (богемські, моравські) братські організації. На доведення цієї тези автор наводить такі аргументи: безпосереднє сусідство Чехії та України, майже однаковий час виникнення - перша половина XV ст., близька ідеологія чеських та українсько-білоруських братств, однакові види діяльності - організація шкіл, друкарень, створення підручників⁸⁶. У той же час Є.Мединський вбачає деякі відмінності, що існували між названими братствами, але не надає їм вирішального значення.

У порівняльному плані Є.Мединський намагається проаналізувати вплив педагогічної думки, виробленої в українських та білоруських школах, на систему педагогічних поглядів видатного чеського вченого Яна Коменського. Автор монографії обмежується розглядом статутів Львівської та Луцької братських шкіл і статуту для школи, запропонованого Яном Коменським в "Законах добре організованої школи"⁸⁷.

У 60-ті рр. XX ст. активним дослідником братського руху та Львівського братства, зокрема, став львівський дослідник Я.Ісаєвич, котрий написав кілька статей на цю тему⁸⁸.

У Києві 1966 року вийшла його монографія загального характеру про братства на Україні⁸⁹. Я.Ісаєвич далі розвиває концепцію, згідно з якою соціально-економічні умови кінця XVI ст. спричинили до виникнення братства у Львові, а пізніше і широкого розгортання братського руху по всій Україні. Але він не абсолютизує тільки цей підхід, як М.Покровський або В.Фаворський, роблячи наголос і на інших причинах: національній, релігійній, культурній⁹⁰. При цьому Я.Ісаєвич вказує на оригінальність, самобутність братств, що розвинулися в Україні і Білорусії.

З цієї роботи Я.Ісаєвича веде свою традицію думка про заснування Львівського братства у 1586 р., що співпало із

⁸⁵Мединский Е. Братские школы Украины и Белорусии в XVI-XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. - М., 1954.

⁸⁶Там же. - С.27.

⁸⁷Там же - С.79-86.

⁸⁸Исаевич Я.Д. Издательская деятельность братств в XVI-XVII вв. // В кн.: Исследования и материалы. - М., 1962. - Сб.7; *Він же*. Бібліотека Львівського братства (XVI-XVIII) // Бібліотекознавство та бібліографія. - 1966. - Вип.3; *Він же*. Архів Львівського братства (XVI-XVIII) // Архіви України. - 1968. - № 1; *Він же*. До питання у галузі міжслов'янських культурних взаємин у XVI-XVIII ст. // Українське слов'янознавство. - 1970. - Вип.1 та інші.

⁸⁹Исаевич Я.Д. Братства та їх роль...

⁹⁰Там же. - С.22, 197.

затвердженням його статуту патріархом Йоакимом. До цього часу, вважає зчений, існували хіба що зародки тієї організації, що розвинула найактивнішу роботу в кінці XVI ст. – на початку XVII ст.⁹¹

Я.Ісаєвич широко розглядає суспільно-політичну діяльність братства, особливо виділяє боротьбу проти влади церковних ієрархів⁹². Історик цілком підтримує ідеї М.Драгоманова, вказуючи на елементи реформаційності в діях братства. Але братчики не механічно запозичували ці погляди із Західної Європи – для їх сприйняття вже був готовий місцевий суспільно-економічний ґрунт⁹³.

Не залишає поза увагою Я.Ісаєвич практичних кроків братства, спрямованих на захист національно-культурних та соціально-культурних прав українців у Львові: протести в міські, городські судові книги, депутації на сейми і суди Речі Посполитої⁹⁴ і т.д.

Детальніше Я.Ісаєвич зупиняється на такому мало досліджуваному питанні, як міжнародні зв'язки Львівської Ставропігії, роблячи наголос на українсько-російських взаєминах⁹⁵.

З рецензією на цю монографію в польській історичній періодиці відгукнувся Ю.Бардах⁹⁶. Рецензент відзначив синтетичний, узагальнюючий характер праці Я.Ісаєвича, водночас критично оглянув деякі положення (наприклад, тезу про зниження активності братства з приходом багатих купців і шляхтичів), помітив деякі термінологічні неточності, допущені автором⁹⁷.

Ю.Бардах загалом позитивно оцінив монографію Я.Ісаєвича як "... роботу, що підняла цікаву та занедбану тему і послужить основою для подальших розвідок і монографій"⁹⁸.

На жаль, після книги Я.Ісаєвича не видано жодної ґрунтовної історичної роботи про Львівське братство. Дослідники зосередили свою увагу насамперед на філософському, культурологічному обґрунтуванні братського руху⁹⁹, що розглядається з позиції

⁹¹ Там же. - С.31-33; *Ісаєвич Я.Д.* Найдавніші документи про діяльність братств на Україні // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип.2. - С.22-34.

⁹² *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль... - С.72-82.

⁹³ Там же. - С.84-87.

⁹⁴ Там же. - С.97-106.

⁹⁵ Там же. - С.113-127.

⁹⁶ *Bardach J.* Bractwa cerkowne na ziemjach ruskich Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku // *Kwartalnik historyczny.* - 1967, N 1. - S.77-82.

⁹⁷ Там же. С.81-82.

⁹⁸ Там же. С.77.

⁹⁹ *Паславський І.В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI - першій третині XVII ст., - К., 1984. - С.64-65; *Дмитриев М.В.* Православие и реформация. - М., 1990. - С.111-115; *Філософія Відродження на Україні.* - К., 1990. - С.79-95 та інші.

реформаційних впливів, впровадження елементів гуманізму, раціоналізму. У цьому випадку робляться посилання на монографію Я.Ісаєвича для підтвердження власної аргументації. Але інколи деякі автори роблять надто узагальнюючі ствердження, як, наприклад, "... реформаційна ідеологія братського руху", або "... постійна боротьба з православною церковною ієрархією" братств¹⁰⁰, що не відповідають концепції Я.Ісаєвича.

Підсумовуючи огляд, можна зробити висновок, що в історіографії Львівського братства виділяється три великі етапи. На першому (початок XIX ст. - 80-ті рр. XIX ст.) дослідники, володіючи незначним джерельним матеріалом, роблять перші спроби його опрацювання. Інколи намагання створити цілісну концепцію історії Львівського братства і братського руху випереджувало осмислення джерел. Характерна дискусія в 50-80-ті рр. XIX ст. про витоки братської організації не дала значних результатів, бо історики слабо опиралися на емпіричні факти, вдавалися до надто широких узагальнень.

На першому етапі почали розроблятися окремі теми в діяльності братства: друкарня, школа, взаємовідносини з церковною ієрархією.

З виданням джерел із архіву Львівського братства у 80-90-ті рр. XIX ст. розпочинається другий етап історіографії (80-ті рр. XIX ст. - 20-ті рр. XX ст.).

З'явилась ціла низка ґрунтовних робіт, що значно розширили як хронологічно, так і тематично рамки досліджень, вийшовши при цьому на нові межі в історично-філософському осмисленні братського руху. Найзначніші досягнення пов'язані з іменами істориків І.Шараневича, М.Грушевського, І.Крип'якевича, Ф.Срібного, А.Криловського.

Третій етап в історіографії починається з 20-х рр. XX ст. На жаль, значного поступу в розвитку досліджень за цей період не відбулося. Можна сказати, що лічені статті та монографії (М.Голубця, І.Свенціцького, Я.Ісаєвича), вносять незатертий, малодосліджений елемент в історіографію братства, виділяючись серед великої кількості популярних та компілятивних робіт. Поле досліджень з історії Львівського братства чекає нових методологічних концепцій, гіпотез, нових узагальнень та монографій.

¹⁰⁰Філософія Відродження на Україні. - С.11, 80.

ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН МІЖ ЗАХІДНИМИ І СХІДНИМИ ЗЕМЛЯМИ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Серед питань, які б мали посісти поважне місце у науковому українознавстві, є історія міжрегіональних взаємин. У мин улї роки діяла наперед задана теза про виключно благотворний вплив Московії-Росії на Україну. В цьому ракурсі зв'язки західноукраїнського регіону з Наддніпрянщиною¹ розглядались однозначно. Таким підходом збіднювалось розкриття теми, бо штучне підбирання історичного матеріалу та його підтягування до надуманої концепції автоматично виключали об'єктивність. Натомість беззастережні студії проблеми взаємин між двома гілками єдиного українського дерева у порівняльно-історичному та інших аспектах могли би прояснити багато незрозумілих явищ та подій національної минувшини.

Несприятливий геополітичний фактор, штучна покраяність України кордонами різних держав упродовж століть диктував умови для політичного, економічного і культурного розвитку українських земель. Консолідаційні процеси в період Київської держави, Галицько-Волинського князівства і, особливо, в період Хмельниччини, знову за спиною України були перекреслені Андрусівським перемир'ям 1667 р. та "Вічним миром" 1686 р між Московським царством та Польською Короною. Споконвічні українські землі залишалися в межах чужинецьких державних утворень.

З-поміж них, хіба що Гетьманщина на лівому березі Дніпра, народжена державною волею Хмельниччини, якоюсь мірою формально репрезентувала національно-державні інтереси. Західні землі України - Галичина, західна частина Волині, Холмщина, Підляшшя - входили до складу адміністративно-територіальних одиниць польсько-литовської Речі Посполитої: Руського, Белзького і Волинського воєводств. Формуванню економічної спільності українського народу перешкоджали, насамперед, відсутність власних державних структур, однієї державної території, яка б сприяла відносній економічній стабільності. Бездержавний період настільки затягнувся на теренах України, що до середини XVIII ст., а точніше на

¹Термін "Наддніпрянщина" Б.Барвінський, зокр., вважав не зовсім відповідн... і віддавав перевагу точнішій, на його думку, назві "Придніпрянщина" (*Барвінський Богдан. Велика й Мала Україна* (В справі устійнення областної словні українських земель). - Львів, 1925. - С.11). Таку ж назву для означення цього регіону вживав і Михайло Драгоманов. Див. його: *Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст.* /З увагами М.Драгоманова. - Женева, 1883. - Ч.3. - С.ХІ.

час першого поділу Польщі в 1772 р., західні і східні українські землі становили цілком відмінні господарські одиниці, котрі поступово втягнулися до різнорідних внутрішніх чужинецьких ринків. Довготривале перебування українських земель під неоднаковими впливами внаслідок покрайності української етнічної території кордонами інонаціональних держав позначилось не лише на політичному та культурному, але й економічному обличчі України.

Політично-географічне розташування українських земель між Польщею і Росією - двома перспективно агресивними країнами, для яких володіння цими землями та їхніми ресурсами було життєво-необхідними питаннями², остаточно визначало історичну долю українського народу. В XVI-XVII ст. політична перевага Польщі у Східній Європі значною мірою опиралась на володінні просторами України. Коли ж у результаті Хмельниччини утворилась Гетьманщина, яка за умовами Переяславської ради була приєднана до Московського царства, у Східній Європі наступило перегрупування сил на користь останнього. Це й привело до переростання колишнього царства у Російську імперію, котра насамперед експропріювала від України всі найвигідніші торговельні комунікації та ринки збуту в економічному плані.

Визвольна війна середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького майже на ціле десятиліття дала змогу децю зконсолідувати розчленовані землі, хоча, як і кожна війна, не сприяла інтенсифікації взаємно, торговельних контактів. Наприклад, на час військових дій зрайнилось традиційне постачання України, зокрема, прикарпатською сіллю³.

Військово-політичний альянс з Московщиною, який набув юридичного оформлення у "Березневих статтях" 1654 р. Б.Хмельницького, спричинив глибокі зміни в економічному статусі України. Поступово, із рівнозначного партнера і союзника, Україна стала перетворюватись на інтегральну частину Московського царства, а пізніше – Російської імперії⁴, яка з кожним роком все більше і більше обмежувала українську автономію на Лівобережній Україні. Проте більшість українських земель на правому березі Дніпра продовжували перебувати під владою магнатсько-шляхетської Речі Посполитої. Спроба Б.Хмельницького об'єднати під своєю булавою

²Рудницький Степан, Політична географія України. - Одеса, 1943 (2-е вид. / З передм. Л.Биковського). - С.31.

³Крил'якович І.П. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С.213.

⁴Відомо, що назву "Русь" (по-грецьки "Росія") почали вживати за наказом царя лише після Полтавської баталії 1709 р. З 1721 р. колішня Московія стала офіційно іменуватися Російською імперією.

всю Україну в її етнографічних межах на тривалий час виявилась невдалою. Хоча гетьман відкрито висловлював бажання встановити пограничну межу між Україною та Польщею, "щоб кордон князівства Руського по Віслу-ріку був, аж до угорської границі"⁵. Ті ж самі права України на Галичину, Поділля і Волинь застережені у договорі Б.Хмельницького з севєгородським князем Юрієм II Ракоцієм від 7 серпня 1656 р.⁶ Як неординарний політик, Богдан Хмельницький не міг не розуміти, що з втратою західних земель - Галичини, Волині та Холмщини, - Україна втратила одинокий шлях експорту товарів, що долетіти йшов на Буг і Віслу до Балтійського моря саме через цей регіон. Тому гетьман енергійно шукав можливих шляхів розв'язання цієї актуальної господарської проблеми, покладаючи надії в ході переговорів зі Швецією на налагодження життєдіяльності торговельної артерії через Берестейське воєводство⁷.

Вистраждана віками ідея соборності, втілена у понятті "Великого князівства Руського", у другій половині XVII ст. не переставала сходити з автономістичних вимог української козацької старшини і знайшла своє втілення у текстах документів. Козацька петиція в ході підготовки та укладення Гадяцької угоди в червні 1659 р. між Україною і Польщею чітко диктувала вимогу про приєднання до Великого князівства Руського Волянського, Руського і Подільського воєводств - споконвічних українських земель⁸.

У трагічний період "Руїни", в березні 1669 р., Петро Дорошенко, який утримував гетьмансько-старшинську державність лише у південній частині Правобережжя, укладаючи дипломатичний трактат з Османською Портою, визначав кордони України до Перемишля і Самбора, до Вісли і Німану, до Сівська і Путивля. Обложивши 24 вересня 1672 р. Львів, гетьман П.Дорошенко послав генерального писаря Івана Мазепу до Крехівського монастиря "на залогу" з тим,

⁵Документи Богдана Хмельницького / Упорядн. І.Крип'якевич та І.Бутич. - К., 1961. - Док. № 380.

⁶Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. - СПб., 1861. - Т.III. - Док. № 369. - С.557; *Борщак Ілько*. Ідея Соборної України в Європі в минулому. - Париж, 1923. - С.16.

⁷*Крип'якевич Іван*. Студії над державою Богдана Хмельницького // *Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка* (далі - *Записки НТШ*). - Львів, 1926. - Т.144-145. - С.124.

⁸*Стадник Микола*. Гадяцька унія // *Записки Укр. наук. тов. в Київі*. - К., 1911. - Кн. VIII. - С.12; *Олличин Демет*. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року // *Записки НТШ*. - Львів, 1991. - Т.222. - С.334,344.

щоб він очолив оборону цієї християнської обителі від турецької облоги⁹.

Андрусівське перемир'я 1667 р., підписане на компромісних умовах між Московською державою та Річчю Посполитою¹⁰, базувалось на брутальному розподілі українських земель. "Вічний мир" 1686 р. ще раз узаконив насильницьку розчленованість української етнонаціональної території на Лівобережжя та Правобережжя. Такий штучний поділ української землі став на перешкоді насамперед зміцненню економічних зв'язків - запоруке для формування повноцінного національного ринку. Таким чином, зовнішньополітичні умови несприятливої для України геополітичної ситуації на сході Європи заважали побудувати повноструктурну державу як найкраще і єдине знаряддя для захисту власної економіки. Але, без сумніву, було б неприпустимою помилкою вважати, що лише політичне становище могло гальмувати розвиток товарного виробництва й торгівлі, про що, зокрема, свідчило зростання місцевих ринків в межах різних держав. Порівняльно-структурний аналіз двох систем господарства - польської та російської - в Україні у другій половині XVII - першій половині XVIII ст., склав би інший кут зору на підвалини не тільки пізньофеодальної економіки на етапі переходу до більш розвинутої стадії суспільного виробництва в цілому, але й, очевидно, допоміг би з'ясувати спірні питання соціально-економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої та Російської держави. Разом з тим без в'яснення і визначення ролі торговельних зв'язків, важко уявити повну картину взаємовідносин як політичних, так і культурних між розрізненими частинами етнічного материка. Безперечно, що ці взаємини були необхідною передумовою переростання української народності в націю¹¹. Не потребує особливих доказів пріоритет горизонтальних економічних зв'язків у цьому складному процесі.

Враховуючи географічне розташування Галичини, де руслом Сяну проходила межа між Середньою і Східною Європою та етнографічна границя між польським та українським народами¹², у міжрегіональну торгівлю безпосередньо була залучена вся ця частина України, включаючи і Волинь, західний терен якої аж до поділів Речі Посполитої мало чим відрізнявся за політичними та економічними

⁹Черниговская летопись. 1587-1750 // Архіви України. - 1989. - № 5. - С.65; Див. також: *Січильський Володимир*. Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 р. - Львів, 1923. - С.11-12.

¹⁰Wójcik Z. Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza. - Warszawa, 1959. - S.257.

¹¹Гулистий К.Г. До питання про утворення української нації. - К., 1967. - С.21.

¹²Рудницький Степан. Огляд національної території України. - Берлін, 1923. - С.29.

параметрами від Галичини. Щодо Наддніпрянщини, то слід мати на увазі, що лише її лівобережна частина, власне, Гетьманщина репрезентувала українську державність у формі автономії й підтримувала різноманітні контакти з усіма українськими землями. У Гетьманщині, на думку Михайла Слабченка, "по суті торгівлею була торговля зовнішня"¹³. Наприкінці XVII ст. знову поживались зв'язки Лівобережної України з закордоном, які вимушено перервалися в часи "Руїни". Крелевець (Кенігсберг) і Гданськ продовжували відігравати роль головних пунктів українського експорту. Налагодилися торговельні контакти і з Польщею. Така активізація експортно-імпортних операцій доволі просто пояснюється, з одного боку, недостатньою кількістю високоякісної української сировини на західноєвропейському ринку після Тридцятилітньої війни, а з другого – відсутністю західноєвропейських виробів у Гетьманщині. На цей процес позитивно вплинула автономістична політика українських гетьманів, котрі були зацікавлені у розвитку зовнішньої торгівлі. На той період аж до примусових регламентацій царського уряду Петра I у 20-х рр. XVIII ст., припадає розквіт торговельних стосунків Гетьманщини з Балтикою, особливо її північної частини (Чернігівський, Стародубський полки)¹⁴. Представники молодого української буржуазії - старшина і заможніше міщанство - міцно тримали у своїх руках монополію вивозу переважно сільськогосподарської продукції на західноєвропейський ринок через балтійські порти. Через руки українських торговців проходили не лише продукти господарства Гетьманщини, але й східні товари, котрі через Україну потрапляли в країни Центральної та Західної Європи. Підтримувались торговельні контакти і з Польщею, в ході яких західні землі України – Галичина і західна частина Волині – виконували місію контактної зони, своєрідного з'єднувального моста, були посередниками у транзитному товарообміні. Тим більше, що важливі торговельні артерії проходили саме через ці землі. Окрім того, торговельними шляхами йшов активний культурний взаємовплив.

На першу половину XVIII ст. припадають найпомітніші зміни у торговельній політиці різних держав, урядові постанови яких були прямо дотичні до української економіки; занепад та інтенсифікація у цьому відтинковій часу дуже відчутні. Ці процеси, пов'язані на лише з

¹³Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. - Одесса, 1923. - Т.3: Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. - С.95.

¹⁴Сляничин Д.Омет. До історії торгівлі Русі-України з Балтикою, зокрема ж Стародуба з Кенігсбергом наприкінці XVII й поч. XVIII ст. - Жовква, 1932. - С.8.

частими військовими діями в ході Північної війни, боротьби навколо польської корони та російсько-турецької воєнної кампанії у 30-х роках, де територія України не один раз ставала театром або запліллям військових дій, але й виключно політичними мотивами. З одного боку, наростання шляхетської анархії, безпорядків у Речі Посполитій, з другого – неухильне обмеження і нищення політичної автономії Гетьманщини. Ці політичні причини ніяк не сприяли розвіткові обопільних торговельних контактів. Проте розуміння козацькою старшиною Гетьманщини важливості статусу економічної незалежності поряд з втратою політичного суверенітету, привело до відносно прогресуючих форм господарства, поживавлення торгівлі. Великі володіння землею та худобою, промисли перетворювались у грошовий капітал, котрий широко відчиняв двері для закордонної торгівлі. Вся енергія українського громадянства, за висловом Дмитра Дорошевка, була звернена "на поле економічної діяльності"¹⁵. Без сумніву, такий стан справ рятував Лівобережну Україну від занепаду аж до скасування гетьманства.

Репрезентант львівської історичної школи Михайла Грушевського – Іван Джиджора об'єктивно висвітлює умови, в яких розвивалась українська торгівля у першій половині XVIII ст.: "передовсім треба сказати, що Гетьманщина, так експортом як і імпортом, особливо по своїм продуктам, становила зовсім окремий економічний терен, торговельно не залежний від Московщини, куди не могла, або могла дуже мало ввозити продуктів своєї землі і своєї промисловості, як також з огляду на слабо розвинену промисловість не могла з відтіля спроваджувати потрібних їй товарів. За те так одним як і другим була тісно зв'язана з західними німецькими країнами, а почасті з Польщею..."¹⁶. Окрім того, Україна становила самостійну митну територію¹⁷.

До часу активної протидії російського самодержавства розвитку української економіки і торгівлі, зокрема взаємини торгово-економічного гатунку між розполовиненими українськими землями існували більш-менш постійно. Цьому сприяла далекоглядна політика гетьмана Івана Мазепи. Так, близько 1700 р. гетьман видав у Києві паспорт на вільну торгівлю та проїзд "без жадної турбації і задержання" до гетьманської столиці Батурина львівському купцеві

¹⁵Дорошенко Д. І. Нарис історії України. - Львів, 1991. - С.397.

¹⁶Джиджора Іван. Економічна політика російського правительства супроти України з 1710-1730 рр. // Записки НТШ. - Львів, 1910. - Т.98, кн. VI. - С.63.

¹⁷Нольде Б. Автономія України з історичного погляду / Перекл. і передм. М.Залізняка. - Львів, 1912. - С.42.

Михайлові Савичу¹⁸. До самого зруйнування міста 10 листопада 1708 р. царськими військами Меншикова торговельний шлях Львів-Батури¹⁹ був одним з поживалених в Україні. Цей гостинець вів, очевидно, зі Львова на Буськ-Броди-Дубно-Острог-Межиріч-Житомир – Білогородку-Київ-Бровари-Ніжин-Борзну до міста-резиденції гетьмана.

Доба І.Мазепи – суперечливий та неоднозначний період у вітчизняній історії. З огляду на західноукраїнсько-наддніпрянські контакти він був досить плідним. У 1700 р. волинський поет і суспільний діяч Данило Братковський, котрий з політичних мотивів змушений був змінити місце проживання з рідного Луцька на толерантніший до його поглядів Львів, здійснив візит до Івана Мазепи²⁰. Мабуть, не випадково, бо гетьман козацької України, на думку Д.Братковського, мав серйозно посприяти визвольній боротьбі на території всієї України, покрайної кордонами різних держав.

Політичні контакти західноукраїнського регіону з Наддніпрянською Україною помітно поживались у роки Північної війни (1700-1721), в ході якої на Галичину на певний час перенеслися військові дії. Річ Посполита і Московська держава виступали союзниками. Цей альянс, який відзначався хиткістю у різні роки, був особливо на руку Польщі в умовах двокоролівства, котра у протиставленні з постійною, добре навченою та озброєною шведською армією Карла XII відчувала потребу в допомозі та підкріпленні з боку російської армії.

До складу збройних сил Московщини тоді входили й українські козацькі полки, спочатку, як вільні військові формування, що брали участь у майже безперервних випавах кінця XVII - початку XVIII ст. Однак поступове обмеження царським урядом автономних прав України відбулося і на козацьких збройних силах. За умовами так званих "Решетилівських статей" 1709 р. українське військо стало частиною царської армії, хоча протягом усієї першої половини XVIII ст. продовжувало зберігати самостійність в багатьох аспектах свого

¹⁸Центральний державний історичний архів у Львові (далі - ЦДАЛ), ф.126, оп.1, стр.1216; Про цей документ див.: *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. - К., 1966. - С.234. З відомих причин автор не називає імені "гетьмана по обох сторонах Дніпра", хоча наведеною цитатою з документа - "до нас в Батури" прозора натякає на це.

¹⁹*Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. - СПб., 1896. - Кн. III, т. XIV - Стлб. 1507.

²⁰*Липинський В.* Данило Братковський - суспільний діяч і письменник кінця XVII століття // Літ.-наук. вісник. - К.-Львів, 1909. - Т.45. - С.333.

існування²¹. У воєнній ситуації, яка склалася в ході польської кампанії, таке традиційне використання козаків²² було найбільш вдалим варіантом.

У 1703 р. шведський авангардний загін генерала М.Стенбока зробив невдалу спробу оволодіти Львовом. Стратегічне значення для оборони міста мало прибуття сюди корпусу обер-комісара князя Д.М.Голіцина. До складу загону Голіцина входила тисяча українських козаків, а дещо пізніше приєдналися 3 тисячі козаків миргородського полковника Данила Апостола²³.

14 липня 1704 р. 16-тисячне московське військо під командою Д.Голіцина прибуло до Львова. Тоді ж під Тернополем дислокувалося козацьке військо під булавою гетьмана Івана Мазепи та фастівського полковника Семена Палія. Згідно з царським указом, ще з квітня 1704 р. І.Мазепа з військом переправився через Дніпро поблизу Києва, закликав до походу правобережних полковників З.Іскру, С.Самуся та С.Палія, увійшов у володіння польських магнатів та шляхти, котрі перебували в опозиції до ставленика Петра I короля Августа. Фактично, до літа гетьман простояв під Бердичевом, де наступила криза з харчовим запасом та грошима, оскільки, на думку Миколи Костомарова, внаслідок війни в Польщі припинився експорт товарів до Гданська та Сілезії. Це стало вагомою причиною для занепаду вивізної торгівлі Гетьманщини²⁴, що постійно відновлювала гетьманський скарб.

У вересні 1704 р. шведські підрозділи Карла XII штурмом захопили Львів, який грабували до кінця місяця, а потім відступили до Замостя та Варшави. 10-тисячне козацьке військо переяславського полковника Івана Мировича підійшло до Львова і на марші з'єдналося з польськими хоругвами Ржевуського тоді, коли місто вже було в руках шведів. На початку 1705 р. шведське командування знову планувало захопити Львів. Прискорений марш шведської піхоти і розташування війська у приміських селах²⁵ раптово припинилися у зв'язку з тим, що 57-тисячна московська армія і 40 тисяч українських козаків вступили на Правобережжя, щоб дислокуватись на території Руського, Белзького і Волинського воеводств. Головними торговельними шляхами, які з'єднували північну частину

²¹Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. - К., 1969. - С. 11.

²²Король Нестор. Українське козацтво - родоначальник кінного війська Московії-Росії. - Нью-Йорк, 1963. - С. 31.

²³Петрушович А.С. Сводная Галичско-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 г. - Львів, 1887. - Ч. 1. - С. 24.

²⁴Костомаров Н.М. Мазепа // Собр. соч. - СПб., 1905. - Кн. 6, т. XVI. - С. 528.

²⁵ЦДАДЛ, ф. 132, он. 1, опр. 304, арк. 1.

Придніпров'я з Галичиною, зокрема по стародавньому тракту, що вів з Павлочі на Львів, рухалось гетьманське військо. Згідно з планом Петра I, у червні 1705 р. І.Мазепа мав виступити під Сандомир. Козацькі полки досягнули Зборова 4 серпня 1705 р., а звідси, навіши переправи через р.Серет під Заложцями, з 16 тис. підвід рушили на Львів. Спорудження нових мостів та переправ було зумовлене тим, що шляхта – власники маєтків в Заложцях та його околицях – була прихильною до Станіслава Лещинського, тобто перебували в опозиції до короля Августа. За два тижні до козацького походу каталаних селян зігнали зі своїх дворів, щоб таким чином залишити наступаючу зрештою без харчів. Передбачаючи цю обставину, козацьке військо зобов'язане було взяти з собою запасів для людей і коней на піврічний термін²⁶.

Львів був настільки погромлений шведами, що міщанська громада зверталася через посланців до І.Мазепа з проханням, щоб козацьке військо обминуло місто. Гетьман прийняв послів від Львівського магістрату та ратуші і у відповідь надіслав листа, пообіцявши обминути у своєму поході Львів з його околицями, "хоч прийдеться за те накладати дороги"²⁷. Для більшої безпеки мешканців міста від ймовірних нападів поодиноких козацьких загонів, гетьман додав ще охоронного листа з військової канцелярії.

У середині серпня 1705 р. козацьке військо І.Мазепа підійшло до Львова, обминуло його і 23 серпня увійшло до Белзького воєводства зручнішим шляхом – на Магерів, Потилич, Раву Руську, Угнів і Томашів, а не через Куликів, Жовкву і Белз, з огляду на болота, численні переправи та інші несприятливі фактори; військо дійшло до Грубешова. Перебуваючи у Раві Руській Іван Мазепа навідався до василіанського монастиря у с.Верхрата над річкою Ратою, якому подарував "Апостол", видрукуваний Ставропільською друкарнею у Львові 1696 року²⁸. 1 вересня козацький табір розташувався недалеко Грушева, а 23 вересня похідна штаб-квартира гетьмана зупинилася під Уханню. 7 листопада 1705 р. козацьке військо вступило до Замостя. І.Мазепа вислав Чернігівський і Гадяцький полки П.Полуботка і Боруховича та полк компанійців під командою полковника Танського у Спільське воєводство для ведення бойових дій проти прихильників С.Лещинського. Наприкінці листопада, залишивши половину війська у Холмській землі та у Белзькому воєводстві, гетьман І.Мазепа

²⁶Костомаров Н.И. Мазепа. - С.536-537.

²⁷Томашівський С. Незвідомий лист Мазепа до міста Львова // Записки НТШ. - Львів, 1900. - Т.37. - С.8.

²⁸Січинський Володимир. Слідами Мазепа у Галичині (Новознайдене свідчення) // Мазепа: 36. - Варшава, 1938. - Т.2. - С.94-96.

перебрався зі своїм головним штабом на Волинь, у м. Дубно²⁹. Проте з свідчення, що головний штаб гетьмана розміщувався у Бродах, а військо розташовувалося в цій частині Галичини на зимових квартирах³⁰.

До кінця 1705 р. головні сили московської армії Б.П.Шереметьєва були повністю передислоковані на територію Руського і Белзького воєводств. До квітня 1707 р. у головній ставці царських військ у Жовкві у засіданнях генералітету та московсько-польських переговорах брав участь гетьман І.Мазепа, котрий найбільше цікавився долею правобережного козацтва³¹.

Наступного року війська продовжували здійснювати операції проти головних сил ворога. Практично всю Галичину контролювала коронна армія польського гетьмана Адама Миколая Сенявського, відкріплена у 1708 р. двома українськими полками – Київським та Білоцерківським³² – і литовська армія Огінського, котрі спільними зусиллями зводили нанівець найменшу спробу Станіслава Лещинського допомогти шведським військам. До речі, рік перед тим у 1707 р. С.Лещинський звертався до міської ради Вроцлава, щоб вона вжила відповідних заходів щодо купців для оплати мита від 5400 волів, які вони прогнали на Шльонськ (Сілезію) за допомогою "Kozaków i Moskali"³³. Взагалі, вся територія України, особливо її західна частина, була буквально перехрещена так званими "воловими шляхами"³⁴, якими спроваджували волів з Наддніпрянщини, Поділля, Галичини і Волині на західноєвропейські ринки. Там завжди відчувався попит на цю продукцію українського господарства.

Однак реформаційна діяльність Петра I, яка розгорталась азійськими методами за рахунок надцентралізації влади, вела господарський організм Гетьманщини до занепаду. Імперська комерціологія розглядала Україну як вигідну транзитну територію для експорту товарів з Росії до Польщі та Німеччини³⁵. При цьому нехтувались інтереси українських купців. На думку І.Джиджори, саме

²⁹Feldman Józef. Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704-1709. - Kraków, 1925. - S.302-303; Дзьобан Олександр. Чотири документи Івана Мазепи з 1705 року // Записки НТШ. - Т.222. - С.352, 357-358.

³⁰Історія Русів. - К., 1991. - С.254.

³¹Андрусяк Микола. Мазепа і Правобережжя. - Львів, 1938. - С.65.

³²Петрушевич А.С. Згад. праця. - С.39.

³³Mosbach A. Przyczynki do dziejów polskich w archiwum miasta Wrocławia. - Poznań, 1863. - S.190.

³⁴Baszanowski Jan. Z dziejów handlu polskiego w XVI-XVIII w. Handel wołami. - Gdańsk, 1977. - S.93.

³⁵Дубровський Василь. До питання про міжнародно торгівлю України в першій чверті XVIII ст. // Записки істор.-філол. відділу ВУАН. - К., 1931. - Кн.26. - С.370.

негативні економічні заходи російського самодержавства остаточно підірвали "передовсім автономію політичну"³⁶. Такий стан справ, зрозуміло, не міг сприяти міжрегіональним контактам в Україні. Та не зважаючи на складну політичну ситуацію, зв'язки не припинялися. Гетьман України в екзилі Филип Орлик у березні 1722 р. здійснив таємну подорож з Кракова через Люблін, Комарно, Ходорів до Галича. Звідти через Угринів під Станіславом подався на Покуття, щоб добратися до турецького кордону, а відтак - до столиці Османської Порти для встановлення політичної спілки з Туреччиною та Кримом³⁷. Дружина П.Орлика Ганна з дочками Варварою та Мар'яною деякий час мешкали у Станіславі³⁸.

Пожвазленню взаємовідносин між західними і східними землями сприяли також і походи наддніпрянського козацтва в Галичину в ході перипетій навколо корони Речі Посполитої в 1734 р. й російсько-турецької війни 1735-1739 рр., де серед російських військ фігурував "український корпус"³⁹. Всі ці події певною мірою спричинилися до зближення штучно розчленованих українських земель. "Непереможні обставини українського життя: географічні, економічні, культурні, політичні різко відріжнили ці дві частини Української землі...", - відзначав Михайло Грушевський⁴⁰. Сучасне дослідження цих історичних обставин за доби Гетьманщини, без сумніву, вимагає нових підходів та переосмислення.

³⁶Джиджора Іван. Згад. праця // Записки НТШ. - Львів, 1911. - Т.105, кн.V. - С.88-89.

³⁷Голійчук Федір. Филип Орлик в Галичині // Наук. зб. присв. проф. М.Грушевському. - Львів, 1906. - С.350-351.

³⁸Барвінський Богдан. До побуту Ганни Орликової в Станіславові // Ювілейний зб. на пошану акад. М.Грушевського. - К., 1928. - С.234-240.

³⁹ЦДАЛ, ф.7, оп.1, спр.107, арк.3460.

⁴⁰Грушевський М. Галицько-українські взаємини (Вступне слово...). - К., 1927. - С.4.

ТВОРЧИСТЬ Г.СКОВОРОДИ В РЕТРОСПЕКТИВІ. "ХРИСТИЯНСЬКА ФІЛОСОФІЯ" Г.СКОВОРОДИ

Нове в творчій спадщині людуства накопичується по краплинах. І при детальному розгляді історії філософії ми не багато знайдемо думок, які не були б уже кимось і колись висловлені. Справді, немає нічого нового під сонцем. А оригінальність мислителя власне і полягає в творчому переосмисленні вічних людських цінностей у відповідності до свого світобачення, своїх поглядів і переконань, виходячи з конкретних історичних умов. А спільність багатьох позицій різних філософських систем далеко не є свідченням їх компілятивного характеру.

Виходячи з цього, оригінальним і творчим мислителем ми можемо назвати Г.С.Сковороду, який розвинув свою філософську систему на ґрунті української дійсності XVIII ст. із зерен вітчизняної культурної традиції, живлячи їх цілющим соком філософських ідей Західної Європи. Філософ і поет, мислитель і літератор, Сковорода збагатив літературні форми глибоким філософським змістом. З цією особливістю творчої особистості Сковороди пов'язаний той факт, що в оцінці його філософської позиції висловлювались різнобіжні, а часом і діаметрально протилежні судження, на що звернув увагу ще І.Я.Франко: "Деякі твори цього писателя задля його алегоричного та афористичного способу писання представляють великі труднощі для всякого, хто хоче підхопити їх основну думку"¹.

І все ж про Сковороду писали, і писали багато. За підрахунками А.П.Маркова, інтерпретації його поглядів присвятили свої дослідження понад 200 авторів². Однак після смерті Сковороди був практично забутий, і лиш згодом знову відкритий прийдешнім поколінням. Поступове відродження пам'яті про мислителя почалось в першій половині XIX ст. В перших дослідженнях, присвячених Г.Сковороді, основна увага приділялась бібліографічним питанням. Публікації творів були нечисленними, вони переписувались та поширювались в списках, користуючись чималою популярністю. Зокрема, зошит із віршами Сковороди був у шкільного вчителя

¹ Франко І.Я. Сочинения Григория Саввича Сковороды // Зібрання творів в 50-ти томах. – К., 1981. – Т.29. – С.438.

² Марков А.П. Співвідношення духовного і матеріального у філософії Г.С.Сковороди // Від Вишньовського до Сковороди. – К., 1972. – С.110.

Т.Г.Шевченка, дяка П.Рубана (Сзагірі)³, що, на мій погляд, є цікавим свідченням вагомості творчості Сковороди для розвитку української культури. Адже, незважаючи на всю складність стилію і проблематики, його твори стали надбанням усіх верств суспільства і визначилися на усіх рівнях тогочасної освіти. Окремі вірші Сковороди ще довго залишалися в репертуарі кобзарів та лірників (друком твори Сковороди стали з'являтися тільки після смерті письменника. В 1798 р. Антоновський вперше опублікував трактат "Маркисс", правда, без імені автора⁴). Загалом в цей час з'являється інтерес до самотнього і легендарного образу мислителя-мандрівника, до дивовижного способу його життя. Саме під цим кутом зору були написані спогади про Сковороду російського теоретика музики, піаніста, композитора і диригента Г.Гесс де Кальве, та російського педагога і публіциста І.Верната⁵. Відомо, що біографія і твори Сковороди викликали зацікавленість у Т.Г.Шевченка, який залишив ряд цікавих оцінок творів поета-мислителя⁶ (згодом проблема впливу ідей Г.С.Сковороди на творчість Кобзаря стала предметом зивчення окремих дослідників⁷).

Однією з перших найцікавіших напівпрофесійних розвідок про світогляд Г.С.Сковороди була стаття О.Хиджеу⁸. Але ця стаття частково була побудована на недостовірних текстах поета.

³ Шевченко Т.Г. Автобіографія // Зібрання творів в 5-ти томах. – К., 1979. – Т.5. – С.5.

⁴ Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Пригчі. Прозові переклади. Листи. – К., 1983. – С.468.

⁵ Густав Гесс де Кальве, І.Вернет. Сковорода, украинский философ // Украинский вестник. – К., 1817. – Ч. VI. – С.108-151.

⁶ Шевченко Т.Г. О.Козачинському. – К., 1978. – Т.2. – С.50; Шевченко Т.Г. Близпещи. – К., 1978. – Т.4. – С.14, 16. Крім того, Шевченко високо оцінив творчість Сковороди і його роль в духовній культурі України в передмові до нездійсненого видання "Кобзаря" 1847 р. (Философская мысль в Киеве / Под ред. Шинкарука В.И., Горского В.С., Манзенко П.Г. – К., 1982. – С.156).

⁷ Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка. Навколо "Москалевої криниці". – Едмонтон, 1986. – С.204, 203-209, 237, 284.

⁸ Хиджеу А. Григорий Варсва Сковорода: ист.-крит. очерк // Телескоп. - 1835. – № 5. – С.3-42; № 6. – С.151-178.

З основному на відомостях М.Ковалинського⁹ була написана стаття І.Снегірєва¹⁰. Але саме періодкерело вперше було опубліковане М.Сулцовим 1885 р.¹¹

В другій половині XIX ст. починають з'являтися збірки творів Сковороди. Так, 1861 р. І.Т.Лисенков видав його вибрані твори¹². Ця публікація викликала широкий резонанс, зокрема позитивно охарактеризував діяльність Сковороди, відзначивши його популярність серед народу, М.Костомаров¹³.

Про літературну діяльність і філософські погляди Сковороди писали П.Куліш, О.Потебня, Г.Данилевський, П.Житецький, М.Коцюбинський¹⁴ та інші.

Чимало рядків присвятив Сковороді І.Я.Франко, які цілком неоднозначно оцінював діяльність цього "останнього визначного мужа XVIII віку"¹⁵. З одного боку, Франко підкреслює, що "Григорій Сковорода – поява вельми замітна в історії розвою українського народу, мабуть чи не найзамітніша з усіх духовних діячів наших XVIII ст."¹⁶. Він завершив своєю творчістю схоластичну літературу, будучи письменником "схоластичним тільки по формі, але наскрізь нозочасним"¹⁷. Разом з тим, Сковорода став першим вісником того глибокого гуманізму, що ліг в основу кращих творів української літератури XIX ст.¹⁸. Саме під впливом творчості Сковороди почалось "духовне розбудження в Харкові"¹⁹, де на приватні кошти у 1805 р. відкрився перший на Східній Україні університет. Згодом дослідники

⁹ Український радянський енциклоп. словник / Відп. ред. Кудрицький А.В. – К., 1987. – Т.2. – С.103.

¹⁰ *Снегірєв И.И.* Украинский философ Григорий Саввич Сковорода // Отечественные записки. - 1823. - № 42. - С.96-106; № 43. - С.249-263.

¹¹ Житіє Сковороди, описанное другомъ его, М.И.Ковалѣнскимъ // Киевская старина. – К., 1886. – № 9. – С.103-150.

¹² *Сковорода Г.С.* Сочиненне в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды, с его портретом и почерком его руки. – СПб., 1861.

¹³ *Костомаров Н.И.* Слово о Сковороде: (по поводу рецензии на сочинения Г.С.Сковороды) // Основа, 1861. – № 7. – С.176-179.

¹⁴ *Іванько І.В.* Філософія і стиль мислення Г.Сковороди. – К., 1983. – С.5.

¹⁵ *Франко І.Я.* Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р. – К., 1984. – Т.41. – С.256.

¹⁶ *Франко І.Я.* Сочинення Григория Саввича Сковороды. – С.434.

¹⁷ *Франко І.Я.* План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. – К., 1984. – Т.41. – С.60.

¹⁸ *Франко І.Я.* Южнорусская литература. – К., 1984. – Т.41. – С.119.

¹⁹ *Франко І.Я.* Українці. – К., 1984. – Т.41. – С.180; *Франко І.Я.* Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 року. – С.260.

образно назвали цей факт "найкращим вінком на могилу Сковороди"²⁰. Він був предтечею Крилова і Гребінки, справив неабиякий вплив на нову українську літературу в особах Котляревського і Квітки. І це не дивно, адже Сковорода, за оцінкою того ж таки Франка, з точки зору глибини поглядів і глибини думок "став абсолютно новим явищем в південноросійській літературі"²¹. З другого боку, ми знаходимо досить негативні оцінки, зокрема стилю Сковороди, називаючи його кучеразним і баламутним²², а мову – незграбною²³ (однак, як згадувалось вище, це не перешкодило знайомству з творами мислителя учнів початкових шкіл при церквах і загалом широкому впливу творчості Сковороди на всі стани українського суспільства²⁴. Що ж до оцінки мови філософа, то в літературі існують різні думки. Так, Д.І.Багалій високо оцінив її, вказуючи, що "вчені трактати він писав сильною, образною мовою"²⁵. Ф.П.Медведев зазначає, що мова Сковороди стала останнім помітним явищем мовно-літературної книжної традиції XVIII ст. на Україні, підготувавши ґрунт і визначивши шляхи для подальшого розвитку української літературної мови²⁶. Ери же називав мову Сковороди "корявою і неукложей". І таких прикладів можна навести безліч. На мою думку, мову Сковороди, як і інших діячів цього часу, слід розглядати з позиції XVIII ст., а саме в ракурсі офіційної політики уряду. Варто згадати, що в 1720 р. було видано відомий указ Петра I про заборону публікації книг українською мовою, з 1751/1752 навчального року в Києво-Могилянській академії вводиться вивчення російської мови, російської поезії і риторики, що в тих умовах сприяло посиленій русифікації населення України, і, нарешті, з 1784 р. викладачі академії спеціальним указом під загрозою усунення з посади зобов'язувалися читати лекції із збереженням великоросійської вимови і дотримуватися російського правопису, тобто учбовий процес повністю

20 *Эри В. Русский Сократ // Северное сияние. - 1908. - № 1. - С.69.*

21 *Франко І.Я. Україні. - С.180.*

22 *Франко І.Я. Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р. - С.257.*

23 *Франко І.Я. Южнорусская литература. - С.117.*

24 Розгляду саме цього аспекту присвятив главу своєї книги академік Д.І.Багалій (*Багалій Д.І. Г.С.Сковорода – український мандрований філософ. - К., 1926. - С.152-191*).

25 *Багалій Д.И. Григорий Саввич Сковорода. Его учение, жизнь и значение (Речь, произнесенная в публичном заведении Харьковского Историко-Филологического Общества; по случаю исполнившегося 29-го октября 1894 г. столетия со дня смерти этого философа). - Харьков, 1896. - С.15.*

26 *Медведев Ф.П. Г.С.Сковорода в історії української літературної мови // Григорій Сковорода-250. - К., 1975. - С.203.*

переводився на російську мову²⁷. Отже, мова Г.С.Сковороди – лише закономірний прояв такої ситуації в Україні в XVIII ст. Безумовно, український філософ не був в передових рядах борців з русифікацією). Деякі негативно оцінює Франко Сковороду і як філософа, вказуючи, що "в історії філософії він не займає ніякого місця, бо в його афористично накинутих думках, крім якогось силуваного дотепу, нема ані логічного, ані органічного мислення, тільки якісь дивні скоки в найрізніші сторони"²⁸. І хоч з цим важко погодитися, все ж слід відзначити важливість думок Франка як людини, поета, філософа та в певній мірі духовного спадкоємця Г.С.Сковороди для глибшого розуміння творчості останнього наступними поколіннями.

Яскравий спалах інтересу до творчості Сковороди виник в період відзначення 100-річчя з дня його смерті. У 1894 р. за ініціативою професора Харківського університету Д.І.Багалія здійснено першу наукову публікацію творів мислителя²⁹.

Сторічко від дня смерті Сковороди присвятив роботу професор філософії Харківського університету Ф.Зеленогорський³⁰. Саме в цей час, в кінці XIX ст., стало зрозуміло, що філософія Сковороди – самобутнє, оригінальне явище на тлі нашої культури, своєрідний етап у її розвитку, а тому вона хвилює і буде хвилювати дослідників наступних епох, викликаючи неоднозначні оцінки.

Цікава концепція творчості Г.С.Сковороди і у Л.М.Толстого, який написав спеціальну статтю "Г.С.Сковорода"³¹, призначену для дитячого читання. Однак Толстой, відповідно до своїх поглядів, розглядає передусім етичне вчення українського мислителя, досить своєрідно трактуючи його.

Отже, кінець XIX – початок XX ст. можна вважати часом нового відкриття Сковороди як філософа. Було висловлено багато оцінок, які суперечать одна одній. Однак це не було чимось новим, бо

²⁷ *Хижняк З.И.* Киево-Могилянская академия. – К., 1988. – С.83, 105-107.

²⁸ *Франко І.Я.* Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р. – С.257.

²⁹ Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д.И.Багалеем. Юбилейное издание (1794-1894 г.). С портретом его, видом могилы и снимками почерка // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1894. – Т.7.

³⁰ *Зеленогорский Ф.* Философия Г.С.Сковороды, украинского философа XVIII ст. // Вопросы философии и психологии — 1894 — Т.ХХІІІ — Кн.3. – С.197-234; Т.ХХІV — Кн.4. – С.281-315.

³¹ *Толстой Л.Н.* Сковорода // Полн.собр.соч. – М., 1956. – Т.39-40. – С.406-412. Етична концепція Г.С.Сковороди в оцінці Л.М.Толстого стала предметом дослідження І.Д.Баженова (*Баженов І.Д.* Етична концепція Г.С.Сковороди в оцінці Л.М.Толстого // Григорій Сковорода-250. – С.156-163).

думки про Сковороду ще за його життя – досить неоднозначні, про що детально розповів М.І.Ковалинський³². Зрештою, про це говорив і сам Сковорода, відзначаючи: "Многіе не разумея меня или не хотя разуместь, клеветуют..."³³ Ця сумна традиція збереглась до наших днів. Проте, очевидно, це не лише свідчення складності і суперечності, але також геніальності і самобутності Г.С.Сковороди. Адже в історії людства генії ніколи не трактувались однозначно.

На початку ХХ ст. з'являються нові цікаві дослідження творчості мислителя. Серед них варто згадати роботи Б.Ерна³⁴, який досить високо оцінив творчість Сковороди, "руського Сократа", назвавши цього дивака-філософа одним із найоригінальніших і помітних людей у всій Європі в ХVІІ ст. Він пов'язав філософію Сковороди з платонізмом, зазначаючи, однак, що мислитель не створив єдиної філософської системи, яка охопила би всі, або майже всі філософські проблеми. Б.Ерн був одним з тих, хто ще майже сто років тому відзначив самобутність творчості Сковороди: "Сковорода не выкраивает себе из чужих локутков философского платья, а ходит в несшитом, цельном, сотканом лишь из его личных философских прозрений, хитоне. Даже язык у него не заимствован, а весь почти творчески создан им самим"³⁵.

У 1912 р. В.Д.Бонч-Бруевич задумав видати зібрання творів Сковороди у двох томах, але вдалось опублікувати лише перший том³⁶.

Розвідки про творчість Сковороди з'являються і в Галичині. Серед них назвемо роботу Михайла Возняка, яка вийшла в серії Народної бібліотеки "Просвіта"³⁷. Ця невеличка брошурка майже повністю базується на спогадах М.І.Ковалинського, але написана живою народною мовою і розрахована на широкий загал читачів. Така популярна книжечка мала на меті щонайширше розповсюдження творчості Сковороди і що, особливо важливо, в Галичині.

32 Житіє Сковороды, описанное другомъ его, М.И.Ковальнскимъ. – С.140-150.

33 Там же. – С.145.

34 Эрн В. Русский Сократ. – С.59-69; Эрн В.Ф. Григорий Саввич Сковорода: жизнь и учение. – М., 1912.

35 Эрн В. Русский Сократ. – С.67.

36 Собрание сочинений Г.С.Сковороды. С биографией Г.С.Сковороды М.И.Ковалинского, с заметками и примечаниями Владимира Бонч-Бруевича. – СПб., 1912. – Т.1.

37 Возняк М. Грицько Сковорода – славний український мудрець. – Львів, 1922. – 24 с.

Загалом, набутки сквородинства до 20-х років ХХ ст. були узагальнені в монографії Д.І.Багалія³⁸.

Немало писали про Сквороду і в роки радянської влади, нерідко проявляючи схильність до створення складних моментів в розв'язку поглядів філософа та до їх модернізації. Цікаво, що В.Ф.Бонч-Бруевич наводив у своїх спогадах такі слова В.І.Леніна: "Коли прийде час ставити пам'ятник Сквороді, то ви повинні виступити і роз'яснити народам, хто був Скворода, яке значення він мав для життя російського і українського народів"³⁹. Здається, більшість наших дослідників цілком по-особливому зрозуміли ці слова, зображаючи українського мислителя матеріалістом, демократом, мало не революціонером⁴⁰, притягуючи його до всіх "радянських" гасел, "в дусі марксизму-ленінізму" трактуючи його погляди, часом забуваючи через гасла побачити самого мислителя і його філософську систему. В цьому плані абсолютно класичними, на мій погляд, є слова, які підсумовують одне з досліджень творчості філософа: "Найкращим пам'ятником українському мислителю є наша чудова радянська дійсність, розквітла Україна, яка у союзі з іншими братніми республіками успішно будує комуністичне суспільство"⁴¹. Зображувався Скворода і борцем за дружбу і солідарність між російським і українським народами, називаючись, між іншим, "мислителем загальнонародного масштабу", джерелом філософського осмислення оточуючої дійсності для якого був "фольклор братнього народу"⁴². Таким чином від України було забрано саме право на таких великих синів, як Г.С.Скворода, на таких оригінальних мислителів. Це не що інше, як вияв горезвісного стереотипу вторинності української культури по відношенню до російської. І чи не є це елементом того ж таки ідеологічного терору, якому була піддана наша культура, але терору витонченіших форм і методів, аніж ті, що застосовувались до діячів науки і культури наших днів. Ще одним проявом синдрому "старшого брата" стало

38 Багалій Д.І. Г.С.Скворода – український мандрований філософ. – С.377-393.

39 Цит. за: Ніжинець А.М., Стогий І.П. Григорій Скворода. Пам'ятні місця на Україні. – К., 1984. – С.11.

40 Билець Т.А. Г.С.Скворода – выдающийся украинский философ XVIII века. – К., 1953; Табачников І.А. Скворода і Сократ // Від Вишньського до Сквороди. – С.138; Стогий І.П. Етика праці у творчості Сквороди // Григорій Скворода-250. – С.105-111; Философская мысль в Киеве. – С.156.

41 Стогий І.П. Вказ пр. – С.111.

42 Іванько І.В. Скворода и русская философская культура XVII в. // Идеинные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII-XVIII вв.). – К., 1979. – С.147, 150.

постійне підкреслення впливу творчості Ломоносова на діяльність Сковороди (щоправда, це було започатковано ще в XIX ст.)⁴³. Але, як підкреслює Д.І.Багалій, вже сам Сковорода, який був людиною з різко вираженою індивідуальністю, протестував проти цього: "Меня хотят мерять Ломоносовым... будто бы Ломоносов есть казенная сажень, которою должно всякого мерить, как одним локтем портной мерит и золотую парчу, и шолковую тканку, и полотняную ряднину" (лист до Г.Кониського)⁴⁴. Тим більше, що Сковорода і Ломоносов були майже ровесниками і майже одночасно стали на шлях свідомого, активного життя. Тому мені видається, що немає підстави говорити лише про односторонній вплив. І якщо Ломоносов в галузі науки стоїть значно вище Сковороди, то це зовсім не означає, що ми можемо говорити про таке саме співвідношення і в плані філософії. Та й чи міг Ломоносов не чути про Сковороду, який користувався значною популярністю в Україні?!⁴⁵ А сам Сковорода, очевидно, не був детально знайомий з творами Ломоносова, адже український мислитель писав свої трактати де доведеться, тільки випадково користуючись книжками в деяких книгозбірнях, а при собі мав лише кілька книг разом з Біблією. Це і дало підстави Д.І.Багалію сказати, що Сковорода був "сам собі предок"⁴⁶. А якщо і були спільні моменти у філософській системі цих мислителів, то ми можемо пояснити це спільними джерелами, що живили їх творчість. І джерела ці були українського походження (досить згадати, що лише за період 1701-1762 рр. в Московщину з України за наказом Синоду виїхало 95 вчених з Києво-Могилянської академії⁴⁷).

Десятки сотень книг присвячено аналізу філософських поглядів Г.С.Сковороди⁴⁸. Особливо багато публікацій з'явилося з нагоди 250-річчя з дня його народження⁴⁹. В плані історіографії цієї теми звертає на себе увагу стаття Я.М.Погребника⁵⁰, що дає можливість прослідкувати визчення творчості Г.С.Сковороди за кордоном.

43 Там же. – С.149-150.

44 *Багалій Д.І.* Григорій Саввич Сковорода. Его учение, жизнь и значение. – С.1.

45 *Багалій Д.І.* Г.С.Сковорода – український мандрований філософ. – С.158-191.

46 Там же. – С.372.

47 *Хижняк З.Н.* Вказ. пр. – С.209.

48 Сковорода Григорій. Бібліографія. – Х., 1972.

49 Бібліографія ювілейної літератури // Григорій Сковорода-250. – С.245-253; *Richard Hantula.* Highlights of the Skovoroda Jubilee // *Harvard Ukrainian Studies.* – V.1, № 2. – Cambridge, Mss., 1977. – P.249-254.

50 *Погребник Я.М.* Сковорода в німецьких виданнях // Григорій Сковорода-250. – С.197-201.

Чимало було здійснено публікацій про життя і творчість українського мандрівного філософа і в останні роки. Серед них можна відзначити дослідження І.В.Іваньо,⁵¹ А.М.Ніженець., І.П.Стогній.⁵² та інші. Були опубліковані і роботи бібліографічного та науково-популярного плану⁵³. Творчості Сковороди присвятили окремі розділи своїх праць автори монографій ширшої тематики⁵⁴.

Продовжується публікація творів Сковороди. Перше в повоєнну добу двотомне видання творів Сковороди було здійснено в 1961 р.⁵⁵ На його основі було видано "Вибрані твори" та "Літературні твори" Сковороди⁵⁶. До 250-річного ювілею філософа вийшло у світ нове, доповнене видання "Повного зібрання творів", підготовлене переважно за автографами та авторитетними списками творів Сковороди⁵⁷. Крім того, в рамках "Бібліотеки української літератури" в серії "Дожовтнева українська література" здійснено нову публікацію творів поета-філософа. Тексти його в основному подаються за попереднім виданням, щоправда з деякими уточненнями. Збірка містить вступну статтю І.В.Іваньо, тлумачний словник і примітки, яким передують детальна характеристика особливостей нового видання творів Г.С.Сковороди⁵⁸. Справді, про Г.С.Сковороду написано багато. Сотні статей і монографій присвячено діяльності цієї особи. І все ж останнє слово залишається неказаним. Творчість Сковороди, як і раніше, є об'єктом уваги науковців, предметом їх гострих суперечок. І хто знає, чи нові дослідження здатні будуть однозначно вирішити залишені нам у спадок проблемні питання. Одне є безсумнівним: Сковорода – визначна, колоритна фігура в історії нашої культури, син свого народу, син свого часу. І саме з такими критеріями, без упереджень, без ідеологічних стереотипів маємо підходити до вивчення його творчості, розглянувши її на широкому фоні історичного розвитку української суспільності XVIII ст. Тоді прекрасні ідеї великого сина України, мов дорогоцінний камінь, засяють новим блиском. Як зазначалось вище, творчість Сковороди

⁵¹ *Іваньо І.В.* Сковорода и русская философская культура XVII в. – С.145-162;

⁵² *Ніженець А.М., Стогній І.П.* Вказ.пр. – 96 с.

⁵³ *Драч І.Ф., Кримський С.Б., Попович М.В.* Григорій Сковорода. – К., 1984. – 216 с.

⁵⁴ *Чабан А.М.* Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины XVII в. - начала XIX в. и французское просвещение. – К., 1979. – С.37-45; *Философская мысль в Киеве.* – С.148-157 тощо.

⁵⁵ *Сковорода Григорій.* Твори в 2-х томах. – К., 1961.

⁵⁶ *Сковорода Григорій.* Вибрані твори в 2-х томах. – К., 1972; *Сковорода Григорій.* Літературні твори. – К., 1972.

⁵⁷ *Сковорода Григорій.* Повне зібрання творів у 2-х томах. – К., 1973.

⁵⁸ *Сковорода Григорій.* Вірші. Пісні. Байки... – С.468-469.

багатогранна і різноманітна. Однак стрижнем його філософської системи стали етичні принципи, поміжені на філософсько-пантеїстичне розуміння Біблії, що була для Сковороди найдосконалішим витвором світового генія. Оскільки зовсім недавно опубліковано ґрунтовну статтю А.І.Пашука⁵⁹, присвячену розглядові проблеми "истинного челове́ка" у філософській концепції Г.Сковороди, то доцільним видається зупинитись на теологічно-філософських поглядах українського мислителя.

*

* ✽

Вчення про людину як мікрокосм та всесвіт як макрокосм відоме ще з античності. У середньовіччі ця ідея стала однією з провідних у натурфілософії. Широко розгорнута вона і у вченні Г.С.Сковороди, який всю свою філософську систему присвятив розкриттю сенсу людського життя. Центральним об'єктом концепції українського мислителя є людина. Сковорода широко розробляв питання етики, а ґносеології і онтології торкався остільки, оскільки це було необхідно для ствердження положень першої. Тобто систему філософських поглядів Сковороди треба розглядати через призму етики. Однак, на мою думку, важко погодитись із твердженням, що у творчості цього мислителя відбувається остаточна підміна філософії в повному обсязі винятково етикою⁶⁰, адже чимале місце у творах Сковороди займають філософські проблеми, і, насамперед, онтологічні.

Онтологічною основою вчення Сковороди є концепція трьох світів: макрокосма ("обительный мир", всесвіт), мікрокосма (людина) і світу символів (Біблія, міфологія тощо). Всі світи складаються з двох натур: "одна – видимая, другая – невидимая. Видимая натура называется тварь, а невидимая – бог"⁶¹. І одним з найважливіших філософських моментів у творчості Сковороди є проблема релігії. Як підкреслює академік Д.І.Багалій, наш український філософ був разом з тим і релігійним мислителем, тобто філософія була для нього

⁵⁹ Пашук А. Проблема "истинного челове́ка" у філософській концепції Григорія Сковороди // Записки Наук. тов. ім.Шевченка. – Львів, 1991. – Т.СХХІІ. – С.181-200.

⁶⁰ Філософія Відродження на Україні/ під.ред. Кашуби М.В. – К., 1990. – С.165.

⁶¹ Сковорода Г.С. Начальная дверь ко христианскому добронравію // Грігорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. – С.115.

релігією, а релігія – філософією⁶². Сам Сковорода, слід відмітити, ототожнював один елемент з другим, об'єднуючи їх під загальним поняттям "християнська філософія", і проповідував її. Етичні проблеми, як і інші суто філософські проблеми, він поєднує з проблемами теологічними. Мета кожної людини: в самопізнанні і богопізнанні, але самопізнання можливе лише через богопізнання, і навпаки, богопізнання не можливе без самопізнання. А без обох цих елементів неможливе і світопізнання. "Ничего нас Біблія не учит кромѣ богознания, но сим самим всего учит. И как имѣющий очи все видит, так чувствующій бога все разумѣет и все имѣет – все, что для себе"⁶³. Але пізнання Бога можливе лише через Біблію, яка несе в собі божі сліди і передається у людей з покоління в покоління. "Біблія нам от предков наших завѣтом оставлена, да и сама она есть завѣт, запечатлѣвшая внутри себе мир божій..."⁶⁴. Та і саму Біблію Сковорода ототожнює з Богом: "...а християнскій бог есть Біблія"⁶⁵. "Біблія, все свое фігурное слово во виденіе вѣчнаго простирая, здѣлалася и сама богом"⁶⁶. Бо для Сковороди це більше, як Святе Письмо – це єдина книга пізнання. Вона – початок і кінець всіх книг і всіх пророцтв, від неї, через неї і для неї все в них написано⁶⁷. Це найкращий друг і порадинок людини⁶⁸. Біблія написана тими ж словами, що й інші книги. Але в непривабливій воді тих слів, "как в зеркальѣ, боголюбно сіяет невидимое, но пресвѣтлѣйшее око божія, без котораго вся ваша (світських книг — Т.Г.) польза пуста, а краса мертва"⁶⁹. Тобто у Сковороди Біблія – джерело християнської релігії, її основа, її початок і кінець. В ній у всій своїй красі і повноті відобразилася не лише Божа мудрість, але і оточуючий нас світ, в ній відбилася сама вічність та істина. "Как солнечный блеск по верху вод, а воды сверх голубаго озера и как пестрые цвѣты, высыпанные по шелковом полю в хитротканых камках, так и по лицу в Бібліи сплетеннаго множества тварей бесчисленных, как манна и снѣг, во свое время являет прекрасное свое вѣчности око истина"⁷⁰. Тобто

62 Багалей Д.И. Григорій Саввич Сковорода. Его учение, жизнь и значение. – С.2.

63 Сковорода Г.С. Басни Харьковскія // Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. – С.11.

64 Сковорода Г.С. Кольцо // Там же. – С.198.

65 Сковорода Г.С. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алквіадская // Там же. – С.251.

66 Сковорода Г.С. Діалог. Імя ему – потоп зміин // Там же. – С.348.

67 Сковорода Г.С. Начальная дверь ко християнскому добронравію. – С.119.

68 Сковорода Г.С. Листи // Там же. – С.407.

69 Сковорода Г.С. Басни Харьковскія. – С.100-101.

70 Сковорода Г.С. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis. – С.253.

істина у Сковороди безначальна, це те, що приховується під покровом видимого світу, це те, що ми можемо досягнути лише розумом, як і Бога, який під покровом плоті таїться⁷¹. Істина вічна, "а мы в ней, как яблонь в своем зернѣ, сокрываемся"⁷². Істина належить до того ж невидимого світу, що і людська душа. Тіло – бренть, душа, як і істина, — вічна. Цей невидимий світ протиставляється світові матеріальному і проголошується єдино реальним: "...видимое оное есть мечта, сновидение и тѣнь, посему быть скрыту есть вещь, а видиму быть есть ничто, ... самая вещь есть сокрыта, а одна тѣнь видима есть"⁷³. В цей реальний світ переводить людину смерть. Тому не боятись її маємо, а сприймати як належне, як благо⁷⁴. Так відноситься до життя і смерті людина може лише через Бога, мудрість якого передана у Біблії⁷⁵. Про те, що слід оплакувати смерть тілесну, ми не знаходимо жодних згадок в Святому Письмі чи в книгах древніх філософів, але єдині вони в тому, що немає більшого кешастя, ніж смерть духовна⁷⁶.

Через Біблію сам Бог говорить з людиною, але говорить образно, символічною мовою. "Самое солнце всѣх планет и царица Библія из тайнообразующих фігур, притчей и подобій есть богозданна"⁷⁷. І тому не олід її трактувати буквально, бо з такого розуміння Біблії виникає лише сліпа віра, а це чи не найстрашніша біда для суспільства: "И нѣт смертоноснѣе для общества язвы, как суетѣрие – листвіе лицемѣрам, маска мошенникам, стѣнь тунеллцам, стрекало и поджога дѣтоумным"⁷⁸. Біблію слід сприймати як алегоричний, символічний світ, як світ, який створює своєрідну пелену для "худородних" сердець, для недостойних людей, це той світ,

71 Сковорода Г.С. О вѣчности // Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки.. – С.76.

72 Сковорода Г.С. Басни Харьковскія. – С.87.

73 Сковорода Г.С. О вѣчности. – С.72.

74 Такі погляди досить розповсюджені і нині, зокрема відстоює їх доктор філософії Раймонд Моуді (США), дослідивши за 5 років понад 100 випадків, в яких... хворі пережили клінічну смерть, і намагалися довести, спираючись на об'єктивні свідчення, існування "реального" світу по той бік життя. Книга Моуді, відкриваючи нову сторінку в пізнанні людиною самої себе і світу, перегукуючись із положеннями Платона, Сковороди та ряду інших філософів, все ж не вирішує остаточно цієї проблеми (Моуді Р. Жизнь после жизни. Исследование феномена пролонгированной жизни после смерти тела. – Москва-Рига, 1991. – 160 с.).

75 Сковорода Г.С. О вѣчности. – С.78.

76 Сковорода Г.С. Листи. – С.425.

77 Сковорода Г.С. Басни Харьковскія. – С.87.

78 Сковорода Г.С. Книжечка, називалася Silenus Alcibiadis. – С.253.

який вчить нас мислити, тому і читати Біблію слід "со вкусом і примеланієм"⁷⁹; Адже сама Біблія говорить про це: "Нехай книга цього Закону не відійде від твоїх уст, але *буде роздумувати* про неї вдень та вночі, щоб додержувати ченити все, що написано в ній, бо тоді зробити щасливим дороги свої, і тоді буде щастита твоя"⁸⁰.

Біблія вчить пізнавати світ, а разом з тим і пізнавати себе: "Вся Біблія дышет сим вкусом: "Узнай себе"⁸¹. Але смисел Біблії полягає у тому, щоб спрямувати розум наш не на нашу зовнішність, а на нашу сутність, не на наш тілесний, видимий, а на невидимий, нетілесний світ. Коли за допомогою фігур (символів) у Біблії пізнається прихований там зміст, тоді "фігуральна завіса" спадає і відкривається вічність, початок. А книжники, які без кінця читають Біблію і сплять на ній, бачать з ній лише зовнішній бік. Зовнішній світ лежить на очах їх і не дає змоги побачити інший світ, невидимий⁸². Але, як підкреслює Сковорода, краще не читати і не чути, як читати без очей і слухати без вух⁸³. І в цьому плані, в плані символічності, Біблія – це брехня, але брехня не в тім, що брехні нас навчає, а лиш у тім, що "во лжѣ напечатлѣла слѣды и стези, ползушій ум возводящія к превыспренней истинѣ..."⁸⁴. Тут варто відмітити, що саме в такому підході до Біблії і полягає відмінність поглядів Сковороди від поглядів французьких скептиків XVIII ст. Між ними, підкреслює Д.І.Багалій⁸⁵, — прірва, адже заперечення буквального змісту Біблії Сковородою базується на його глибокій зацікавленості Святим Письмом, на його надзвичайно високій оцінці цієї книги, та й сам Сковорода називав себе "любителем священної Біблії"⁸⁶. Він ніколи не був серед безбожників, що з презирством відносяться до сокровеної в брехні біблійної істини, "...ибо как тело без духа мертво, так и святое писанье без веры..."⁸⁷. Більше того, мислитель підкреслює, що "презирать Библию – значит мудрится излишне, будто мы что лучшее выдумали"⁸⁸. У Сковороди Біблія — це мудрість усього

79 Сковорода Г.С. Кольцо. – С.192.

80 Книга Ісуса Навина // Біблія. – Рим: Вид-во ОО Василіян, 1988. – С.216.

81 Сковорода Г.С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира // Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. – С.203.

82 Сковорода Г.С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. – С.227.

83 Сковорода Г.С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. – С.252.

84 Сковорода Г.С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. – С.253.

85 Багалей Д.И. Григорий Саввич Сковорода. Его учение, жизнь и значение. – С.7.

86 Сковорода Г.С. Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн священнаго писанія // Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. – С.56; Сковорода Г.С. Басні Харьковскія. – С.88.

87 Житіє Сковороди, описанное другомъ его, М.И.Ковалѣнскимъ. – С.42.

88 Сковорода Г.С. Кольцо. – С.199.

смертного⁸⁹, "она-то есть вселенская лампада, огненная Фарійская вежа мреплавающія жизни нашей"⁹⁰.

У Сковороди ми не знайдемо жодного філософського твору, де б так чи інакше на згадувалась Біблія. Оскільки у нього Біблія є книгою про Бога, а Бог – начало всього існуючого, то Біблія перш за все вчить про начало. Символами, якими зображалось здавна начало, були слова "кільце", "голова", "корінь", "іскра", "батько" та інші, і серед них зустрічається слово "змія". Він звивається у кільце і тому нелегко побачити де його початок, а де кінець, як не легко зрозуміти саме начало, як не легко побачити справжній зміел Біблії. Змія як символ Біблії вживається у Сковороди неодноразово, зокрема у творах "Кольцо", "Икона Алквіадская", "Потоп зміин" тощо. Якщо у фігуральному світі (а саме таким світом є Біблія) всі істоти і предмети складають систему фігур, де кожна фігура щось означає, то і змія є фігурою, яка має своє значення. Ще древні вчені позначили змієм саму вічність. І не даремно. Змія хитрий і в'ється в кільце, так, що не видно голови його, не схопити думки. "Змія, держачій во устах свої хвост, присосняет, чті безконечное начало и беззачальный конец, начиная, кончит, кончая, начинает"⁹¹. Так і вічність. Всюди вона є, але і ніде її немає, невидимістю своєю прехриває вона свій образ. Такою є і наука про неї, а отже, і Біблія. Тому і нелегко істину у Біблії розгледіти⁹². З цієї причини Біблію називають змієм. Разом з тим, Біблія, спрямовуючи кожне своє слово на пізнання вічності, Бога, тим самим і сама є Богом. "Біблія есть купно и Бог и змія"⁹³. У цьому немає нічого дивного. Всі світи складаються з двох натур – видимої і невидимої, доброї і злої. І в самій Біблії "одно есть видимое, второе невидимое, так как сердце морское или тончайшая вода в облакѣ, из моря исходящем"⁹⁴. Внаслідок цього Біблію треба розглядати як таку, що одночасно є плоттю і духом, божевіллям і мудрістю, морем і причалом. Розуміння Біблії, запропоноване Сковородою, є не що інше, як поширення на неї його теорії двох натур.

Символічне розуміння Біблії Сковородою не було чимось новим в історії розвитку теоретичного мислення. Традиції його були закладені ще в працях мислителів Александрійської школи, зокрема, в творах Філона. При тлумаченні Біблії символічним методом широко

⁸⁹ Сковорода Г.С. Басни Харьковскія. – С.87.

⁹⁰ Сковорода Г.С. Бесѣда 1-Я, нареченная Обсерваторіум (Сіон) // Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. – С.154.

⁹¹ Сковорода Г.С. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis. – С.259.

⁹² Сковорода Г.С. Діалог. Имя ему – потоп зміин. – С.348.

⁹³ Там же. – С.349.

⁹⁴ Сковорода Г.С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. – С.221.

користувались Максим Сповідник та Оріген. Чимало думок з твору Сковороди "Діалог. Імя ему – Потоп зміїи" нагадують висловлення Орігена про "лжу Змія"⁹⁵. М.Ковалинський підкреслює, що ці твори були добре знайомі українському філософу, який назвичайно високо цінував їх⁹⁶. Традиція алегоричного тлумачення Біблії була продовжена і у філософських трактатах XVI-XVII ст. До них в першу чергу належить "Міфологія, або пояснення міфів у десяти книгах" Н.Конті, "Світ символів" Ф.Пігенеллі та деякі праці Дж.Бруно. На початку XVIII ст. російською мовою була видана книга про символи та емблеми Генріха Ветстенія. Взагалі у XVI-XVII ст. вираження думок за допомогою різноманітних символів, образів, метафор було дуже поширеним явищем, ставши для багатьох мислителів звичною формою мислення⁹⁷. Ці твори також були добре відомі Г.С.Сковороді, що переконливо доводять автори книги "Філософія Відродження на Україні"⁹⁸. Певні традиції в алегоричному тлумаченні Біблії існували і в Україні, зокрема у Києво-Могилянській академії. Про це свідчать і пісня, наведена Сковородою у творі "Брань архистратига Михаїла со Сатаною о сем: легко быть благим"⁹⁹, взята ним з трагікомедії Варлаама Лашевського "Гонимая Церковь"¹⁰⁰. Т.Прокопович, в свою чергу, писав, що тексти Святого Письма не можуть бути перешкодою для наукових відкриттів, бо ті тексти слід розуміти не буквально¹⁰¹. На символічне, а не буквально розуміння Біблії Сковородою, очевидно, наштовхували також читані курси філософії, в яких чимало місця відводилось питанням семіотики¹⁰². Ковалинський відзначає спільність коренів теологічних поглядів Г.С.Сковороди і російських масонів¹⁰³.

За Сковородою, Бог і природа – єдине ціле. Це дві натури одного всесвіту. Фізична природа не створена. Це вічна тінь вічного духу. Філософ бачить "в сем цѣлом мирѣ два мира, един мир составляющія

95 Кирик Д.П. Світ символів Г.С.Сковороди // Від Вишньовського до Сковороди. – С.116.

96 Житіє Сковороди, описанное другомъ его, М.И.Ковалѣвскимъ. – С.3.

97 Кирик Д.П. Вказ.пр. – С.117.

98 Філософія Відродження на Україні. – С.164, 175.

99 Сковорода Г.С. Брань архистратига Михаїла со Сатаною о сем: легко быть благим // Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. – С.260-285.

100 Варлаам Лашевський викладав в Києво-Могилянській академії богослов'я, грецьку та єврейську мови. Він головував при проведенні останнього виправлення Біблії. (Там же. – С.280).

101 Кирик Д.П. Вказ.пр. – С.117.

102 Рогови: М.Д., Нічек В.М. Філософська думка в Києво-Могилянській академії. Михайло Козачинський // Філософська думка. – 1969. – № 1. – С.98-104.

103 Житіє Сковороди, описанное другомъ его, М.И.Ковалѣвскимъ. – С.5.

мір видний и невидний, живий и мертвий, цѣлый и сокрушаемый. Сей риза, а тот – тѣло, сей тѣнь, а тот – древо; сей вещество, а тот ипостась, сирѣчь: основаніе, содержащее вещественную грязь так, как рисунок держит свою краску. Итак, мір в мірѣ есть то вѣчность в тлѣни, жизнь в смерти, востаніе во снѣ, свѣт во тмѣ, во лжѣ истина, в плачѣ радость, в отчаяннїи надежда¹⁰⁴. Як немає доби без дня і ночі, так не можуть існувати речі без поєднання духовного і матеріального. Дві натури у всесвіті і речах однаково необхідні, але вони не рівноцінні. Предмети і явища навколишнього світу "по плоти ничто же есть, но по сокровенному в себѣ естеству сильное. "Дух животворит". Сіє чудное начало: в немощах – сила, в тлѣни – нетлѣніе, а в мѣлочи есть величіе. Оно начиная – кончит, а кончая – начинается; раждаая – погубляет, а погубляя – раждает..."¹⁰⁵ І ця двонатурність світу вічна, як і сам світ. "И так всегда и все идет в безконечность. Вся исполняющее начало и мір сей, находясь тенью его, границ не имѣет. Он всегда и вездѣ при своем началѣ, как тѣнь при яблонѣ. В том только разнь, что древо жизни стоит и пребывает, а тѣнь умалывается; то переходит, то родится, то ищезает и есть ничто. *Materia aeterna*"¹⁰⁶. Тобто, саме поняття "*Materia aeterna*" розглядається Сквородою як ствердження вічності нематеріального, безтілесного світу, як ствердження Бога в душі пантеїзму, який безумовно був прогресивним явищем XVI-XVIII ст. І як тут не згадати спроби окремих радянських філософів зробити із Сквороди атеїста і матеріаліста¹⁰⁷, аби тільки пристосувати його до наших теорій про "прогресивних діячів історії і науки", які неодмінно мали бути матеріалістами і революціонерами, ідеологами пригноблених мас в боротьбі проти пануючого ладу (саме так зображає Сквороду І.А.Табачников¹⁰⁸). А мандрівний філософ не вписувався у ці вигадані нашим суспільством рамки, він був занадто багатограним і колоритним, складним і разом з тим геніальним, аби підійти до будь-яких стандартів, не кажучи вже про такі куці. Але ж і мовчати про таке знаменне явище в українській культурі, як Г.С.Скворода, було неможливо, бо це настільки яскрава особистість, світло творчості

¹⁰⁴ Скворода Г.С. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis. – С.258.

¹⁰⁵ Там же. – С.259.

¹⁰⁶ Там же. – 158.

¹⁰⁷ Історія української літератури / під.ред. Шаблювського Є.С. – К., 1967. – Т.2. – С.111; Ніжшинець А.М. На зламі двох світів. – Х., 1970. – С.46, 76, тощо. Критика такого підходу до творчості Г.С.Сквороди подана, зокрема, у статті А.І.Пашука (Пашук А.І. Дослідження світогляду Г.С.Сквороди // Жовтень. – 1970. – № 9. – С.139-142).

¹⁰⁸ Табачников І.А. Вказ.пр. – С.138.

якої вперто пробивалось крізь будь-яку темряву забуття. І хоч Кравців підкреслює, що з 70-х років в радянській історичній науці, яка намагалась зробити із Сковороди матеріаліста, а то і атеїста, "почався поворот до об'єктивнішого вивчення і трактування його ідей і поглядів"¹⁰⁹, все ж цей поворот тільки почався¹¹⁰. Але ми крок за кроком ідемо до глибшого розуміння філософських ідей Сковороди, очищуючи його постать від ідеологічних нашарувань. І хочеться вірити, що прийде той благословенний час, коли ми зможемо побачити Сковороду, як і Шевченка, Франка, як і всю нашу українську культуру та історію, здоровими і правдивими очима, побачити з висоти свого часу, піднявшись до глибокого розуміння історичного розвитку попередніх епох.

Саме так поглянути на Г.С.Сковороду не зашкодило б нам і сьогодні, бо ж наскільки актуальними є його погляди, зокрема теологічні. Як важливо нині зрозуміти, що Біблія – це вікова мудрість народів світу, це те, що передалося нам у спадок минулими поколіннями, розповідаючи про їх життя і звичаї, про погляди і переконання. Але разом з тим, це – символічний світ, який намагається підняти нас до глибокого розуміння закодованої в ньому інформації про розвиток людства і його культури. І сьогодні ми повинні зрозуміти, що Біблія – це чи не найскладніша книга всіх часів і народів, а тому, на мій погляд, до вивчення її слід підходити з відповідною підготовкою і лише на певній стадії освіти (а не у середньому шкільному віці, як сьогодні¹¹¹), аби сприйняти Святе

¹⁰⁹ Енциклопедія Українознавства / під.ред.В.Кубійовича. – Париж–Нью-Йорк, 1973. – Т.2, ч.8. – С.2865.

¹¹⁰ Прикладом цього можуть стати статті: *Марков А.П.* Вказ.пр. – С.109-116; *Кирик Д.П.* Вказ. пр. – С.116-125; *Табачников І.П.* Вказ.пр. – С.134-142.

¹¹¹ Тим більше не можу погодитися з концепцією вивчення Біблії у середній школі, яку висунув письменник Валерій Олександрович Шевчук (*Шевчук В.* Як би я викладав уроки Біблії в середній школі // Слово і час. – 1991. – № 1. – С.72-79). Говорячи про Біблію як про книгу перш за все духовного змісту, книгу, яка міцно вкоренилася в літературній традиції більшості народів світу, автор подає детальний план-конспект її вивчення за 3, а в так званих ліцеях за 4 години в курсі української літератури. Більше того, третій урок присвячується темі "Біблія і українська література", передбачаючи таким чином, що за два попередні уроки діти цілком достань засвоїли всю складність і глибину Святого Письма. На мій погляд, це знову ж таки уже традиційний для нас формальний підхід до вирішення проблеми. І хоч В.О.Шевчук в порівнянні з офіційною педагогікою зробив крок вперед, перенісши вивчення Біблії в старші класи, але виникає запитання , чи може навіть доросла людина, один раз вдумливо перечитавши Біблію, до кінця зрозуміти всю закодовану в ній інформацію, весь її глибинний зміст, не кажучи про поверхнєве ознайомлення з цією книгою, а тим більше, чи доступно це підлітку. На

Письмо не як набір легенд і фантастичних історій, а саме як символічний світ, який дає ключ до розуміння життя, оточуючого нас світу і нас самих. І як тут не згадати Г.С.Сковороду: "Лучше не читать и не слышать, нежели читать без очей, а без ушей слышать и поучатися тщетными"¹¹². Однак "Біблія єсть наша верховнїиший друг и ближнїи, приводя нас к тому, что єсть единое дражайшее и любезнїишее. Она єсть для нас предками нашими оставленнїи завѣт, хранящїи сокровище боговѣднїи... Сїя одна єсть истинная премудрость"¹¹³. Тому звернемо свої погляди до Біблії, аби побачити те вічне світло добра і справедливості, ті загальнолюдські цінності, які зумів побачити в ній Г.С.Сковорода.

Г.Сковорода – син свого народу, свого часу, своєї епохи. Його філософська система – тісне переплетення ідей, породжених національною ментальністю і зрощених на життєдайних соках світової культури і філософської думки. Філософія Сковороди має цілком самостійний і творчий характер. І хоч поет-мислитель не розробляв всіх проблем філософії в комплексі, його світоглядна система носить цілісний, монолітний характер, відзначається глибиною, продуманістю і самостійністю, а, разом з тим, максимальною простотою. Творчість філософа, увібравши в себе елементи традиції і новації, сприяла розвитку української культури, підготувала ґрунт для нового, якісно вищого її етапу. Вона стала важливою зв'язуючою ланкою між епохою Києво-Могилянської академії і епохою нової української літератури, діалектично поєднавши елітарність і народність. Без Г.С.Сковороди неможливою була б творчість наступних поколінь українських творців, починаючи від І.П.Котляревського. А отже, не зрозумівши творчості Г.С.Сковороди, ми не зможемо до кінця чітко побачити корені подальшого розвитку національної культури, і філософської думки зокрема. Але вивчення творчості мандрівного філософа XVIII ст. важливе і з огляду на глобальність, вічність, актуальність піднятих ним проблем. Тому творчість Г.С.Сковороди завжди сучасна. І як у всякого генія, в доробку філософа, скільки б про нього не писали, завжди відкриватимемо нові і нові грані, крок за кроком осягаючи всю велич і глибину його генія.

мій погляд, ми просто зобов'язані ввести окремий річний (як мінімум) курс вивчення Біблії в старших класах школи, бо без цього не можна до кінця зрозуміти навіть рішну українську літературу, не кажучи вже про весь віковий розвиток людської культури.

¹¹² Сковорода Г.С. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis. – С.252.

¹¹³ Сковорода Г.С. Басни Харьковскїи. – С.112.

ПЕРШІ ЖІНОЧІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ І ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ

Український жіночий рух у Східній Галичині і Північній Буковині в останні десятиліття XIX ст. формувався і розвивався в умовах суттєвих суспільно-політичних змін у європейських країнах і, зокрема, в Австро-Угорщині. Тут проходили оновлення, модернізація політичних структур, викристалізовувались контури громадянського суспільства. Серед українців росла кількість осіб, залучених до роботи у громадських та політичних організаціях. У політичному розвитку Галичини та Буковини останніх десятиліть XIX ст. визначальними були становлення конституціоналізму, парламентських форм управління, вихід на арену політично-партійної боротьби представників нових класів і соціальних прошарків, зокрема світської інтелігенції, які мали стати основою нових партій. Характерною для цього часу була спроба реалізації ідеї національного відродження через діяльність політичних партій. Волею історії, Галичина і Буковина в складі Австро-Угорської імперії, хоч і периферійно, але були втягнені в європейські процеси творення, підтримки і розвитку правового громадянського суспільства, якому відповідала певна структура громадських організацій: Громадсько-політичні рухи в Галичині і Буковині з визначеними програмами дій, зокрема народовський, москвофільський; громадсько-культурні, політичні організації та інституції ("Просвіта", "Рідна школа", НТШ, кооперативні, жіночі, студентські організації, політичні партії) стали чинниками формування нових суспільних структур, функціонально зорієнтованих на стандарт громадянського суспільства, сприяли зростанню рядів національних патріотів. Суспільно-політичні зміни не тільки виявились зовнішньо, у появі нових громадсько-політичних, культурних організацій, а й у виробленні нових рис національного психологічного типу, принаймні на рівні окремих соціальних верств.

Жіночий рух як частина руху за національне відродження, жіночі організації як його структурний елемент дають можливість проаналізувати процес включення західноєвропейських, світових суспільно-політичних ідей у тканину національного громадсько-політичного життя і відповідно формування нового типу суспільного трактування жінки, її суспільної поведінки.

У світовому жіночому русі в кінці XIX - на початку XX ст. чітко визначились такі основні напрямки - клерикальний, феміністичний, соціал-демократичний і ін. Організаційне становлення жіночого руху в Галичині і Буковині почалося на зламі 70 - 80-х років XIX ст., а на початку XX ст. завершилося формування основних типів жіночих організацій. Перший досвід жінки здобули і в попередні десятиліття, зокрема в роки піднесення

польського національно-визвольного руху¹ У польських жіночих товариствах "Ognisko kobiet", "Czytelnia dla kobiet" і ін. брали участь і жінки-українки. Організаційна побудова і практична діяльність жіночих товариств на західноукраїнських землях йшла у руслі жіночого руху в Австро-Угорщині, інших західноєвропейських країн.

Характер перших жіночих організацій, що діяли в Галичині і Буковині, визначався передусім особливостями розвитку тогочасного суспільства. Доволі численну групу творили клерикально-доброчинні жіночі організації. Їх підтримували церква, офіційні світські кола, частина національної інтелігенції. Правда, у публікаціях учасниць жіночого руху того часу подібні товариства навіть не розглядались в рамках руху за емансипацію жінки.

Однією з перших жіночих організацій в Галичині було москвофільське "Общество русских дам" у Львові. Спочатку у 1873 р. було створене "сестринство" при львівській Успенській церкві, метою якого було піклування про оздоблення храму. У 1879 р. "сестринство" було офіційно зареєстроване як "Общество русских дам". Члени товариства бачили своє завдання у просвіті української молоді, у доброчинних акціях². Діяльність товариства офіційно підтримував митрополит Йосип Сембратович. За статутом членом товариства могла бути кожна жінка-українка, а також жінка іншої національності, одружена з українцем. Членами товариства були представники москвофільської інтелігенції міста, тісно пов'язані з церковними колами. Серед основних тем ідейних суперечок на засіданнях товариства, особливо в перші роки, було так зване мовне питання. Суперечки розгорталися навколо написання двох "с" у слові "русский". У нарисі історії товариства, виданому до 25-річного ювілею, відзначили, що ця суперечка стала ледве чи не головною перешкодою для успішної роботи товариства³.

Сфера практичної діяльності товариства обмежувалась організацією виставок, балів, вечорів і інших розваг для порівняно вузького кола міщан. На фонди товариства існував невеликий пансіон для 6 учениць, а також школа крою і шиття для 16 дівчат. У 1906 році товариство мало 240 членів⁴. І.Франко відзначав, що "Общество русских дам" у Львові зробило

¹ *Wclabonówna A. Lwówianki w roku 1863. - Lwów, 1932; Bruchnalska M. Ciche bohaterski. Udział kobiet w Powstaniu Styczniowym (Matejkały). - Miejsce Piastowe, 1932-1934; Трусович С.М. Участие женщин Галиции в польском национально-освободительном движении конца 50 - начала 60-х гг. XIX в. // Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах. - М., 1972. - С.128-135.*

² *История общества "Русских дам" во Львове (Написал один из трех). - Коломия, 1905. - С.9.*

³ Там же. - С.17.

⁴ *Отчет о деятельности Правящего Совета Русских женщин во Львове. - 1906. - С.2.*

перший крок в організаційному становленні жіночого руху, справедливо критикував його за локальний характер і майже повністю філантропічні цілі⁵. М.Павлик підкреслював, що члени товариства були відірвані від трудящих українських жінок⁶.

Аналогічних жіночих організацій було декілька. У 1904 р. у Чернівцях було створене жіноче добродійне Товариство імені св.жен Мироносиць, метою якого проголошувалися турбота про оздоблення церкви, а також допомога бідним дівчатам в отриманні освіти. Членом товариства, як відзначалося в статуті, могла бути "кожна освічена жінка, без різниці обряду, яка веде моральний спосіб життя, сприяє греко-католицькому обряду і українській народності"⁷. У тому ж 1904 р. у Львові появилось клерикально-добродійне товариство "Марійське товариство пань", членами якого були жінки з доволі заможних греко-католицьких сімей. У 1908 р. утворилось товариство "Православних Русинок", метою якого було "об'єднати, виховати і просвітити" українських жінок Північної Буковини на основі православного віровчення. Товариство утримувало бурсу для 50 дівчат, а також дитячий дошкільний заклад для 40 дітей. У перші роки існування нараховувало до 150 членів⁸.

Існували також клерикально-добродійні товариства, членами яких були не тільки жінки. У 1898 р. у Самборі було створене товариство для підтримки вдів і сиріт греко-католицьких священників, а у 1902 р. у Львові - "Товариство св. Ольги", сферою діяльності якого проголошувалась Східна Галичина і Північна Буковина, а завдання вбачалося у збереженні і підтримці християнського духу і християнських чеснот в українських сім'ях⁹.

Були спроби урізноманітнити форми роботи серед жінок. Так, створене у 1893 р. у Самборі "Товариство для виробу риз церковних" поєднувало християнсько-добродійні і комерційні цілі. Діяльність товариства підтримували священники. Вже в перший рік існування товариство нараховувало 118 членів¹⁰, а через три роки - 308 членів. Зростає і комерційний товарооборот. Тільки у 1896 р. було продано товарів на суму 34000 зл.¹¹.

⁵Діло. - 1884. - № 134.

⁶Народ. - 1890. № 4. - С.48.

⁷Статут женьського добродійного товариства імені свв. жен Мироносиць в Чернівцях. - Чернівці, 1904. - С.1.

⁸Православний календар. - Чернівці, 1912. - С.169.

⁹Статут товариства св.Ольги. - Львів, 1902. - С.1-9.

¹⁰Діло. - 1894. - № 199.

¹¹Діло. - 1896. - № 177.

Жіночі організації релігійно-доброчинного спрямування, заперечуючи саме існування жіночого питання і необхідність емансипаційного руху, закликали жінок присвятити себе домашнім обов'язкам і філантропії. Мінімально соціалізуючи жінку, організації такого типу по суті творили ілюзію залучення жінок до громадської діяльності. Членство у товариствах не вимагало у жінок відмови від усталених психологічних стереотипів, традиційної поведінки.

Світські жіночі організації на західноукраїнських землях були декількох типів. Першим було Товариство українських жінок у Станіславі, створене зимою 1884 р. Головне завдання товариство вбачало у тому, щоб "впливати на розвиток жіночого руху через літературу"¹². Художні твори, оригінальні чи перекладні, на думку організатора товариства Н.Кобринської, повинні були сприяти не тільки пізнанню закономірностей суспільного розвитку, але й об'єднанню українських земель, поділених політичними кордонами. Товариство активно підтримувало демократичні сили краю. І.Франко у статтях в газеті "Діло" схвалював програму товариства, закликав жінок підтримати його діяльність. Він повністю погоджувався з його членами в тому, що створення станіславського товариства є результатом галицького розвитку і відповідає народним потребам, заперечив звинувачення у сліпому наслідуванні закордонної моди¹³. Незважаючи на в цілому демократичну спрямованість статутних вимог товариства, його програми, діяльність була багато у чому обмеженою і, безумовно, не могла повністю відповідати тогочасним найпоступовішим уявленням про цілі і мету подібного роду організацій. І це розуміли самі жінки. Так, наприклад, О.Кобилянська після ознайомлення з статутом товариства зробила запис у щоденнику про обмеженість його програми¹⁴.

У 1885 р. товариство виступило з ініціативою видати силами жінок літературний альманах. Був організований фонд для цього видання. За перший рік свого існування товариство провело декілька літературних вечорів, зробило кроки у справі створення жіночої бурси у Станіславі, а також взяло участь у роботі українського педагогічного товариства "Шкільна поміч". Організація нараховувала у цей час 124 члени, серед яких одразу виникли певні протиріччя. Первісну програму товариства послідовно захищала по суті одна Н.Кобринська. Більшість жінок схильна була змінити задекларований характер товариства, обмежитись доброчинністю,

¹²Кобринська Н. Про первісну ціль товариства руських жінок в Станіславі, зав'язаного 1884 р. // Кобринська Н. Вибрані твори. - Київ, 1980. - С.299.

¹³Діло. - 1884. - № 138.

¹⁴Кобилянська О. Слова зворушеного серця. - Київ, 1982. - С.75.

підтримкою церковних обрядів¹⁵. Ідейні протиріччя в товаристві посилювалися після втручання у його діяльність консервативно-клерикальних, зокрема москвофільських сил краю. Народовці на початках доброзичливо ставилися до ініціатив товариства, але з часом перейшли до засудження його організаторів за так звані "ізми", тобто соціалізм, радикалізм та ін.¹⁶ У цей складний період існування товариства його активно підтримав І.Франко, М.Павлик. Але в кінцевому результаті більшості вдалося переорієнтувати роботу товариства. У 80-х роках XIX ст. жіноче товариство в Станіславі перейшло майже виключно до добродійної і філантропічної роботи. У другій половині 80-х років товариство переживало період занепаду. Так, у 1891 р. воно нараховувало лише 15 членів¹⁷. У наступному десятилітті товариство дещо активізувалося. Домінуючим у роботі було збирання пожертв на матеріальну допомогу бідним ученицям, а також для роботи з дітьми¹⁸.

У 90-і роки XIX ст. у багатьох містах виникли нові жіночі організації. У 1893 р. був створений "Клуб русинок" у Львові і "Жіночий кружок" в Коломиї, у 1894 р. "Жіноче товариство" в Городенці і москвофільське "Общество русских женщин" на Буковині, у 1896 р. "Жіночий кружок" в Тернополі, у 1901 р. "Жіноча читальня" в Долині, "Кружок українських дівчат" у Львові з філіями на провінції, у 1903 р. жіночі товариства в Бережанах і Рогатині. Характер діяльності цих організацій переважно співпадав з характером роботи більшості жіночих організацій Австро-Угорщини. Найсуттєвішою особливістю українських жіночих організацій було поєднання суто феміністичних, добродійних цілей з національно-визвольними стремліннями.

Знайомство великої групи членів громадських організацій, в тому числі жіночих, з досвідом чеського жіночого руху під час подорожі в Прагу на промислово виставку у 1891 р. стало поштовхом до створення львівського "Клубу русинок"¹⁹. Головою товариства стала Г.Шухевич. Статут так визначив мету діяльності: створити центр інтелектуального життя, оживити духовний світ українок, зміцнити і підняти в них національний дух, розбудити в їх середовищі потребу міцного товариського життя²⁰. Клуб планував знайомити жінок з художньою і науковою

¹⁵Павлик І. М. Перші ступні русько-українського жіноцтва // Твори. - Київ, 1985. - С.299; Франко І. Українська альманахова література // Зібрання творів у 50 томах. - Київ, 1980. - Т.27. - С.107.

¹⁶Кобринська Н. Жіноча справа // Наша доля. - Стрий, 1893. - Кн.1. - С.2.

¹⁷Народ. - 1891. - № 20-21. - С.283.

¹⁸Діло. - 1897. - № 158.

¹⁹Жінка. - 1935. - № 5. - С.2.

²⁰Діло. - 1892. - № 119.

літературою, пресою, матеріально підтримувати періодичні видання, організувати лекції, вечори, аматорські театральні вистави. Членами клубу могли бути лише жінки-українки. На цю обмеженість статуту звернула увагу дружина І.Франка Ольга і запропонувала приймати в члени клубу жінок інших національностей, а також чоловіків²¹. Цю пропозицію відкинули.

Культурну програму клубу підтримувала львівська громадськість. "Клуб русинок" організував для дітей свято св.Миколая. Тексти для виконавців написав І.Франко. Члени клубу збирали найрізноманітніші етнографічні матеріали. Клуб оформив свою експозицію на краєвій виставці 1894 р., видав альбом зразків українських вишивок. Частина програмних завдань товариства, багато з його починань не вдалось здійснити через несприятливі обставини. "Клуб русинок" практично не реалізував програмне завдання підтримати матеріально періодичні видання, не вдалось зібрати відповідну кількість грошей для побудови пам'ятника Т.Шевченкові. Це пояснюється і організаційною слабкістю товариства, і загальним станом галицького суспільства.

У 1894 р. було створене "Общество русских женщин" на Буковині. Товариство прагнуло об'єднати представників москвофільського і народовського напрямів. М.Павлик, інформуючи в журналі "Народ" про перше зібрання буковинського жіночого товариства, позитивно відгукнувся про бажання не фіксувати увагу на міжнаціональних суперечках, а також висловився за те, щоб членами були жінки різних віросповідань²². Буковинське жіноче товариство отримало на свої потреби матеріальну допомогу від румунського жіночого товариства. Це викликало певний осуд частини української громадськості на Буковині. О.Кобилянська, одна з активних учасниць товариства, у листі до М.Павлика 27 жовтня 1894 р. просила пояснити через журнал "Народ" дійсне спрямування цієї допомоги - на потреби бідних українських дітей²³. М.Павлик писав у журналі, що в співпраці українок і румунок не може бути нічого поганого, якщо ця співпраця ґрунтується на взаємному визнанні національних прав обох сторін, на прагненні до культурного піднесення двох народів. Він вказував на небезпеку антипольських і антиєврейських настроїв²⁴.

Спочатку члени буковинського товариства планували займатися організацією навчання дітей української історії, а також створити курси шиття для бідних дівчат. У перший рік заснування товариство нараховувало

²¹Діло. - 1893. - № 24.

²²Народ. - 1894. - № 19. - С.296-297.

²³Кобилянська О. До Павлика М. 27.10.1894 р. // Твори у 15 т. - Київ, 1963. - Т.5. - С.267.

²⁴Народ. - 1894. - № 19. - С.297.

91 жінку і 41 чоловіка²⁵. Члени товариства організували курси для неписьменних, лекції, вечори, створювали бібліотеки, читальні, а також розпочали виробничо-комерційну діяльність, зокрема збирали серед селянок вишивки і займалися їх комерційним збутом. Ручні роботи буковинських селянок товариство демонструвало на виставках у Відні, інших містах, де вони дістали загальне визнання. Члени товариства займалися також створенням дитячих дошкільних закладів (охононок).

На початку існування товариства активну участь у його роботі брала О.Кобилянська, але через деякий час вона виявилася по суті єдиною, що відстоювала демократичні принципи. О.Кобилянська систематично інформувала М.Павлика про роботу товариства. Це листування, аналіз роботи товариства привели її до висновку про неможливість існування організації, яка об'єднувала б жінок різної політичної орієнтації. Особливо детально О.Кобилянська характеризувала боротьбу, яку вели москвофіли і народовці за вплив у товаристві, писала про ту шкоду, яку зазнав жіночий рух Буковини через суперечки навколо непринципових питань²⁶. Пояснюючи свій вихід з товариства, О.Кобилянська підкреслювала, що у товаристві "сліпий фанатизм вбиває всі благородні почуття"²⁷. Поступово товариство відійшло від первісних планів, обмежило сферу своєї діяльності тільки деякими формами просвітницької роботи і філантропії, перетворилося в один із центрів москвофільства на Буковині. Тут згодом також було створено "Кружок українських дівчат". Очолила його запропонували українській письменниці, громадській діячці Є.Ярошинській. Цю пропозицію вона відхилила, бо культурно-розважальна програма товариства, соціальний склад його членів (дівчата переважно з заможних сімей) не відповідали її уявленням про роль і призначення подібних організацій в демократизації громадського життя краю²⁸. Історія буковинських жіночих товариств, як зрештою і галицьких, свідчить, що своє місце у громадсько-політичному житті краю їм вдалось знайти не зразу. Деякі з них були втягнуті у міжпартійну суперечку, а частина зуміла витворити ідеологію прагматичного фемінізму, яка основну увагу зосереджувала на конкретних завданнях національно-культурного життя, на проблемі соціалізації жінок, уникаючи при цьому надмірної політизації. Безумовно, що в умовах бездержавного розвитку українців у всіх їх громадських рухах, організаціях, у тому числі і в жіночих, домінувала проблема розбудови нації, повного її функціонування.

²⁵Народ. - 1895. № 15.- 16. - С.262.

²⁶Кобилянська О. До Павлика 27.10.1894. - Т.5. - С.266.

²⁷Там же.

²⁸Центральний державний історичний архів у Львові, ф.663, оп.1, спр.248, л.148-149.

У 1901 р. у Львові було утворено "Кружок українських дівчат", метою якого було сприяти самоосвіті жінок, розбудити інтерес до громадського життя, готувати своїх членів до роботи на громадській ниві²⁹. Головним обов'язком членів проголошувалося проведення культурно-просвітньої роботи, в тому числі і серед селянок. Голова гуртка Н.Будзиновська і секретар Д.Шухевич у журналі "Молода Україна" опублікували програму організації. "Кружок українських дівчат" домагався розбудови системи жіночої освіти.

У 1909 р. у Львові замість "Клубу русинок" і "Кружка українських дівчат" була утворена "Жіноча громада", яка прагнула охопити всі види діяльності попередніх організацій. У програмі товариства основною проголошувалася культурно-просвітня, виробничо-комерційна, добродійна робота серед українських жінок. Найкращими формами товариство вважало організацію лекцій, зборів, бібліотек, читалень, театральних вистав, видання періодики і книжок для жінок, створення притулків для сиріт і бідних, дошкільних дитячих закладів, пансіонатів для учнів, майстерень, магазинів, економічних союзів, шкіл і курсів ведення господарства і домашніх промислів³⁰. Товариство вело боротьбу за політичні, зокрема виборчі права жінок³¹. Воно скликало віча (наприклад, 1906, 1910 рр.), збирало підписи під відповідними петиціями. Активістками "Жіночої громади" були М.Білецька, К.Малицька, О.Будзиновська і ін. З ініціативи К.Малицької було створено фонд "На потреби України" у 1912 році, який дав першу значну допомогу організації Українських Січових Стрільців.

У 1898 р. на Буковині була створена "Жіноча громада". Товариство мало свої філії у багатьох містечках і селах. У 1911 р. таких філій на Буковині було 14, нараховували до 600 членів. Статут передбачав, що членом організації могла бути кожна жінка-українка, незалежно від соціального стану³². "Жіноча громада" організовувала дитячі садки (охоронки), притулки для сиріт, кравецьку майстерню, школу крою і шиття, бурсу для дівчат, майстерню народного мистецтва (вишивка). Буковинська "Жіноча громада" була учасником виставок народного промислу у Чернівцях (1912 р.), у Відні (1912 р.), Гаазі і Києві (1913 р.).

Жіночі товариства прагнули урізноманітнити форми роботи. З ініціативи жіночих товариств на початку ХХ ст. було утворено товариства "Труд", "Опіки над служницями", "Вакаційних осель" і "Українська захоронка". Членами цих товариств були переважно жінки.

²⁹Молода Україна. - 1901. № 4. - С.140.

³⁰Глострований календар товариства "Просвіта" на 1910 р. - Львів, 1910. - П.35. - С.69.

³¹Жінка. - 1933. - № 3. - С.2.

³²Православний календар. - Чернівці, 1912. - С.169.

З 90-х років XIX ст. на західноукраїнських землях поширилися жіночі організації, що ставили своїм завданням поєднувати добродієвність, просвітницьку роботу з комерційною діяльністю. У 1894 р. жінки Городенківського повіту виступили з ініціативою створити жіноче товариство для допомоги селянкам у реалізації їх ручних робіт. Львівський "Клуб русинок" у 90-х роках активно займався створенням виробничо-торгової організації для виготовлення і реалізації виробів жіночої ручної праці. У 1900 р. у Львові було організовано жіночий промисловий кооператив "Труд". Він мав майстерні для виробництва жіночого одягу, білизни, гафтів, салон мод, а також торгове відділення. Товариство "Труд" утримувало також бурсу для 30 дівчат, які навчалися крою і шиття, опановували основи бухгалтерської і канцелярської справи, а також німецьку мову. Вже після трьох років роботи товариство мало 230 членів, а річний прибуток перевищував 600 крон³³. Практичне ведення виробничо-торгових операцій товариства взяли на себе Г.Шухевич, М.Білецька, І.Кокорудз, В.Нагірний.

У 1906 р. у Перемишлі було організоване товариство "Жіночий труд", яке утримувало швейну майстерню. У порівнянні з аналогічним львівським товариством, перемишльське організаційно було слабше і нараховувало лише 40 членів. У виробничій діяльності товариство зіткнулося з слабкою підтримкою мешканців міста, з браком кваліфікованих майстринь і ін.³⁴

Незважаючи на проголошену благородну мету, кооперативні торгово-виробничі підприємства, організовані різноманітними жіночими організаціями, не були вільні від визиску жінок-робітниць. Ще у 1883 р. газета "Prasa" різко виступила проти діяльності аналогічного товариства "Prasa kobiet"³⁵.

Часто головною негативною рисою жіночих товариств була їх організаційна слабкість. Прикладом типових вад жіночих товариств стала історія "Ранньої зорі". Організоване у Львові у 1904 р. товариство з такою назвою прагнуло залучити у свої ряди жінок-ремісників. Але вже у 1906 р. через брак членів і неможливість реалізації програмних цілей воно перестало існувати³⁶.

Загально утвердилась думка, що членами більшості жіночих організацій були вихідці з сімей ліберальної інтелігенції, частково з міських середніх верств. Жінки-робітниці, селянки, як правило, не виявляли

³³Товариш. Ілюстрований календар товариства Просвіта за 1905 р. - Львів, 1905. - Р.4. - С.46.

³⁴Справоздане дирекції товариства "Жіночий труд" в Перемишлі за 1908 р. - Перемишль, 1908. - С.1.

³⁵Prasa. - 1883. - № 12.

³⁶Державний архів Львівської області, ф.350, оп.1, спр.2805, л.10.

великого інтересу до діяльності жіночих організацій. Але реальна ситуація була дещо іншою. У кінці XIX ст. появились перші жіночі організації, членами яких були в основному селянки. Поет-селянин, активний громадський діяч Павло Думка у листі до І.Франка 20 липня 1892 р. інформував про створення в с.Купчинцях на Тернопільщині жіночого товариства, метою якого була просвіта селянок, а також поширення серед них раціональних способів ведення селянського господарства. Від імені жінок-ініціаторів організації товариства П.Думка звернувся до І.Франка з проханням надати допомогу у складанні статуту³⁷. Подальша робота товариства була пов'язана з рухом радикальної партії.

Сільське жіноче товариство у с.Купчинцях було не поодиноким прикладом громадської активності селянок. Так у 1908 р. преса повідомляла про скликання в с.Целіві Гусятинського повіту жіночих зборів, на яких було приблизно 400 учасниць. Вони говорили про потребу зміни свого соціально-громадянського статусу, економічного становища, висували загальнополітичні вимоги (загальне виборче право, зміна системи місцевого управління)³⁸.

Одночасно із створенням і кількісним зростанням жіночих організацій в Галичині і Буковині йшло всезростаюче залучення жінок до діяльності різноманітних громадських організацій, наприклад, до роботи у "Просвіті", педагогічному товаристві, "Руській бесіді", кооперативі "Народна торгівля" і ін. Діяльність жінок у цих товариствах, як правило, прямо не була пов'язана з специфічно феміністичним завданням, але об'єктивно сприяла новому психологічному сприйнятті жінки у суспільстві.

На особливу увагу заслугове участь у читальнях, порівняно численних культурно-просвітніх організаціях того часу. У свій час М.Павлик прагнув проаналізувати роботу читалень, зокрема залучення до їх роботи жінок³⁹. Ще у 70-х роках XIX ст. серед членів читалень жінок було дуже мало, а представниці так званих вищих верств суспільства взагалі не долучалися до їх діяльності⁴⁰. У наступні десятиліття зросла кількість жінок-членів читалень. У журналі "Народ" селянин І.Сандуляк писав, що саме читальні були тими організаціями, де жінки-селянки на рівні з чоловіками могли дискутувати, обговорювати важливі проблеми, в тому числі і проблему становища жінки. Так, на відкритті читальні в с.Рудно було зачитано реферат про необхідність просвітити селянок. Були також спроби створити жіночі читальні. Наприклад, така читальня з 1903 р діяла у с.Тишківцях Городенківського повіту (голова Олена Петруняк). Читальня

³⁷Інститут літератури Академії наук України, відділ рукописів, ф.3, спр.1612, л.433-434.

³⁸Мета. - 1908. - № 1.

³⁹Львівська наукова бібліотека Академії наук України, відділ рукописів, ф.Павлика М., с.158, л.6, л.1-19.

⁴⁰Павлик М. Про русько-українські читальні // Твори. - Київ, 1985. - С.257.

мала більше як 270 членів. Завдання своє жінки вбачали у самоосвіті, в організації концертів, театральних вистав, просвіті дітей, поширенні знань про селянську кооперацію⁴¹.

Українські жіночі організації мали чітко визначений національний характер. Але це не була замкненість, відгородженість. Загальновідомими на Галичині і Буковині були успіхи світового жіночого руху. У Галичині була налагоджена співпраця українських жіночих товариств з жіночими товариствами в Чехії. Як найширшому ознайомленню з жіночим рухом слов'янських народів сприяла польська і чеська періодика, яку передплачували українські жіночі товариства. Читачами чеської жіночої газети "Lada" були члени львівського "Клубу русинок", товариства передплачували чеські видання "Ženskú svět", "Ženskú listy", польську демократичну пресу. Незважаючи на загальну напруженість українсько-польських відносин, жінкам вдалося організувати деякі спільні акції. В альманасі "Dla głodnych", виданому у Львові польським товариством ошадності жінок у 1890 р., взяли участь і українські літераторки Н.Кобринська, К.Попович, Уляна Кравченко. Виручені гроші від розпродажу пішли на підтримку голодуючих українських і польських селян. Спільно виступили українські і польські жінки з вимогою рівних виборчих прав для жінок.

Ідея жіночої емансипації ще на початку 80-х років XIX ст., у час створення перших жіночих організацій мала не так вже і багато прихильників. Навіть на рівні масової свідомості освіченої верстви фемінізм пов'язувався з найрадикальнішими вченнями, з дарвінізмом, соціалізмом, розглядався як реальна небезпека для традиційних форм родинного життя та й в цілому для звичного життєвого укладу. Виступи організаторів та ідеологів жіночого руху, діяльність перших жіночих товариств, їх підтримка не надто численними жінками з сімей священників, світської інтелігенції і, що дуже важливо, потік загальнодемократичних ідей, через відносно короткий час дали реальні зміни у суспільній свідомості, у настроях та емоціях громадськості. Участь жінок у громадському, культурно-мистецькому житті, їх прагнення отримати систематичну освіту, професійно самореалізуватися вже не викликали різкого несприйняття, осуду, а, навпаки, суспільство стриміло до контролю над суспільною активністю жінок, а відповідно і до нав'язування їм не зовсім повноцінних форм емансипації, зокрема, нерівної так зв. "жіночої освіти", нерівної оплати за рівноцінну з чоловіками працю, специфічних форм громадської діяльності, переважно філантропічних та просвітніх. Ідея свободи, свободи жінки щораз глибше проникала у суспільну практику, виявлялась на рівні психологічного самовідчуття. Об'єктивно цьому сприяли модернізація села у XX ст., зміна способу життя, поява садків (охоронок), сільських

⁴¹Мета. - 1908. - № 2.

кооперативів, ідея органічної праці на селі, втілена у допомозі селянкам досягнути вищий рівень життя, а згодом і освіти, плекання патріотизму, суспільної цінності материнства.

Жіночі організації, особливо "Жіноча громада", зробили важливі кроки у справі загальнодержавного організаційного оформлення жіночого руху. Остаточно цієї мети досяг лише "Союз українок", утворений у 1917 р. на основі діючих на той час жіночих товариств. "Союз українок" розпочав нову сторінку в історії українського руху за емансипацію жінки, став типологічно новою жіночою організацією, діяльність якої вимагає окремого наукового дослідження.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА В ДОКУМЕНТАХ¹ (між Замостям та Зборовом)

Пропонована добірка матеріалів не вносить якихось особливих змін у вивчення історії України та суміжних держав. Деякі з них використовувалися у працях українських та польських вчених. Але, здається, попри це документи могли би доповнити загальну картину Хмельниччини ще кількома штрихами. Всі джерела подані мовою оригіналу, окрім першого, до якого додається українська транскрипція лише тому, що у свій час він був транскрибований на польське письмо з української мови. Залишається невідомим час запису цієї промови (ймовірно, перед Пилявцями або Зборовом), бо текст не констатує майже жодного факту. Також не знаємо, яким чином вона потрапила до рукопису Оссолінських - можна припустити, що вона була записана якимось польським вістуном від промовця. Але не це важливо, а те, що такий маленький образок дає дуже добру уяву про національно-станову свідомість низового козацтва (останні слова свідчать, що промовець був не самітній своїми міркуваннями), а посередньо - і про соціальні та національні домагання нищих прошарків суспільства, що частіше зустрічаємо в народній творчості, аніж у письмових джерелах.

За незначним винятком документи витягалися з гродських актів різних міст Східної Галичини. Від другого до сьомого документу включно - це відгомін козацького походу на Замостя, коли великі міста охопила паніка і багато міщан кидали свої маєтності, рятуючись на захід. Цілковитим природньо, що їхнє майно йшло у першу чергу на відкуп Хмельницькому в разі козацької облоги (II). Але з відступом гетьмана народ не підкорився старій адміністрації Корони і повстання в різних районах Волині та Поділля продовжувалися². Однак державне життя Польщі почало помалу налагоджуватися: вільні маєтності наділялися новими власниками³, скликалися сеймики, що

¹ З цієї нагоди хотілося би висловити свою подяку за сприяння в комплектуванні документів працівникам Львівського архіву Н.Царьовій, І.Сварнику та О.Гірнику.

² Маємо, зокрема, універсал короля від 12 грудня 1648 р. видрукований С.Томашівським, згідно з яким на придушення виступів у Руське воеводство мав відправитися М.Остророг. Коронний підчашій повідомив про свій виступ лише через тринадцять днів. - Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1898. - Т.IV. - Док.32, 37. Також док.52.

³ Цікаво, що Микола Кисіль, отримуючи Черніївські землі, їхав у той час на відомі трактати з Хмельницьким (див. док. III).

були позбавлені можливості зібратися "... з причини теперішньої небезпеки і жалібного для Вітчизни міжкоролів'я ..." (IV), містам і селам надавалися привілеї про увільнення від різних повинностей⁴ і т.д. Галичина і, фактично, вся Україна були добре охоплені руїною - наслідком першого року війни. Землі Руського воеводства не могли вибрати з міст жодних поборів для комплектування війська на дальшу війну, також земля Холмська, воеводства Чернігівське, Волинське, Подільське (окрім Летичівського староства), правий бік Сяну-Перемиського і т.д., і т.п.⁵ Не було можливості скликати сеймик у Києві, а натомість - у домініканів Луцька. Депутатів на Коронний Трибунал з Волинського воеводства обирали в Кам'янці, з Чернігівського - у Варшаві, чий сеймик мав зібратися у люблінських домініканів⁶.

До руїни, яка лишилася після Хмельницького додалася та, що вчинилася польськими військами. Землі, "... знищені і спустошені неприятелем, на остаток до останньої згуби припроваджені постійними рухами жовніра" (V). У Самбірській королівській економії та Дрогобицькому старостві призначали собі становиська, вибирали грошові та натуральні податки, "... нищили підданих тяжкими і незносними поборами" (VII). І все це попри те, що "... Дрогобич від козаків внівець окривалений, висічений і пограбований ...". Король не міг перепинити подібні свавільства і його універсали лишалися без належних наслідків. Жовніри спустошили села, "... що від неприятеля коронного лишилися, зовсім не звертаючи увагу на убогства осиротілих [людей] ..."⁷ У Сквилові, наприклад, під Львовом

⁴Днів. док. V, VI. Універсал про увільнення Перемишля слід розглядати разом зі "Шкодами, котрі місто П. зазнало під час вторгнення неприятеля коронного". - Центральний державний історичний архів у Львові (далі ЦДІАЛ). - Ф.13. - Оп.1. - Т.376. - С.844-845; Ф.13. - Оп.2. - Од.зб.16. - С.395; у Томашівського - Жерела ... - Львів, 1901. - Т.V. - С.164.

⁵Przywilecie u Constitucie seymowe za panowania je[go] krolewskieg mci Jana Kazimierza. - Kraków, 1649. Зберігається у ЦДІАЛ, ф.13, оп.1, т.376. - С.221-222.

⁶ Там же. Ось типовий стан маєтків Галичини після відступу Хмельницького з донесення одного урядника: "... одразу по відступу козацького неприятеля [я] був присутній у згаданих добрах [м.Угнів та у селах Бельзького воеводства. - Я.Ф.] і там велике спустошення тих маєтностей через неприятеля Речі Посполитої козаків і татарина, тобто: спалення дощенту замку, кам'яниці, спустошення гумна у фільварках, спалення і в самому місті розібрання винниці і статків, знищення халуп; бачив ледь не до щенту спалені села Руди або Волю Михайлівську, також Тудорковичі. Про захоплення у підданих овець, коней і волів ці ж піддани скаржилися ...". Або в іншому місці: "... також ... хлопів побрано, котрих до тих часів немає ...". ЦДІАЛ, ф.1, оп.1, т.236. - С.198, також с.32.

⁷ЦДІАЛ, ф.9, оп.1, т.399. - С.335.

польська хоругва, не задовільнившись податком, вчинила грабунок і побиття людей⁸. Такий самий грабунок потаргало С.Сувидця, що належало сяноцькому старості⁹. Доходило до відвертого розбійництва, коли жовніри однієї хоругви напали на драгунів Іншої, як то було з компаніями Фірлея та Острозького¹⁰, або з ротмістром Марком Гдешенським, коли на його табір під Зворовом напали жовніри ротмістра Миколая та поручника Юрія Залеських. Останні, вдаючи з себе татар, зночі гвалтом налетіли на табір, "... закували людей, котрі беронилися, і забавши деяких своїх, поранивши інших, ... побрали речі зі скринь..."¹¹.

На тлі цієї руїни, українських повстань, жовнірських розбоїв починалося королювання Яна Казимира і проходили переговори з Хмельницьким. Очевидно, що наслідки Переяславської комісії вразили: не лише короля та його двір, але й усе польське громадянство. Партія радикальної боротьби з козаками Яреми Вишневецького та Андрія Лещинського починала домінувати над лояльними королем та канцлером Оссолінським. Видання двох покликів до посполитого рушення за місяць і майже двадцять днів до закінчення перемир'я з Хмельницьким (VIII) мусило означати певний поступ зі сторони короля його противникам, або навіть деяке загравання з ними¹². Про це видно також з універсалу про збір півтора

⁸ Там же.

⁹ ЦДАЛ, ф.13, оп.1, т.376. - С.59.

¹⁰ Там же. - С.12-13.

¹¹ Своїм гетьманським судом Я.Вишневецький та М.Остророг на той час великий та польний коронні гетьмани наказали страгити винних. Миколайові Залеському, однак, вдалося втекти з ув'язнення. ЦДАЛ, ф.9, оп.1, т.399. - С.991-994.

¹² До останнього часу в історичній літературі датою видання першого і другого поклику до посполитого рушення вважають 9 травня (*Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. - Wrocław. - Warsz. - Gdańsk. - Łódź, 1988. - S.100*). Сучасні вчені йдуть слідом за Л.Кубалею, М.Грушевським та В.Томкевичом, чії погляди опиралися на документі з королівської канцелярії, видрукованому у Я.Міхаловського (*Kubala L. Jerzy Ossoliński. - Warsz., 1922. - S.351; Грушевський М. Історія України-Руси. - Київ-Відень, 1922. - Т.VIII. - Ч.III. - С.165; Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki. - Warsz., 1933. - S.303; також Jakoba Michalowskiego księga Pamiętnicza. - Kraków, 1864. - Dok.101*). Кубала лише констатував, що у гродських актах Львова універсал про перший і другий поклики видрукований від 3 квітня, (див. пр.45-а на ст.464). Але важко заперечити, що цього числа король не видав двох покликів, бо той самий універсал, окрім Львівських актів, зустрічаємо також в актах Белза, Буська, Жидачева, Перемишля (також у фасцикулах Перемиських актів). До того ж знаємо лист Ст.Лянцкоронського до львівського підсудка від 5 травня (тобто за чотири дні від дати, яку подає Міхаловський. Див. *Grabowski A. Ojczyzste spominki. - Kraków, 1845. - Т.II. - S.19*), де він говорить про необхідність третього поклику,

подимних податку та зведення його до Варшави до коронного скарбу лише за шість днів - "... найдалі до останнього дня квітня теперішнього року ..." (X). Звичайно, це зумовлювалося можливими дезертирствами серед найманців, але така причина не виникла раптово, і не знати, чи лише під цим, хоч і загальним, аргументом виправдовувалася несподіваність і надзвичайна поспішність рішення, що стосувалося державного скарбу (про фінансові військові справи див. також док. XIII). Великих видатків вимагали також роботи по налагодженню системи оборони міст, зокрема Львова, що впливало з попереднього досвіду війни (XII).

23 травня закінчувалося перемир'я Хмельницького з поляками, і у Польщі готувалися до могутнього наступу козаків. Але окрім зайняття нейтральної території у межиріччі Случі та Горині, якихось особливих військових дій не відбулося. Натомість передові польські відділи з хоругвами Остроґа та Лянцкоронського розпочали свій наступ. Польське військо чекало третій поклик короля, але Казимир не спішив завчасно з посполитим рушенням. Універсал Яреми Вишневецького, хоч в добрих тонах, але дуже показово відображає незадоволення певного кола військових угодовською політикою вищої влади в часі, коли навіть "... самого й. м-ті пана воеводи кийського, комісара по умиротворенню теперішнього бунту, погляд [той], [що] нам сповіщає час нічого іншого, як лише тяжкій битви" (XIV). І лист Казимира від 7 червня є, безумовно, відповіддю на універсал Вишневецького, своєрідним словом гонору короля, щоб не пошкодити своїй репутації і відвести небезпеку конфедерації (XV).

Але наскільки була спроможність самого короля зібрати посполите рушення, коли країна була кинута у прірву безвідповідальності, руйни та розбою, коли з часу видання двох покликів Ян II у липні не мав "... відомості, яка є готовність стану шляхецького по воеводствах"¹³? Не маючи певної інформації про татарську допомогу Хмельницькому, король призначив військові

жодним словом не згадавши про двох, що йому передували: "Прошу, щоб військо, котре там бавиться, озброювалося швидко та буремно, і щоб якнайшвидше зближалося. Щоб не закинули посполитого рушення, а третій поклик видали якнайшвидше". Тобто у Міхаловського ми маємо пізніший варіант універсалу для Познанського воеводства. Як і в подальшому, коли видавався третій поклик, два попередніх з'являлися для окремих воеводств у різний час. Цікаво і, напевно, не випадково, що того ж 3 квітня король видав універсал на підтвердження привілею Володислава IV від 1645 року міщанам Києва - міста, що належало до козацької території згідно з переяславськими умовами у лютому (ЦДІА у Києві, ф.62, оп.1, сп.1, арк.121-123).

¹³ЦДІАЛ, ф.9, оп.1, т.399. - С.649-652. Видрук. у J.Michal ... - Dok.126, пом. загол.: "Wici trzecie na pospolite ruszenie (pod Zborów)".

огляди зведете на 11 серпня¹⁴. Тому можна собі уявити наскільки несподівано у Любліні з'явилася вістка про облогу польських регіментарів у Збаражі, новина, що перекреслила всі плани Казимира та Оссолінського. Не маючи порядних військових потуг, король одразу вирушив з Любліна, видавши у Красному Ставі третій поклик для Бельзького воеводства (XVIII, XIX), потім до всієї Корони (XX). Хоч як чекали на третій поклик і готувалися до нього, хоч як пізно він був виданий, однак навіть ближні до короля урядовці були вражені, "... що так несподівано вишшов третій поклик з причини... швидкого наступу того неприятеля"¹⁵. Бажаючи якимось регулювати постачання продуктів для війська, також запобігти жовнірським зчужанням над людьми, король призначив магістрів провіанту (XXI, див. також док. С.Лянцкоронського - XVI). За зразком походу 1621-го року, у стислий час призначив уряд Корони на період своєї відсутності під регіментом дружини Марії-Людвіги (XXII). Сам вирушив під Зборів з тими силами, котрі спромігся зібрати. Розпороченість, незібраність, децентралізація управління та влади підсилювалася татарськими наїздами на віддалені місця від свого обозу. Бже бачили, як цим користалися грабіжники. Ці ж татари, "... що плондрували коло Львова...", не давали можливості людям організуватися у послоните рушення своїх воеводств задля безпечного переїзду¹⁶. Для різних регіментарів такий стан заставляв вживати яких-небудь заходів, щоб бодай найменшим чином організуватися в єдину силу (XXIII).

Окрім описаних, деякі з документів мають причинковий характер (IX, XI - обидва, XVII) і дають лише одиничну уяву до загального процесу, що відбувався у польських урядових колах.

Документи

I

*Przemowa kozaka do woyska kozackiego, kiedy tatarowie do Niestra
sciągali a do kozakow o pomoc przystali*

Pane atamane y panowie mołocy! Wolno, szczo wola hetmanskaia y wasza robity, ale nie znaiu, czy budet to harast, abysmy mieli pochanom sobie za opiekyuny braty. Boh da, y woysko nasze moze to

¹⁴ Там же.

¹⁵ ЦДАЛ, ф.181, оп.2, спр.225: лист Мик. Даниловича до своєї дружини з Перемишля від 27 липня.

¹⁶ ЦДАЛ, ф.9, оп.1, т.399. - С.765-766.

samo sprawity, ze sie przez tych pachancew Lachom mozemuy bronity, y [przez] krola pana naszego krzywdy naszey dochodyty. Na co wszyscy: harast howoyt, buchne harast!

Від. рукоп. Львівської Наук. бібл. АН України ім.В.Стефаніка (делі ЛНБ АНУ), Оссол., 225/II, л.56-зв. (копія).

Промове козака до війська козацького, коли татари підходили до Дністра і посилали до козаків за підмогою.

Пане отамане, і панове молодці! Вільно, що воля гетьманська і ваша робити, але не знаю, чи буде то гаразд, аби ми мали поганів собі за опікунів братів. Бог дасть, і військо наше може то само справити, що попри тих поганів від ляхів можемо боронитися, і через короля, папа нашого, кривди нашої догодити. На що всі: гаразд говорить, бігме гаразд!

II

Лист Яна Казимира до львів'ян з вимогою повернути речі тим, хто втік з міста перед наступом Хмельницького, зокрема шл.Миколайові Боїму. Варшава, 7 грудня 1648 р.

Ioannes Casimirus Dei gratia electus rex Poloniae, magnus dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masouiae, Samogitiae, Liuaniae, Smolensciae Czernichouiaeque, necnon Sueciorum, Gottorum Vandalorumque haereditarius rex.

Spectabiles et famati fideliter nobis dilecti. Mamy te wiadomosci, ze wier. w., nie mając tak dalece wielkiej potrzeby, y zadney nie czekając nieprzyziacielskiej imprezy, zarazescie niemale zbiory y dobra tych, ktorzy z pewnych przyczyn z miasta przed nastąpieniem nieprzyziacielskim wyiechali byli, na okup dobr swoich y dla całosci miasta wszytkiego nieprzyziacielowi wydali. Zaczym, iako sie nam takowy postępek podobac nie moze, tak chcemy, як dobra iego pod protekціą naszą krolewską wzieni, przeto napominamy wier. w. y to miec chcemy, abyscie pomienionemu Boymowi tak dobra w miescie pozostale oddali, iakoby zadney dla odiazdu swego nie ponosil szkody ani vynyl¹, y confiskatiją sie w tey mierze nie zaslaniali, która tylko pod uwagę sądu naszego krolewskiego

¹ В оригін.: вину.

podpada y iemu należy. Stosowac sie tedy wier. w. do tey wyrazney woli y rozkazania naszego będziecie dla łaski naszej y z powinności urzędów swych. Którym zatym życzymy dobrego od Pana Boga zdrowia. Dan w Warszawie dnia VII mca grudnia. Roku Panskiego MDCXLVIII panowania naszego Polskiego y Szwedzkiego pierwszego roku. Ioannes Casimirus rex.

На зв.: "Spectabilibus et famatis pro consuli consulibus tolique magistratui cuitatis nostrae Leopolensis fideliter nobis dilectis". Locus sigilli.

ЦДІАЛ, ф.132, оп.1, спр.68 (оригінал).

III

Універсал короля про надання добр держави Чернівецької, воєводства Руського хорунжому новгородському Миколайові Кислю. Краків, 20 січня 1649 р.

Jan Kazimierz z łaski Bozey krol Polski, wielkie xięze Litewskie, Ruskie, Pruskie, Mazowieckie, Zmudzkie, Inflanskie, Smolenskie, Czerniechowskie a Szwedzki, Gotski, Wandalski dziedziczny krol.

Wszem wobec y kozedemu zosobna, komu to wiedziec należy, a osobliwie poddanym naszym z dzierzawy Czernieuiowskiej nazwanej, w woiewodstwie Ruskiem leżącej. Łaską naszą krolewską conferowalismy pomienione dobra po smierci urodzonego Michała Kuropatwy, do dispozyciey naszej przypadłe, urodzonemu Mikołaiowi Kisielowi, chorążemu nowogrodzkiemu. Roskazuiemy wam tedy, abyscie pomienionego donataryusza naszego za prawdziwego dzierzawce swego mieli y znali, wierchnosc iemu przyznawali, czynsze, roboty y powinności wszelakie, ktoescie powinni tak iemu, iako y iego namiestnikowi, odprawowali a wniczym iemu upornie nie stawiali sie, pod łaską naszą y surowym karaniem ynaczej nie czyniąc. Na co dla lepszej wiary, ręką naszą podpisawszysie, pieczęć koronną przycisnąć roskazalismy. Dan w Krakowie dnia XX miesiāca stycznia roku Panskiego MDCXLIX panowania krolewstw naszych Polskiego y Szwedzkiego pierwszego roku. Ioannes Casimirus rex. Stanislaus Skarzewski regens cancelariae regii maiestatis. Locus sigilli.

ЦДІАЛ, ф.5, оп.1, т.141. - С.1166 (копія).

IV

Лист Яреми Вишневецького до шляхти Галицької землі про скликання сеймику для обрання судді.

Краків, 23 січня 1649 р.

Jeremi Michał Korybuth, xiąże na Wisniowcu y Łubnach, Wisniowiecki, ziem Ruskich wojewoda, hetman wielki koronny, Kariewski etc., etc. starosta //

Jasniewielmożnym, wielmożnym urodzonym ichmosciom panom starostom, urzędnikom y wszystkim obywatelom stanu rycerskiego ziemie Halickiej y powiatow, do niey należących, moim mosciwym panom y braciey. Przy zaleceniu usług moich braterskich wiadomo czynie, iz po zesciu z tego swiata sławney pamieci je[go] mosci pana Adama Łychowskiego, sędzega ziemie Halickiej, wakuie na ten czas sęstwo Halickie, na ktorzy urząd iz wm.m.m. panowie z poyszro[d] dla siebie osob cztery do prezentowania jego krolewskiej mci według prawa obrac powinniście. Przetoz władzą urzędu mego, przychylaiąc sie do prawa pospolitego, poniewasz dla terazniejszych niebezpieczeństw y zalosnego Oyczyznie interregnum seymik electy sedzega Halickiego zlozon bydz przedz nie mogli. Teraz on na dzien osmy miesiaca marca w Haliczu składam, na ktorzy dzien y mieysce abyscie wm.m.m. panowie iakwnaywiększey frequently ziechali sie, y czoby na ten urząd sposobnie obrali, prosze, lasce sie y przyiazni wm.m.m. panow pilnie na ten czas zalecaiąc. Datum w Krakowie die vigesima tertia januari millesimo sextentesimo quadagesimo nono. Locus sigilli. Wm. moich mosciwych panow uprzemie powolny brat y sluga Jeremi Michał Korybuth, xiąże na Wisniowcu y Łubnach, wojewoda Ruski.

ЦДІАЛ, ф.5, оп.1, т.141. - С.1112-1113 (копія).

V

Універсал короля про звільнення містечка Радимного та с.Луковиці від військової повинності за причиною розорення козаками та королівськими хоругвами.

Краків, 9 лютого 1649 р.

Jan Kazimierz z Bozey łaski krol Polski (повн. тит.)

Wszem wobec y kozdemu zosobna, komu to wiedziec nalezy, a mianowicie pulkownikom, oberszterom, rothmistrzom, kapitanom, porucznikom y wszystkim rycerstwu jeznemu y pieszemu Polskiego y cudzoziemskiego narodu woyska naszego tak quarcianego, iako y teraz swiezo zaciągnionego y zebranego, wiernie nam milym laske naszą krolewską, wiernie nam mily. Maiąc względy baczenie na maietnosci, to jest miasteczko Radymne y wies Łakawiec nazwane, do biskupstwa

Przemyskiego należące, przez ręce nieprzyjacielską zniszczone y spustoszone, a na ostatek przez zownierczę, ustawicznie przychodzonego, do ostatniey zguby przyprawdzone, zdalo sie nam za rzecz sluszną pomienione maietnosci - miasteczko Radymno y wies Łukowiec nazwane, do tegosz biskupstwa Przemyskiego należące, - od stanowisk y wszelakich exaktiey ciężarów...² // zownirskich iako kolwiek nazwanych, uwolnic y excipowac. Iakosz tym uniwersalem naszym uwalniamy y excipuiemy, chcąc to niec po wiernosci waszey, y serowo rozkazując, aby żaden nie wazył sie w pomienionych maietnosciach stanowisk, stacyey pieniężnych y do zywnosci należących, wybierac, pokarmow, odpoczynkow y noclegow odprawowac, ani zadney najmniejzey krzywdy y cieszkosci mieszczszanom y poddanym tamtecznym iakim kolwiek pretextem czynic, ale y owszem ych ochronic. Iesliby sie tez kto tak swowolny y nieposluszny temu uniwersalowi naszeru znalazł, niechay tego pewien bedzie, iz za skarga ich, podług ostroski artykułow woyskowych, tak karany bedzie y wszystkie szkody niepochybnie z zoldu swego nagradzac bedzie. Na co sie dla lepszey pewnosci, ręka naszą podpisawszy, pieczęc koronną przycisnoc roskazalismy. Dan w Krakowie dnia IX mca lutego roku Panskiego MDCXLIX panowania naszego Polskiego, Szwedzkiego roku pierwszego. Uniwersał od żołnierzow³ do miasteczka Radymna y wsi Łukowca. Tomasz Vieyski reg[ia]e m[ai]es[t]r[at]is secretarius. Ioannes Casimirus rex. Locus sigilli.

ЦДІАЛ, ф.13, оп.1, т.376. - С.163-164. (копія)

VI

Універсал короля про увільнення міста Перемишля від жовнірських постой

Краків, 17 лютого 1649 р.

Jan Kazimierz z Bozey łaski krol Polski (повн. тит.).

Wszem wobec y kazdemu zosobna, komu to wiedziec należy, a mianowicie pułkownikom, oberszterom, rotmistrom, capitanom, porucznikom, takze y inszym wszystkim officerom y towarzystwu usarskich, kozackich, raytarskich y pieszych chorągwi, ktore by w iakim kolwiek zaciągu naszym y Rzeczy Pospolitey kwarcianym y powiatowym zostawali. Ninieyszym uniwersalem naszym wiadomo czyniemy, iz my, mając miłosciwy wzgląd // y baczenie na wiare, cnote y odwage miasta naszego Przemysla, ktora nam y wszystkiey Rzeczyptej pod czas terazniejszey rebelliey kozackiey straciła substancyey swoich y odwaga

² Далі слово частково пошкоджене.

³ Певно, що має бути „до żołnierzow“.

zdrowia pokazało y oswiadczyło, gdy tak srogiey potenczey y sztarmom nieprzyziacielskim tak Tatarskim, iako tez Kozackim oparło sie y mezne wytrzymało, a za tym nie tylko pochwale od wsztykley Rzeczyptey, ale tez wszelakę wdziecznosc y nagrode slusnie odniesc by miało. Przetoz poniewasz do ostatniego, prawie, zniszczenia przez tegoz nieprzyziaciela za dotrzymaniem wiary y cnoty swoiey na ten czas przyszło nic slusniejszego bydz nie rozumiemy, tylko aby od stanowisk y stacyey wszelakiego zolnierza wolnym zostalo. Iakosz terazniejszym uniwersalem naszym onych uwalniamy, surowo przy tym, nie tylko władzą naszą krolewską, ale tysz z władzy zwierzchnosci, która na ten czas za rostawaniem w rękach naszych bulawy koronny mamy, roskazuiemy y napominamy, aby sie zaden od tego czasu po wzieciu wiadomosci o tym uniwersale naszym nie wazył w pomienionym miescie stawac, ani zadnych stacyey wybierac do dalszey woli y ordinacyey naszej. A teraz aby te chorągwie, ktore kolwiek tamze stanowisko swoje mają, ex nunc ustępowali, ynaczey nie czyniąc pod łaską naszą y surowością artykułow woyskowych, ktore na sprzeciwiających sie exendowane będą. Na co dla lepszey wiary ręką naszą podpisalismysie y pieczęć koronną przycisnąć roskazalismy. Dan w Krakowie dnia XVII mieciąca lutego roku Pan // skiego MDCXLIX panowania naszego Polskiego y Szwedzkiego - pierwszego. Albertus Kadziłowski secretarius regni] m[aiet]t[al]t[i].s. Ioannes Casimirus rex.

ЦДІАЛ, ф.13, оп.1, т.376. - С.193-195 (копія)

VII

Універсал короля про те, щоб війська не знуцалися над підданими і не грабували їх.

Краків, 17 лютого 1649 р.

Jan Kazimierz z łaski Bozey krol Polski (повн. тит.).

Wszem wobec y kazdemu zosobna, komu to wiedziec nalezy, a mianowicie pulkownikom, oberszterom, rothmistrzom, capitantom, porucznikom y innym oficirum y towarzystwu usarskich, kozackich, raytarskich y pieszych- Polskich y Niemieckich chorogwi, ktorzyby w iakim kolwiek zaciągu naszym y Rzeczyptey quarcianym albo powiatowym zostawali, ninieyszym uniwersalem naszym wiadomo czyniemy. Aczkolwiek surowemi constitutiami tak dawnieyszemi, iako tesz poslednieyszemi obwarowane są dobra oeconomiczne stolu naszego, aby w nich zadne zownirskie stanowiska a nawet y przez nie przychodzenia, a daleko więcey statie lub pienięzne, lub do zywnosci nalezące, wybierane nie były. Obostrzywszy to paena peculatus na takowych, ktorzy by wyraznemu prawu y surowym constitutiom

występnemi byli. Poniewasz jednak mamy te wiadomości, iż pewne chorągwie, nie pamiętając na surowość prawa pospolitego (zasłaniając się podobno zmyśloną o takowych prawie ignoracją), wazyli się w oekonomii naszej Samborskiej y starostwie Drohobyckiem (gdzie samo miasto Drohobycz od Kozaków jest wniwiecz obroczone, wysieczone y wyrabowane) y innych miasteczkach y wsiach, do tey ze oekonomii naszej Samborskiej y starostwa Drohobyckiego należących, stanowiska sobie naznaczac, leze odprawowac, statie tak pieniężne, iako do żywności należące, wybierac, poddanych niszczyć przez ciężkie y nieznosne exaktie. Obracac przeto my chcąc na początku panowania naszego, iako ynsze wszystkie rzeczy, które by s kluby swojej wyszły, do dobrego porządku przywieść, a naprzód, co do przystoynego stołu naszego królewskiego wychowania należy. Stosując się do praw y Constitutyi koronnych nie tylko z władzy naszej y powagi królewskiej, ale też s tey, którąmy dla dobra Rzeczy y bezpieczeństwa iey przy sobie zatrzymali, hetmanskij zwierzchności y buławy koronney, surowo napominamy y roskazujemy, abyscie za wzięciem pierwszej wiadomości o tym uniwersale naszym, zaraz y niemieszkanie z dobr oekonomii Samborskiej, także y z starostwa Drohobyckiego, miast, miasteczek y wsi, do nich należących, ex nunc ustępowali y wyjeżdżali. A przy wyjeżdżaniu żadnych krzywd, ani ciężkości tamednym poddanym czynic nie wazyli się. A teraz abyscie pod surowsze paeny za sprzeciwieniem się prawu pospolitemu y woli naszej niepodpadli, szkody wszystkie przez wyciągnięcie stacyey pomienionym poddanym nagrodzeli y popłaczei, y onych dostatecznie wkontentowali, bo ynaczej oto wszystko instigatorowi naszemu koronnemu saluam contra transgressores viam agendi // sine intermissione zachowujemy. Na co dla lepszej wiary ręką naszą podpisaliśmy się y pieczęć Korony przycisnąć roskazaliśmy. Dan w Krakowie dnia XVII miesiąca lutego roku Panskiego MDCXLIX panowania naszego Polskiego y Szwedzkiego - pierwszego. Albertus Kadziłowski secret. r[e]giae m[ajest]at[i]s. Ioannes Casimirus rex.

ЦДІАЛ, ф.13, оп.2., од.зб.16. - С.123-124; також ф.13, оп.1, т.376. - С.279-281. Той самий універсал з деякими змінами - ф.13, оп.1, т.376. - С.244-246 (всі - копія).

VIII

*Універсал короля про видання двох покликів
для посполитого рушення.*

Варшава, 3 квітня 1649 р.

Jan Kzimirz etc.

[Wszem wobec y kazdemu] zosobna, komu to wiedziec należy, a mianowicie wielmożnym dignitarzom, urzędnikom y wszystkim stanu

rycerskiego województwa Ruskiego obywatelom, apieczymie y wiernie nam miłym, oznaczmyemy. Na pierwszycy panowania naszego wstępnie, zastanawszy krowawą y niebezpieczną nam w silu powinnościach zrzeszoną, we wszystkich niemal stronach scisloną Rzeczytu, chcieliśmy pacatis mediis ten zapal ugasic y do posłuszeństwa przeszlego zawziętych na wyuzdaną rebellią buntowników przywiesc, aby sie zobustron więcej krew swoią nie lala. Ale iz iuz ta swawola coraz większą gore bierze, y ufność w silie swojej y postaronych coniuratiach mając, do uspokojenia naklonic sie nie chce, przydzie wszystkich Rzeczytpey sil na iey ukromienie ruszyc, do czego osobą naszą my przyklad dac chcemy, niogac zdrowie y dostojenstwo nasze za calosc y bezpieczenstwo panstw nam od Pana Boga powierzonych. Nie wątpiac ze wszyscy poddani naszcy z tym ze affektem y odwagą do ratunku spolney Oyczyzny pospieszą y do boku sie naszego slawa, zdrowie y substantie swoje na obronę iey ochotnie odwazajac. Przeto władzą Constitutiey seymu blisko przeszlego, która na takowe niebezpieczenstwa ten nam ratunek ukazala, dawamy ten list nasz, który zaraz za dwoie wici bydz rozumiany⁴, napominamy, y roskazujac wszystkim, którzy z powołania szlacheckiego według praw dawnych sluzbe woienną powinni, aby na te expeditią tak sie gotowali, iako by za trzeciemi y ostatniemi wiciami naszemi, zaraz na kon wpadali // y tam szli, gdzie tego potrzeba Rzeczytpey pokaze. Napominamy takze wojewody, kasztelany y insze województwa Ruskiego urzędniki, aby wczas o pulkach swych wiedzieli y zlozoną na sie powinność wykonywali, reasumujac wszystkie prawa w porządkach pospolitego ruszenia, wszystkie paeny na nieposłuszne postanowione. Co, zeby do wiadomosci wszystkich przyszlo, roskazujemy, aby ten list podług zwyczaju do akt byl wpisany y przez woznego publikowany. Dan w Warszawie dnia III miesiaca quietnia roku Panskiego MDCXLIX panowania naszego Polskiego y Szwedzkiego roku pierwszego. Ioannes Casimirus rex. Ioannes Gębicki, secretarz regni m[ajestaj]tis.

ЦДІАЛ, ф.13, оп.2, од.зб.16. - С.281-282. Той самий універсал див. також у ф.1, оп.1, т.236. - С.341-342; ф.3, оп.1, т.21. - С.1912-1913; ф.7, оп.1, т.40. - С.341-342; ф.9, оп.1, т.399. - С.107-109; ф.13, оп.1, т.376. - С.696-697 (всі - копія). Він же, але для Познанського воєводства від 9 травня друкований у збірці: J.Michalowskiго ks. Pam. - Dok.110.

⁴ Dla większego w terazniejszym zaurzasnienui Rzeczypospol. ubezpieczenia pospolite ruszenie dla wszystkiey Korony y prowincyi, do niey należących, wedle Constitucyey 1621. za jednostayną, zgodą...uchwalamy... tak, ze pierwsze wici za dwoie rozumiany będą... - Przywileie y Constitucie seymowe... - S.214.

IX

Універсал короля, щоб добровільні війська збиралися довокола
мл. Станіслава Пожовського, королівського покойового.

Варшава, 3 квітня 1649 р.

Jan Kazimierz (повн. тит.).

Wszem wobec y kazdemu zosobna, komu to wiedziec należy, a mianowicie stanu rycarskiego ludziom konnym y pieszym tak Polskiego, iako y cudzoziemskiego narodu y tym, ktorzyra ochota do uslugi Oyczyznie przed oczyma iest, na pograniczu ku Ukrainie mieszkajacym, wiernie nam miłym, oznajmujemy. Iz my, widząc ochote urodzonego Stanisława Pozowskiego, dworzanina pokojowego naszego, co uslug naszych y Rzeczypiey, tudzież y dzielność, która przy odwadze y szczesciu swym, pod terazniejszy czas wyuzdaney sweywoli Kozackiey chce oczywiscie mężnym a nieustraszonym sercem w daniu wstrętu zapędem nieprzyjacieliskim y rozerwaniu sil ich wyswiadczyć, dalismy mu ien uniwersal nasz, iakos daimy na ochotnika zebranie, z ktorym by na sławe dobrą w Oyczyznie przez dzielność swoje załobic mógł y nieprzyaciela domowego do przyzwoitego posluszenstwa, silu iego, w ktorych ufność pokłada, nadważliwszy, przywiódł. Declarując przez ten uniwersal wolę naszą iz ktokolwiek by chciał Oyczyznie przystuzyc sie y odwagą swoią pokoi iey sprawic, wolno mu będzie z ochoty swey do pomienionego urodzonego Pozowskiego kupic sie y na sławe dobrą sobie zarabiac. Co do wiadomości wszytkich, komu to wiedziec należy, a mianowicie wodzom woysk naszych y regimentarzom, pułkownikom, oberszterom, rotmistrzom, kapitanom, porucznikom, także y starostom, y innym, ktorzy by kolwiek conditicy y genuentyey byli, donosząc, roskazujemy, tak miec chcąc, aby zadney przeszkody od nikogo w kupieniu sie y gromadzeniu takiego ochotnika pomieniony urodzony Pozowski do boku swego nie ponosił, ale owszem wszędzie bezpiecznie z tym ludźmi tam, gdzie potrzeba droge mu ukaze, przepuszczali, zadney iednak przykrosci y uciążeniu poddanym // naszym nigdzie nie czyniąc, pod surowym woyskowym karaniem in casu contraventionis. Na co dla lepszey wiary, ręką swoią podpisawszy, pieczęć koronną przycisnąć roskazalismy. Dan w Warszawie dnia III miesiaca kwietniya roku Panskiego MDCXLIX panowania naszego Polskiego y Szwedzkiego pierwszego roku. Ioannes Casimirus rex. Locus sigilli maioris. Cancellarius regni.

ЦДІАЛ, ф.13, оп.2, од.зб.16. - С.525-526 (копія).

У

*Універсал короля, щоб до 30 квітня до скарбу Речі Посполитої
зібрати півтора подимні податку*

Варшава, 24 квітня 1649 р.

Jen Kazimierz z Bozey iasli krol Polski (повн. тит.).

Wsiem wobiec y kazdemu zosobna, komu to wiedziec nalezy, oznaymujemy, a mianowicie wielebnym wielmoznym urodzonym obywatelom woiewodztw y ziem panstw naszych Koronnych, uprzeymie y wiernie nam milym. Iz gdy na przyszłem seymie szczeniwej koronacyey naszej per legem publi[li]cam stanely declaracyie woiewodztw y ziem cum assecuratione, ze na zaplate dwoch cwierci woysku ordynacyinemu kwarcianemu oprócz dwoyga podymnego // na zaplate woyska suplimentowego pozwolonego na seymikach powiatowych ducta proportione dwoch cwierci zasług obmyslone podatki byc mialy. Tedy, stosuiąc woysko to ordynacyine kwarciane y capitulatią zoldu im przychodzącego dostateczną, z wiadomością panow rad naszych, przy boku naszym na ten czas będących, uczyniwszy, uznalismy, iz z woiewodztw, ktore hostili calamitate nie są dotknięte, ledwie pułtora podymnych zold dwoch cwierci wystarczyc moze (a to non excludendo zadnych salaria exaktorum et ab iuratis desertatorum). Na czym wszytkim, poniewaz calosc Rzeczyptej zawisła y nam obmyslanie oycowskie nalezy, wszech obywatelow panstw naszych Koronnych pilnie ządamy y paterne admonuiemy, aby per amore[m] Patrie dla prętszego y ochotnieyszego sciągania sie woysk pod regiment wodzow naszych takowe podatki, pułtora podymnego, naidaley ultimis diebus aprilis anni prae[se]ntis to do Warszawy do sкарбу Rzptej za quitami wielmoznego podskarbiego naszego koronnego praesisae wniesione y oddane byly idque sub paenis retentoribus pecuniae Reipu[bli]cae legibus sancitis. Gdyz lubo assignationes et calculationes thesauri chorągwiom na zaplatę z woiewodztw y ziem chcelismy // ordinowac, tedy, propter varietatem summ przychodzących, quadrowac sie nie mogły, a przy tym y chorągwie onemi contentowac sie, ani acceptowac dla niesposobnosci y odleglosci mieysc nie chceli. Wczym y my sami, jako bonum Reipu[bli]cae, tak disiunktionos żołnierzow, ktorzy by miasto odpory y wstrętu nieprzyiacielowi z assignatiami po woiewodztwach y ziemiach cum periculo Reipublicae czas niepotrzebnie trawili. Upatrując do tego medium supericus expressum, za zgodą panow rad naszych przystapilismy, y tym listem y uniwersalem naszym wszech obywatelow panstw naszych y powtor[n]e pilnie ządamy y napominamy, aby takowe pułtora podymnego na czas naznaczoney, to iest ultimis diebus aprilis, do sкарбу koronnego do Warszawy zwiezli. A dla więgszey wagi y wiary, iako tez y prętszey wiadomosci kazdego, takowe uniwersaly nasze do grodow podac y publikowac roskazalismy. Ktore, reką naszą podpisawszy, pieczęć koronną przycisnąc roskazalismy. Dat[um] w Warszawie dnia

XXIV miesiąca kwietnia roku Panskiego MDCXL dziewiątego panowania naszego Polskiego y Szwedzkiego pierwszego roku. Locus sigilli maioris cancelar[iae] regni. Ioannes Casimirus rex.

ЦДІАЛ, ф.9, оп.1, т.399. - С.207-209; також ф.13, оп.1, т.376. - С.757-759 (обидва - копія).

XI

Два листи короля для регіментарів Карла Фр.Корнятка, щоб мешканці міст та сіл не чинили їм перешкод, а сприяли комплектувати чотириста найманців.

Варшава

А) 5 травня 1649 року;

В) 28 травня 1649 року.

A)

Jan Kazimierz etc.

Wszem wobec y kazdemu zosobna, komu to wiedziec nalezy, a mianowicie urzędом naszym grodzkim y mieyskim, y wszыtkim innym łaske naszą krolewską wier. nam mili. Przypowiedzielismy urodzonemu Karolowi Franciszkowi Korniaktowi, dworzaninowi naszemu, sluzb na czterysta draganow, aby one iakonaiprędzey na nasze y Rzeczyptej potrzeby zebrał y do obozu stawał. Ktorych to draganow, gdy po miastach y miasteczkach naszych zbierac y gdziekolwiek verbowac przez urodzonego Jakuba Maiora capitana lubo poruczника y chorążego swego będzie, chcemy to miec po wier. waszych y onym roskazuiemy, abyscie w. wier. wasz., dawszy wiare // temu naszemu uniwersalowi, capitanowi temuz, albo ktoremu on poruczy officerowi, wolno y bezpiecznie te dragony zbierac y werbowac dopuscili, y przy oswiadczeniu wszęłakiey ludzkosci chlebem z ochoty swey, byle to było nie z uciężeniem poddanych naszych, opatrowac nie zbraniali sie, inaczey nie czyniac dla łaski naszej. Co dla lepszey wiary reką swą podpisuiemy y pieczęć koronną przycisnac roskazalismy. Dan w Warszawie dnia V miesiąca maia roku Panskiego MDCXLIX panowania krolewstw naszych Polskiego y Szwedzkiego pierwszego roku. Ioannes Casimirus rex.

ЦДІАЛ, ф.13, оп.2, од.зб.16. - С.369-370. Також ф.13, оп.1, т.376. - С.829-830 (обидва - копія).

B)

Jan Kazimierz z Bozey łaski król Polski (повн. тит.).

Wszem wieciec y každemu zosobna, komu to wiedziec należy, a mianowicie starostom, podstarostom, dzierzawcom, burmistrzom, ralcóm, wcióm, ławnikom y wszystkim obywatelóm miasta naszego Krasna y dobr Władysława Przemyskiego, także wsi Boryni i Jabłonowa cum adinentiis y wszystkich dzierzaw, y wsi tym ze starostwóm przyległych, wier. nam miłym łaske naszą królewską, wier. nam miłi. Iż dla porządniejszego wyprawienia się do obozu na terazniejszą Rzeczypospolitey potrzebe naznaczyliśmy zciągnięnie reimentowi urodzonego Karola Franciszka na Białosokach Korniakta w dobrach naszych mieście Krasne, także wsiach Władysława Przemyskiego Boryni, Jabłonowie i wsiach im przyległych. Dla tego pilnie żądamy po wier. waszych y tym naszym listem roslkazujemy, abyscie wier. wasze, gdy tam pomieniony reiment urodzonego⁵ Korniakta, który w sobie czterysta draganow ma miec, przyciągnie, przy oświadczeniu wszelakiey ludności chleba według możności swojey udzielic nie zbraniłi się ale y owszem ochotnego (było to było nie z uciępieniem ubogich poddanych naszych, którzy na stanowisku ieznym ludzióm nie więcej z włóki żywności y do trawienia nad to, coby złotych szesciu, a w ciągnięniu z domu nad to, coby groszy dziesięciu, wagę według ceny zwyczajney wynosiło, według declaracyey około tego od nas wydany, dawac nie powinni) wydali dla łaski naszej. Dan w Warszawie dnia XXVIII miesiaca maia roku Panskiego MDCXLIX panowania królewstw naszych Polskiego y Szwedzkiego pierwszego roku. Ioannes Casimirus rex. Tomas Vieyski, sekretarz k.j.mci.

ЦДІАЛ, ф.13, оп.2, од.зб.16. - С.465. Також ф.13, оп.1, т.376. - С.1023-1024 (обидва - копія).

XII

*Лист короля до старости львівського Ієроніма Сенявського
та уряду Львова про заходи по обороні міста.*

Варшава, 6 травня 1649 р.

Ioannes Casimirus Dei gratia rex Poloniae (повн. тит.).

Urodzonemu Hieronimowi Sieniawskiemu, staroscie Lwowskiemu, y sławnemu urzędowi tegoż miasta Lwowa, wiernie nam miłym, łaske naszą królewską. Urodzony y sławetny, wiernie nam miłi. Izesmy tego doznali pod incursyją terazniejszą nieprzyziacielską iako wiele szkodliwe były y do obrony miasta przeschodzaiące budynki, blisko na przedmiesciach mieskich lezące tak, iże // gdy był nieprzyziaciel następił przez to same miasto tamteczne, expugnare y zruinowac mógł by był.

⁵ Дописано над рядком.

Przetoz my, uwazaiac iako to rzecz byla wiele szkodliwa y miastu tamocznemu pernisiota, tudziez in posterum zabiegaiac temu, aby, strzez Boze, tam to miasto, na ktorego calosci wiele tamtym kraiom y wszytkiey naszey Rzeczyptey o ruinie nie przyszlo, pilnie wier. waszych napominamy y miec chcemy, abyscie nikomu cuis cumque status et conditionis in suis iur[is]dictionibus zadnych ladunkuw tak murowanych, iako y drzewianych wystawac nie dopuszczali az comisarze nasi, ktorzy tam ziada dimensurata uczynia. A to dla tego, aby nieprzyiaciel facilem aditum ad vallum et munia ciuitatis miec nie mogl. W czym abyscie wier. wasze indemnitati suae zabiegali y powtor[ne] napominamy y koniecznie miec chcemy. Inaczey nie uczynia wier. wasze, dla laski naszey y powinności urzędu swego. Na co dla lepszej wiary y pewności, ręka nasza podpisawszy się pieczęc nasze koronną przycisnąć roskazalismy. Dan w Warszawie dnia VI miesiąca maja roku Panskiego MDCXLIX panowania krolewstw naszych Polskiego y Szwedzkiego pierwszego roku. Ioannes Casimirus rex. Locus sigilli maior[is] cancel[ariae] reg[iae]. Albertus Krzycki reg[iae] m[aiestat]is secretar[is].

ЦДІАЛ, ф.9, оп.1, т.399. - С.280-281 (копія)

XIII

*Універсал короля про скликання львівської комісії
20 травня для ліквідації призначених боргів для війська.*

Варшава, 10 травня 1649 р.

Jan Kazimierz z łaski Bozey krol Polski (повн. тит.)

Wszem wobiec y kazdemu zosobna, komu to wiedziec nalezy, a mianowicie wielmoznym urodzonym comisarzow naszym na comisyą lwowską z seymu szesliwey koronacyey naznaczonym, uprzej[mie] y wier. nam milym łaske naszą krolewską wielmozni y urodzeni, uprzej[mie] y wier. nam mili. Iz my, upatrując niebiespieczenstwo, na Rzeczptą następujące, a zatym trudności a wokowania osob do odprawowania comisyey lwowskiey exui seymu szesliwey koronacyey naszey pro die 20 may anni pra[esent]is liquidacyey dlugow woyskowych zložoney naznaczonych. Poniewaz pomienione osoby, do niey należące, tak z komisarzow, iako y woysku deputowanych, non sine discrimine y nie bez omieszkania y umnieyszenia w takiey szczupłości, w iakiey sie woysko Rzeczyptey znajduie, służby woienney na czas ten ze odprawowania comisyey praefigowany y determinowany zechac by musieli. Przetoz my z pany radamy, przy boku naszym będącemi, te wyszey wspomienione w zacięciu // y dokonczeniu uwazaiac difficultates one ex senatus consullo, differe[nt]y do czasu ynszego umyslismy. Ktory to czas po tym immediat[ie] następującym w rychle seymem y seymikami powiatowemi zložyc y praefigowac zechcemy tak, aby sie pomieniona

comisya ex mente legis przez tych ze wielmoz. urodzon. comis. y deputatow z seymu szczesliwey koronacyey naszey na to destianowanych odprawila. Tudziez y relacyey nam y Rzeczyptej dostatocznie przez nich ze referowana byla. Co my tak do wiadomosci uprzey[mosci] y wier. waszey, iako y niszym, komu to wiedziec należy, przywadzac [dla] lepszey wiary, ręką sie naszą podpisawszy, pieczęć koronną przycisnąć roskazalismy. Dan w Warszawie dnia X mca maja roku Panskiego MDCXLIX panowania krolewstw naszych Polskiego y Szwedz[kiego] pierwsze[go] roku. Thomasz Vieyski, sek. j.k.mci. Locus sigilli maior. cancel. Ioannes Casimirus rex.

ЦДІАЛ, ф.9, оп.1, т.399. - С.284-285 (копія).

XIV

*Універсал Яреми Вишневецького про збір Руського воєводства
12 червня 1649 р. у Вишні.*

Ярослав, 30 травня 1649 р.

Jasnie wielmozni, wielmozni mciwi p.p. senatorowie, dygnitarze, starostowie y wszyscy wobec obywatele woiewodztwa mego Ruskiego, moi wielce mciwi p. pwie y bracia.

Długo poglądaiac a longe na uspokojenie Rptej, in alto usługi moie w. wciom m. mciwym panom y braci zostalawem silentio, poki przy ustawicznym j.k.mci pieczołowaniu iaka kolwiek cum rebellus zostawała pokoiu nadzieia. Ale kiedy afflictae na ten czas Patria fatalia tempora y samego j.mci pana woiewody Kiiowskiego, ad sedandos praesentes motas comisarza sententia, [ze] nic innego, tylko cieszkie belli nam denuntient tempestates. Tandem my miłością Oyczyzny lubo to z twardego snu invidiey ocknionemu, zblizyc sie tu y o swoiey do uslug w.w.m.mciwych panow ochocie denuntiare przychodzic. Więcy s tą, ktora pro fide obligata Oyczyźnie, debeo odezwac sie powinnością wiedząc zwlaszcza, ex mente j.k.mci y Rptej dwoie iuz wici (w.wm. m. mciwym panom wiadome) do pospolitego ruszenia są wydane. Tego ia, iako zawsze optabam salutis nostra causa, tak y teraz nie inny sposob bacze reparandi nos, o ktorych slabo // Oyczyzna na przeszlym seymie radziela, tylko ten, aby una eademque nie defencionis tylko (iako niektorzy extra periculum constituti rozumieli), ale restitutionis calej Rptej zostalawa w nas meta et animus. Uvazaiąc tedy woyska szczupłosc, slabe contra tot hostium molimina posielki, ten ieden securitatis nostrae zostaje argument, aby extrema pericula extremis reprimantur viribus. A lubo to ieszcze o trzecich wiciach non constat, ale wiedząc o pewnych niebespieczenstwach, ktore nostro parieti naipierwiey groza, te ochote moie do uslugi w.wciow m.p.p. ante occupando czas zamieszany propono, prosząc y zycząc, abyscie wm. m. m. panowie, mianowicie, ktorzy prinsipalum dignitate,

temu woie[wodz]twu praelucetis, y zpolnie ze mną sie wczesnie per castellanatus o porządku woieniym znosieli, y innym ich mciom ad summenda arma more maiorum invitamento beli. Do namowienia zas czasu generalnego popisu⁶, sporządzenia pułkow y p.p. rothmistrzow obrania pro die decima secunda juny do Wisni, gdzie y ia praestolabor, wm.m.m. panowie congressu, ziechac sie raczeli. Zeby inclitum, to iest nobile w[oiwo]ldztwa naszego teritorium, gdy da Bog przy boku j.k.mci na kon wsiedz przydzie tak w porządku, iako y w gotowosci exemplo praecat caeteris z wysoką imienia swego swawa. Do czego ia pro mea exigua opera w.w.m.m.p.p. do pomoc y lacescitus vires moie wszystkie applicare zostae gotow, oddawszy na ten czas w laske w.w.m.m. panow moie uprzejme sluzby. W Jarosławiu d[ie] 30 may 1649. W. wciow moich wielce m.milych panow uprzejmy brat y sluga Michal Korybut, xiąże na Wisniowcu y Łubnach, woiewoda Ruski.

ЦДІАЛ, ф.13, оп.1, т.376. - С.959-960. Також у від. рукоп. ЛНБ АНУ, Оссол., 225/П, л.223 (обидва - копія).

XV

Лист короля до шляхти, щоб вона була готова до видання третього поклику.

Варшава, 7 червня 1649 р.

Jan Kazimierz z Bozey łaski krol Polski (повн.тит.).

Wielmożny wielebny urodzeni, uprzejmie y wiernie nam mili, samemu tylko naywizszemu Panu są posłuszne iniunctae necessitatis leges, czego wszystkich codzienna uczy experientia, ale y my w terazniejszym Rptej gwałtownym razie iawnie doznawamy, zazywalismy bowiem wszystkich sposobow, ktore do ugascenia z dobrem popopolitym tak srogiego zapalu Kozackiey sweywoli sluzyli, abysmy zwierzone nam od Pana Boga panstwa ab in fessione et insultu rebellium uwolnic y w pokoju sprawowac mogli, lec nie poszly zadne pacis media do tąd od nas ultro et large przeciwko wyuzdaney chlopskiej zawziętosci, az nader ufaiącey poprzysięzonemu z poganstwem (z ktorym y teraz sie // złączyli) braterstwu y dotąd nieodmiennemu szczęściu swemu, takze zawartym z postronemi sąsiady naszymi conspiratione nam y panom radom naszym wiadomym. Iuz tedy omni spe pacis desperata przychodzi nam parere tak gwałtowney potrzebie y w nadzieie łaski Boskiey woienne przed sie wziąć szrodki, a tak idziemy osobą naszą in hostem z pomocą Pana. Zastępow ochotnych do uslugi miley Oyczyzny synow, aby do boku naszego niemieszkanie przybywali, gorąco zwywaiąc: A na ostatni ratunek y

⁶ У рукописі Оссолінських після цього записано: "...w gotowosci bydz potrzeba y..."

podpore nam y woyskom naszym, prawem opisane y nam w ręce dane, pospolite ruszenie naznacząc, na ktore trzecie wici wydac roskazemy. To tedy do wiadomosci uprzejmosci y wiernosci waszych ex convocato frequentis senatorum consulto podając, żądamy uprzejmosci y wiernosci waszych, aby sie sądy trybunalskie bez omieszkania limitowali, aby posięzonych wojewodztw y innych im poblizszych obywatele, tudziesz zolnierze w służbie woiskowej będących, bez wszelakiey distractiey nam y Rzeczyptej sluzyli, a wszyscy ogolem stanu szlacheckiego obywatele na odpor tak silnemu nieprzyjacielowi za trzeciemi wiciami gotowi byli. Co [nie tylko] iz powinności prawa pospolitego y swoiey do Oyczyni miłości, ale iz samey potrzeby uprzejmosci y wiernosci waszey uczynią, nic nie wątpimy, ktorym zyczymy dobrego od Pana Boga zdrowia. Dan // w Warszawie dnia siedmego miesiaca czerwca roku Panskiego MDCXLIX panowania krolewstw naszych Polskiego y Szwedzkiego pierwszego roku. Ioannes Casimirus rex. Locus sigilli maioris cancelariae regni.

ЦДІАЛ, ф.9, оп.1, т.399. - С.526-528 (копія).

XVI

*Лист Станіслава Лянцкоронського до міських урядників,
щоб вони чинили перепони жовнірській сваволі.*

З обозу, 2 липня 1649 р.

Stanisław Lanckoronski, castellan Kamieniecki, regimentarz woyska iego krolewskiey mci, Skalski, Dymirski starosta.

Wszem wobec y kazdemu zosobna, komu o tym wiedziec należało, a mianowicie ich mciom panom starostom, dzierzawcom, podstarostom, burgrabiom, woytom, lentwoytom, burmistrzom, raycom, watahom albo na iakim kolwiek przelozenstwie y urzędzie będącym tak w dobrach iego krolewskiey mci duchownych, iako y w dzierzawnych szlacheckich, donosze do wiadomosci. Iz sila iest takowych, ktorzy gardzą usługą Rzeczyptey pod takowy afflictae Patriae czas, wyiezdżając zpod chorągwi do Polski, gdzie, idąc, wielkie krzywdy y oppressye czynic zwykli włosciom iego krolewskiey mosci y majątnosciom duchownym, y szlacheckim w zabranie bydła, w rabowaniu komor y w wyciąganiu roznych stacyey, im nie należących. Przetisz wielce wmciov moich mciwych panow prosze, aby wśród takowych swowolników, ktorzy by listu wolnego lubo hetmanskiego, pułkowniczego, rothmistrzowskiego albo porucznikowskiego nie miał, imac, dostatki wszelkie od niego odbierac, y samych, iako zdraycow Rzeczyptey, iako violatores wolności y swobod naszych Polskich, do mnie na executią przysylac raczyli. // Tym tedy uniwersalem, dawszy wmciov moim mcyom panom wszelaką na takowych zloczyncow moc, upraszam wielce, abyscie ten uniwersal do publicznych

grodzkich miast tak do miasteczek, na Lwowskim y Sokalskim goscincu będących, przesyłac raczeli iako najprędzey. Oczym nie wątpiac ze wni. moi mosciwi panowie uczynic będącie raczyli. Powolne chęci moje braterskie łasce wmcioiw moich mciwycy panow oddaie. W obozie secunda juli anno 164 nono. Stanisław Lanckoronski, castellan Kamieniecki, starosta Skalski, Dymirski. Locus sigilli.

ЦДАЛ, ф.1, оп.1, т.236. - С.866-867. Також фрагмент універсалу - ф.1, оп.1, т.112. - С.285 (обидва - копія).

XVII

*Лист Станіслава Лянцкоронського з проханням сприяти Андрійові Крукельницькому та Станіславові Зеленці у їхній місії.
З обозу, 9 липня 1649 р.*

Stanisław Lanckorunski na Brzeziu, kasztelan Kamieniecki, regimentarz woysk iego krolewskiey mci, Skalski, Dimirski starosta.

Wszem wobec y kozdemu zosobna, komu to wiedziec nalezalo, a mianowicie ich mci p.p. zolnierzom tak na strazach, iako y po zalogach będącym, y wszelakim miastom sądowym donosze do wiadomosci. Iż idą ich mosc panowie Andrzej Krukielnicki y Stanisław Zielonka, towarzystwo chorągwi wielmoznego iego msci pana starosty sądecznego, do roth miasta swego w pilnych tak woyskowych sprawach, iako y kompaney swoiey potrzebach. Przetoz pilnie prosze w.wciow, aby wszedy wolno przepuszczani, y iako własne w potrzebach woyskowych idących, niegdzie hamowani nie byli ale wszelkie poszanowania, tak tam idący, iako nazad powracaiaicy, mieli y ony[m] iako woyskowym noclegow y popasow nie bronili, ale po miastach y wsiach chleba nie zalowali. Na co, aby tym lepsza wiara dana byla, reką moją podpisawszy własna, pieczęcią oznaczyc roskazałem. Datum w obozie die nona juli anno Domini millenimo sexcentesimo quadragesimo nono. Stanisław Lanckorunski, kasztelan Kamieniecki, starosta Skalski, Dimirski. Locus sigilli.

ЦДАЛ, ф.9, оп.1, т.399. - С.614 (копія)

XVIII

*Універсал короля про видання третього поклику для Белзького воєводства.
З обозу під Красним Ставом, 18 липня 1649 року.*

Jan Kazimierz z Bozey łaski krol Polski (повн. тит.).

Wszem wobec y kazdemu zosobna, komu to wiedziec nalezy, a mianowicie dignitarzom, urzędnikom, starostom y wszystkim innym

ludziom y obywatelom wojewodztwa Belzkiego wiernie nam miłym łaską naszą krolewską, uprzejmie y wiernie nam miły. Aczkolwiek wydalizmy niedawno uniwersaly, ktoremi, iako inszych poblizszych y barziesz niebezpieczeństwu podległych, tak wojewodztwa Belzkiego obywatelom, uzywalismy, aby sie do boku naszego z ochoty swey stawali dla dania tym predszezo y skutnieyszezo odporu nieprzyziacielowi. Jednak isz po wydaniu tych uniwersalow, wzielismy wiadomosc o oblezeniu przez nieprzyziaciela obozu y woyska naszego. A na ten czas do ratunku Oyczyzny y dania odsieczy scisnionemu woysku naszemu nie mamy inszezo prodkiego sposobu, gdyz tak predko generalne pospolite ruszenie za wydaniem trzecich wici stanac do nas nie moze dla odległych wojewodztw. Tedy wojewodztwu Belzkiemu wydaiemy te trzecie wici, roskazuiać, aby do nas pro die XXVII july pospolitym // ruszeniem stawali sub paenis de belli expeditione sancitis, ktore na kozdym nieposlusznyim extendowac kazemy. Ktorzy uniwersal aby do akt byl wpisany y na zwyczajnych mieyscach publikowany, miec chcemy. Dan w obozie pod Krasnym Stawem dnia XVIII mca lipca roku Panskiego MDCXLIX panowania naszego Polskiego I y Szwedzkiego II roku. Ioannes Casimirus rex. Andreas Trzebicki regens cancelariae regni maioris m.p. Locus sigilli.

ЦДІАЛ, ф.1, оп.1, т.236. - С.889-890 (копія)

XIX

*Універсал белзького воеводи про збір війська в Белзі 26-го числа.
З Раколуп, 20 липня 1649 р.*

Jasnie wielmoznym, wielmoznym moim wielce mciwym panom y braciey przy oddaniu braterskiey moiey powolnosci.

Rozumiem, iz zadnemu z wm. moich mciwych panow y braciey nie jest bynamniey tajno, iako w zlosciwey swoiey ten hardy rebellizant, nie ustawiając imprezie, do tego wszytkiemi zmierza silami, iako by nam // spolną do ostatka mogli ruinowac Oyczyzne. Nie mniey y to, ze jego m.m. pan nasz miłosciwy dla wstrętu temu nieprzyziacielowi (ktory iuz floram et robur militiae ciężką obsidią od dni kilkunastu scisnął pod Zbarazem) sam swą osobą possibi[liis] postępie non tardis. Do ktorey ochoty, iako niedawnymi dniami przez uniwersaly swe, tak teraz iusz generalnemi na wszytkie Koronę ostatniemi do boku swego stawienia sie na dzien XXVII pr[esentis] necessituie wiciami. Zaczym y ia z powinności swoiey tak do praw o pospolitym ruszeniu (a zwłazcza anni 1621), iako y do wolej jego k.mosci przychylaiąc się poprzędam tym uniwersalem y prozbą moią abyscie wm. moi mciwi panowie y bracia względem skutecznego namowienia poprzędu na dzien XXVI eidem w Belzie stawic sie raczyli. Gdzie y ia iunctis consiliis, iako y dextra, nieomieszkam przybyc do

zaczego congressu w m. moich wielce mciwych panow y braciey, ktorzych na ten czas milosci z powolnemi sluzbami memi oddamsie pilnie. W Rakolupach XX july roku Panskiego MDCXLIX. Krzysztzf Koniecpolski, woiewoda Belzki, Stryyski starosta. Locus sigilli.

ЦДІАЛ, ф.1, оп.1, т.236. - С.887-888.

XX

*Універсал короля про видання третього поклику
на посполите рушення.*

З оboзу під Красним Ставом, 20 липня 1649 р.

Jan Kazimierz z Bozey łaski krol Polski (повн. тит.).

Wszem wobec y kazdemu zosobna, komu to wiedziec nalezy, a mianowicie dignitarzom, urzédnikom, starostom y innym wszystkim stanu rycerskiego ludziom y obywatelom woiewodztwa Ruskiego ziemie Lwowskiey, uprzej[mie] y wier. nam milym łaske naszą krolewską, uprzej[mie] y wier. nam mile. Aczkolwiek niedawno wydaliśmy uniwersaly nasze, ktoremi naznaczyliśmy, iako ynszym wszystkim, tako y woiewodztwu Ruskiemu popis na dzien XI miesiaca augusta. Iednak iz po wydaniu tych uniwersalow wzielismy wiadomosc o oblezeniu przez nieprzyziaciela obozu y woyska naszego. A na ten czas do ratunku Oyczyzny y dania odsieczy scis[k]nionemu woysku naszemu nie mamy inszego prętszego sposobu tedy, iako wszystkim inszym woiewodztwam, tak y woiewodztwu Ruskiemu wydaiemy te trzecie wici, roskazuiać abyscie uprzej[mosci] y wier. w.w., zaniechawszy iusz, y nie czekaiać popisu, do nas pospolitym // ruszeniem iako na[y]predz[e]ly pro die 30 july stawali porzadkiem woiewodztwa swego zwyczajnym, gdziekolwiek na ten czas z woyskiem będziemy, z ktorym dali przeciwno nieprzyziacielowi pomykamy sub paenis de expeditione bellica sancitis, ktore na kozdym niepostulnym extendowac kazemy. Na co dla prentszey wiadomosci roskazuie, aby byl ten uniwersal do akt grodzkich wpisany y na mieyscach zwyczajnych publikowany. Dan w obozie pod Krasny[m] Stawem dnia dwudziestego mca lipca roku Panskiego MDCXLIX panowania krolewstw naszych Polskiego pierwszego a Szwedzkiego drugiego roku. Andreas Trzebicki regens cancelariae maioris. Locus sigilli maioris cancelariae reg[iae]. Ioannes Casimirus rex.

ЦДІАЛ, ф.9, оп.1, т.399. - С.657-658. Також ф.7, оп.1, т.40. - С.445;
ф.13, оп.1, т.376. - С.1147 (всі - копія)

XXI

Універсал короля про налагодження системи забезпечення війська провіантом через магистрів провіанту королівського.

З обозу під Замостям, 23 липня 1649 р.

Jan Kazimierz z Bozey łaski krol Polski (повн. тит.).

Wszem wobec y kazdemu zosobna, komu to wiedziec nalezy, a mianowicie dignitarzom wszytkich dobr naszych, takze miastom, miasteczkom y wsiom naszym krolewskim oznaymujemy. Iz my, zabiegaiac tym krzywdam, ktorze by przez zolnierza naszego dziać sie miały w miastach, miasteczkach y wsiach naszych y dalszemu spustoszeniu ich, oraz chcąc, zeby woysko nasze miało zywnosc dla siebie y dla koni, zlecielismo magistrum prowiantow naszych, aby z miast y dobr naszych krolewskich zywnosci zaciągali, w dobrach ziemskich szlacheckich upraszali. Roskazujemy tedy wszytkim dzierza // wcom dobr naszych krolewskich, takze urzędom miast, miasteczek naszych, aby zywnosc taką do obozu naszego oddawali, iako im registr przez magistrów prowiantow naszych podany będzie. Ludzi zas stanu szlacheckiego zadamy, aby dla milosci Oyczyzny tey ze zywnosci dla woyska naszego ładowali, iako o to od magistrów prowiantow naszych uzywani będą. Gdzie zas obozowi dawac sie przydzie, starac sie będą dzierzawcy nasi y urzędy mieyskie, aby zywnosci za pienądze do obozu wozic y dodawac kazali, gdzie kazdemu płacic będą według słusznosci, o co takze y ludzi stanu szlacheckiego zadamy. Dan w obozie pod Zamosciem dnia dwudziestego trzeciego mca lipca roku Panskiego MDCXLIX panowania naszego Polskiego pierwszego, Szwedzkiego drugiego roku. Ioannes Casimirus rex. Locus sigilli.

ЦДІАЛ, ф.9, оп.1, т.399. - С.747-748 (копія).

XXII

Універсал короля про призначення уряду на час своєї відсутності у поході.

Замостя, 23 липня 1649 р.

Jan Kazimierz (повн. тит.).

Oznaymujemy tym listem naszym wszem wobec y kazdemu zosobna, komu to wiedziec nalezy, uwazaiac aby najasniejsza krolewa jey mci pani małzonka nasza naimilsza pod czas terazniejszego pospolitego ruszenia, do ktoregosmy sie, uslyszawszy o wielgiey potędze nieprzyiaciela domowego y o scisłym oblężeniu od niego woyska naszego y Rzęptej przez wydanie trzecich wici udali, gdy my tu osobą naszą krolewską y woyskami naszymi za całosc Rzęptej sie zastawiamy, przy wszelakiem bezpieczenstwie y dostoiensctwie wzlykly residenty warszawski

zostawała. Przychodzi nam naznaczyć y zostawić przy krolewy jej mci na te residowanie, stosując się do Constitutiei anni milles[sij]mo sex[centessij]mo vigessim[i] primi, do ktorey się Constitutia o pospolitym ruszeniu na seymnie szcześniey koronacyey naszej uczyniona we wszystkim referuie, dla więszzego jej[y] krolew. jej mci bezpieczenstwa rady y usługi pewne osoby ex ordine senatorio officialium et equestris, ktore to osoby z pewnemi sługami swemi (gdysz rozumiemy, że każdy senator y urzędnik koronny, iako przed tym, tak y teraz pod to pospolite ruszenie obcyć się nie może bez sług stanu szlacheckiego sobie potrzebnych y wygodnych)⁷, y ktorzy by do tey generalney expediciey względem possessyi dobr ziemskich zalezec nie mieli, lubo podług teyze Constitutiei od tego pospolitego ruszenia wolni bydz mają, iako było pod czas pierwszego pospolitego ruszenia za najasnieyszey świętey pamięci krolewy jej mci Constantyi paniey matki naszej najmilszey y nas samych, gdysmy ieszcze w młodych leciach byli. Jednak my in supplementum Constitucyi o pospolitym ruszeniu na koronacyey naszej postanowionej praecavendo et consulendo indemnifati tych wszystkich nizey napisanych y specyficowanych tak same osoby, iako y sługi iech possess[i]onatos tym reskryptem naszym krolew[skim] de plenitudine potestatis et auctoritatis n[ost]rae regiae seymem nam coronationis daney od pospolitego ruszenia czyniemy nie ynaczeć, tylko iakoby w tey expediciey generalney p[ospolu] z nami z wojewodztwy swemi byli, kiedy obecnie z osobami swemi y znacznemi ludźmi pocztami wprzod najasnieysz[ą] krolew[ą] jej mci panią nasze małzonkę najmilsz[ą] przystoynie uc[ę]z[c]ic, tudziesz y mieyscie re // sidenty naszej in omni casu zasłaniac będą powinni tych tedy mianowac y zostawic się nam zdalo (далі йде їхній поіменний перелік, загалом 84 особи)⁸ // miasto Warszawie. Ktorych to wyszey mianowanych y w tym liscie po imieniu y nazwisku napisanych, od tey generalney expediciey uwalniamy, co wszystko do akt grodzkich warszawskich wielmożnemu castelanowi gniezninskiemu, ochmistrzowi krolewy jej mci podac roskazalismy. Na co się dla lepszey wiary y pewnosci ręką naszą podpisalismy y pieczęć koronną przycisnąć kazalismy. Dan w Zamosciu dnia dwadziestego trzeciego mca lipca roku Panskiego tysączonego szescset czterdziestego dziewiątego. Jan Kazimierz, krol. Locus sigilli, maioris cancelariae regni. Albertus Krzycki regiae m[ai]es[t]r[at]is sekretarius.

ЦДАЛ, ф.13, оп.1, т.376. - С.1398-1400. Також ф.13, оп.2, од.36.16. - С.717-718 (обидва - копія).

⁷У рукописі дужки не закриті.

⁸ Див. додаток до універсалу.

Додаток

Список осіб, котрі повинні були залишитися при канцелярії:

Миколай Красновський, арцибіскуп львівський, Андрій Лещинський, біскуп хелмінський, підканцлер коронний, Адам Сангушко, волинський воевода, Ян Лещинський, каштелян гнєзненський, Лукаш Опалінський, маршалок великий коронний, Ян Миколай Данилович, підскарбій великий коронний, Адам Казановський, маршалок надвірний коронний, кс. Ян Гембіцкй, секретар канцлера великого коронного її мил. королеви, Мартин Старчовський, референдар коронний, Самуель Рильський, підкоморій коронний, Оссолінський (ім'я пропущене), підскарбій надвірний, Криштоф Гембіцкй, крайчий коронний, Ян Грибовський, староста варшавський, Фірлей (ім'я пропущене), підкоморій любельський, Зигмунд Опацкй, урядник краківський, Зигмунд Оборський, підкоморій черський, Владислав Вітунський, хорунжий густинський, Войцех Гіжіцкй, стольник віленський, Миколай Варшавський, ловчий черський, Андрій Яхінський, мечник белзький, Януш Оборський, дворянин її мил. королеви, Юрій Плятембек, староста черстинський, а також Самуель Опацкй, Якуб Сумінський, Лукаш Грабський, Юрій Владислав Юдіцкй, Павло Смоленський, Филип Утиний, кс. Валер'ян Юдіцкй, Юрій Лешевський, Миколай Ольбрихт Вольський, Станіслав Журовський, Валентій Крашевський, Павло Казомський, Петро Требінський, Самуель Слотвинський, Ян Вальде, Сімон Бачевський, Мартин Гемоевський, Даджилог Ословський, Мартин Пневський, Ян Бедлінський, Доброгост Броніковський, Петро Неневський, Стефан Перхлінський, Францішек Мясковський, Якуб Бжезіньський, Миколай Божеховський, Феліціан Заклика, Криштоф Жулінський, Станіслав Росінський, Томаш Карвовський, Владислав Рудницький, Криштоф Кольчинський, Всебор Яшевський, Вінцентій Соколовський, Теодор Добжанський, Станіслав Пулковський. Королівським скарбом та скарбом всієї Корони мали завідувати: Станіслав Студзінський, підчашій гостинський, Станіслав Глоговський, секретар королівський, а також Станіслав Уханський, Адам Свентоховський, Сімон Вофчинський, Йозеф Блендовський, Станіслав Осенковський, Флоріан Передмирський, Петро Монастирський, Андрій Рембєвський, Станіслав Міклавешевський, Криштоф Завацький, Миколай Даджибога (!), Ян Закревський, Александр Гіжі, Миколай Глоговський, Збігнев Оборський, Ян Надворовський, Теофіл Мокрицький, Петро Грабський, Александр Лоський, Ян Малинський, Андрій Радзановський, Станіслав Росновський, Петро Пенський, Чивоевський (ім'я пропущене).

XXIII

*Лист каштеляна сяноцького до військових загонів,
що спішили на допомогу королю під Зборів,
з якого видно про незібраність посполитого рушення.
З-під Глинян, 18 серпня 1649 року.*

Andrzej z Boguszyca Boguski, kastellan Sanocki, wiadomo czynię, komu to wiedzieć należy, a mianowicie ich mciom panom wojewodom, kastellanom, urzędnikom, pułkownikom, rotmistrzom y wodzom wojewoćstw y powiatow, sciągającym sie do boku krola jego mci, pana naszego miłosciwego. Iz idąc z powiatem naszym Sanockim za obwieszczeniem j.k.m. do obozu generalnego, a widząc zatrudnione przescie, tedy dla więszzego zgromadzenia zatrzymalemsie y z powiatem moim, y z naszymi ludzmi (ktorzy tak z ochoty swey, iako y za pieniądze powiatowe do k.j.m. idą) pod Gliniany. Przeto upraszam wm. moich incyduych panow y braci peramore Patriae, abyscie wm. coprędzey pospieszali a pod Gliniany sie sciągali, dla zadnych wiesci, ani incertum rumorem nazad (uchowaj Boże) nie iterując sie. Do tak zszedszy sie do kupy, snadniey coniacetis viribus impedim[en]tu itineris, uprzątając periclitantem Patriae ratowac będziemy mogli. Krol, jego mc, we Zborowie szczęśliwie sie z nieprzytacielem ucieni. Tatarow iezli by w tamte kraie wybaczeli (ktorych iest mała potęga), nieobawialisie y owszem na nich bezpiecznie następowali. A my za pomocą Bożą onym wstręt uczyniemy. Miłosci przy tym braterskiey z służbami memi pilnie sie oddaie. Dan // w obozie pod Gliniany die decima octawa augusti anno D[omi]ni millenimo sexcentesimo quadragessimo nono. A ten uniwersał, aby według zwyczaju do grodow był przyjęty y publikowany, urzędu grodzkiego proszą. Andrzej Boguski z Boguszyca, kastellan Sanocki m.p. Locus sigilli. Jan Adam ze Zmigroda Stadnicki na Lisku, podkomorzy Sanocki.

ЦДІАЛ, ф.9, оп.1, т.399. - С.761-762 (копія).

ДВА ЛИСТИ З КОРЕСПОНДЕНЦІЇ СТЕПАНА ТОМАШІВСЬКОГО

Листи, які ми публікуємо нижче, довгі роки лежали в архіві Санкт-Петербурзького відділення Академії наук. Вони написані на початку століття, у 1904-1905 роках, українським істориком, довголітнім активним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (НТШ), редактором, дипломатом Степаном Томашівським до російського історика, славіста ак. Володимира Івановича Ламанського.

"Советская историческая энциклопедия" про В.І.Ламанського пише: "Крупнейший представитель реакц. школы в славяноведении, проводивший идеи славянофильства и панславизма", "... магистерская дисс. "О славянах в Малой Азии, Африке и в Испании" (Спб., 1859), проникнутая славянофильской тенденцией и построенная на недопустимых для науч. работы методах..."¹

"Радянська енциклопедія історії України" імені Степана Томашівського не подає зовсім. До нього було міцно прикріплене тавро "буржуазного націоналіста", як і до Дмитра Дорошенка, Омеляна Терлецького, Мирона Кордуби, Степана Рудницького, інших, кого залучив до наукової праці Михайло Грушевський. Наукові розвідки Степана Томашівського з історії Галичини публікувались ще за життя автора і з того часу не перевидавались. Бібліографічні картки на його книги із надписами "националистическое издание" довго були заховані у спецфондах бібліотек, як і часописи "Українське слово" й "Літопис", які він видавав у Берліні та "Політика" у Львові. Згадки про Степана Томашівського можна віднайти у виданнях 20-30-х років нинішнього століття, зокрема, у рецензіях і відгуках його сучасників і у пізніших працях, опублікованих за кордоном². І тільки недавно у вітчизняних виданнях з'явилось декілька побіжних згадок про нашого земляка³, родом із

¹ Советская историческая энциклопедия / Гл. ред. Жуков Е.М. - М., 1965. - С.386.

² Дял., зокр.: Українська загальна енциклопедія / за ред. І.Ракопського. - Львів-Станіславів-Коломия, б.р. - Т.ІІІ. - С.386, а також, окрім загальних праць Грушевського, Дорошенка, Крип'якевича - спеціальні: *Кривецький І. Українська історіографія на переломі* // ЗНТШ. - Львів, 1924. - Т.134-135. - С. 164-184; *Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки* // ЗНТШ. - Львів, 1991. - Т.ССXXII. - С.45-70; *Вишар Л.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році // *Український історик*. - Нью-Йорк - Мюнхен, 1967. - № 3-4. - С.103-109 та ін..

³ *Квіт С.* Іван Франко і Михайло Грушевський // *Слово і час*. - 1991. № 1. - С.61-70;

села Купновичі, колишнього Рудківського повіту Галичини (теп. Самбірський р-н Львівської обл). Як писав у 1931 р. літературно-науковий місячник "Дзвони", С.Томашівський був "найздібнішим з учнів М.Грушевського, одним з найвизначніших українських істориків"⁴.

Жодна із львівських бібліотек не має повного зібрання наукових праць С.Томашівського. Менше року, як карточки на декілька його книг з'явилися в каталозі Наукової бібліотеки ім.В.Стефаніка. Із відкриттям спецфонду цієї бібліотеки стали доступними періодичні видання, які він редагував. Деякі інші праці знаходимо у відділах рідкісної книги і славистичної літератури, колишньому спецфонді бібліотеки Львівського університету, в бібліотеці НТШ. Його особистий архів, що містить матеріали про діяльність у дипломатичній місії уряду ЗУНР на мировій конференції в Парижі 1919 року і як галицького посла у Лондоні, зберігається у Центральному державному історичному архіві у Львові. Нещодавно він розсекречений повністю.

Завдяки добре збереженим документам В.І.Ламанського у фондах архіву Академії наук, що в недавно перейменованому Санкт-Петербурзі, маємо змогу відкрити невідомі сторінки наукових зв'язків Росії і австрійської України на початку ХХ ст.

Отже, підється про контакти Імператорської Академії наук у Петербурзі (ІАН) і Наукового товариства ім.Шевченка у Львові.

Наприкінці 1895 року А.Ф.Бичков надсилав на адресу НТШ збірники, видані відділенням російської мови та словесності ІАН і просить про обмін літературою⁵. НТШ відгукнулося на цю пропозицію. В наступні роки переписку про обмін виданнями далі вів А.Ф.Бичков. Часом при переписці виникали деякі непорозуміння, але обмін тривав. Свої видання, причому із знижкою на 50 відсотків вартості, НТШ відсидало і на адресу студентського товариства українознавства при Петербурзькому університеті⁶.

1903-го року відділення російської мови та словесності (т.зв. 2-е відділення) ІАН у Петербурзі з приводу відкриття міжнародного з'їзду славистів запропонувало видати збірник під назвою "Статьи по славяноведению", розуміючи слов'янознавство у широкому значенні цього слова - історія мови та діалектологія, етнологія та етнографія, старожитності, археологія, історія мистецтв, літератури та освіти,

Хміль І. Політичні метаморфози Симона Петлюри // Україна. - 1991. - № 4. - С.18-20.

⁴Некрольог // Дзвони. - 1931. - № 1. - С.54.

⁵Центр. Держ. Іст. архів у Львові (далі - ЦДІАЛ), ф.309, оп.1, сп.154, ст.1.

⁶Там же. - Сп.140, ст.39, 40, 45.

засадна історія до кінця XVIII ст., історія господарства, права і т.д.⁷

Вести і редагувати збірник доручено ординарному академіку В.І.Ламанському. У лютому того ж року на засіданні 2-го відділення він зачитав план видання і участі у ньому вчених-славистів і візантиністів як російських, так і західно-слов'янських, грецьких, румунських, угорських, англійських, французьких, німецьких та скандинавських. Після обговорення Ламанському доручили розіслати запрошення російською та французькою мовами.

М.Грушевський знав, що ІАН планує провести з'їзд славистів у Петербурзі і випустити науковий збірник, адже зміни науковою інформацією між інституціями був постійний. Ще 1898 року він надіслав у Петербург Ламанському "Записки НТШ" та "Етнографічний збірник" і просив бути посередником в обміні виданнями з Російським географічним товариством⁸.

Питання участі у з'їзді обговорювалося на засіданні історико-філософської секції НТШ у 1904 році⁹. М.Грушевський, І.Франко, С.Томашівський готували виступи. Фактично, всю організаційну роботу взяв сам Грушевський: збирав і відсилав статті, провадив листування із редакцією збірника, тощо.

1903-1904 р. у листах до Ламанського Грушевський скаржиться, що НТШ у Львові не було повідомлено, чи відбудеться конгрес, також не отримало запрошень: "До сих пор ни наше общество, ни отдельные лица... из приглашенных к участию в сборнике не получили приглашений. Неужели их все еще вовсе не разсылали?", "...приглашений... послано было вообще много, так что получилось представление, что нас обошли умышленно"¹⁰.

Не думаю, що ці слова Грушевського щодо зумисного невисилання запрошень вповні були справедливими. Відомо, що перший лист із запитанням, чому не вислані запрошення, він писав на початку січня 1903 р. На той час Ламанський не мав відповідних повноважень, бо організаційне обговорення запланованого з'їзду відбулось лише в лютому того року.

НТШ отримало запрошення на конгрес у Петербурзі у лютому 1904 року. Таке зволікання, очевидно, змусило Грушевського написати: "Вероятно, благодаря Вашему посредничеству получили мы на днях приглашение на Конгресс для Товариства им.Шевченка и

⁷Статті по славяноведению / Под ред. В.И.Ламанского. - СПб., 1904. - Вып.І.

⁸Архів Академії наук у Петербурзі (далі - ААНП), ф.35, оп.1, сп.492, с.1.

⁹Крип'якевич І. З історії Наукового Товариства ім.Шевченка // ЗНТШ. - Львів, 1991. - Т.ССХХІІ. - С.411.

¹⁰ААНП, ф.35, оп.1, сп.492, с.2.

несколько именных. Лучше поздно, чем никогда . . . "11. Перші статті для петербурзького збірника від НГШ вислані у січні 1904 р¹².

Міжнародний конгрес славістів у Петербурзі, який організувала ІАН, відбувся. Серед питань, що обговорювалися, були: складання енциклопедії зі слов'янознавства, порівняльної граматики слов'янських мов, етнографічних і діалектичних карт слов'янських земель і народностей, видання порівняльного словника слов'янських говірок, пам'яток церковно-слов'янської мови, публікація пам'яток слов'янської писемності та історії, що зберігаються в монастирях, приватних збірках, організація експедиції учених, обмін науковою інформацією та ін.

Готувався до публікації збірник, але статей нагромадилося стільки, що редакція вирішила видрукувати замість одного - декілька томів, "тем более, что имеются в редакции Сб[орника] прекрасные работы с картами, изготовление которых потребует немало времени", - писав академік Ламазський¹³.

Перший том "Статей по славяноведению" вийшов у 1904 році. Статті друкувалися слов'янськими та іншими європейськими мовами - у відповідності до бажання авторів. Три розвідки Михайла Грушевського були опубліковані українською. У праці "Звичайна схема "русской" історії . . .", ін. автор виклав свій погляд на історію України, що докорінно відрізнявся від т.зв. "общерусской" теорії О.Погодіна, А.Соболевського та О.Шахматова - одного із провідних вчених відділення російської мови і словесності ІАН¹⁴.

М.Грушевський писав: "Київський період перейшов не у володимиро-московський, а у галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV-XVI в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею київської, вона виросла на своїм корені . . .", "історія сформування великоруської народності досі зістається нев'ясненою", ". . . ніякі мотиви не дадуть права зігнорувати історію білоруської народності, і ще менше - українсько-руської народності, або заступити її повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то трактуються тепер"¹⁵.

Отже, якщо і був якийсь поважний привід недопустити

¹¹ Там же. - с.4.

¹² Там же, с.3.

¹³ ААНП, ф. 35, оп.3, сп.54, с.7.

¹⁴ Грушевський М. Звичайна схема "русской" історії й справа раціонального укладу історії Східної Європи // У зб.: Статті по славяноведению. - Спб., 1904. - Вып. I. - С.243-304.

¹⁵ Там же. - С.299, 303.

Грушевського та НТШ до участі у конгресі славістів у Петербурзі - то це, очевидно, викладена ним схема україно-руської народності. Але праці М.Грушевського увійшли до збірника. Того ж 1904 року у Петербурзі виходить його "Очерк истории украинского народа", друкований у друкарні товариства "Общественная Польза". До речі, півстоліття до того це товариство публікувало історичні праці П.Куліша. Тут у подальших роках вийшли брошури М.Грушевського "Украинство в России, его запросы и нужды", "Украинский вопрос", "Освобождение России и украинский вопрос", інші, а також "Иллюстрированная история Украины", два томи збірника "Украинский народ в его прошлом и настоящем". "Очерк истории украинского народа" перевидався.

Другий том "Статей по славяноведению" ІАН видали у 1906 р., до якого увійшла розвідка Івана Франка¹⁶. Через чотири роки третій том "Статей..." друкує "Етнографічну карту Угорської Русі" Степана Томашівського¹⁷.

Автор розпочав цю працю з ініціативи Володимира Гнатюка, відомого дослідника Угорської Русі. В.Гнатюк та С.Томашівський планували спільно приступити до складання карти розміщення українців-русинів в Угорській Русі. Хвороба не дала Гнатюкові працювати над цим і Томашівський "узяв на себе цілу працю, аби тільки діло, конечно на нашу думку, скорше довести до кінця"¹⁸. Перед публікацією він радиться з Михайлом Грушевським, чи може підписати готову працю своїм прізвищем, адже ініціатива походила від В.Гнатюка. На це Грушевський відповів у листі від 9 лютого 1904 р.: "Про авторство говорив я з Франком і прийшли до предложения, що Ви можете без скрупулів підписати лише себе, а в статті переді пояснити участь чи ініціативу Гнатюка в плані роботи й причини його перешкоди"¹⁹.

Працю "Етнографічна карта..." Томашівський написав ще у 1904 році. У ній автор докладно розглядає опубліковану з цієї тематики літературу, джерела і видані етнографічні карти українського народу. Багато часу забрала копітка робота виготовлення трьох карт (I - розміщення українців-русинів у західній частині Угорської Русі; II - у східній частині; III - орієнтаційна карта руських колоній). "... при великім труді, терпеливості і перепонах

¹⁶Франко І. Притча про сліпця і хромця (причинок до історії літературних взаємин старої Русі). // У зб.: Статті по славяноведению. - СПб., 1906. - Вып. II. - С. 129-155.

¹⁷Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Русі // Статті по славяноведению. - СПб., 1910. - Вып. III. - С. 178-269.

¹⁸Томашівський С. Вказ. іпр. - Вступ.

¹⁹ЦДІАЛ, ф. 368, оп. 1, сп. комплектується, с. 2.

(Бережани - Петербург!) вони готові"²⁰, - писав автор у вступній частині в квітні 1907 року. Саме у зв'язку із виходом цієї праці С.Томашівський пише два листи до В.І.Ламанського, що їх подаємо нище (див. документи).

У час підготовки до конгресу і участі у збірнику Томашівський жив у Бережанах, працював професором гімназії. На його адресу надходять часті листівки від Михайла Грушевського, який опікувався своїм учнем і під час його навчання у Львівському університеті, і під час спільної праці у НТШ (розходження почалися значно пізніше). Грушевський надсилав петербурзьку адресу Ламанського, турбується, чи відправив С.Томашівський працю до збірника, дає поради: "Ламанський відписав, що прислані статті дав до друкарні й питає чи буде правка. Отже, ще час трохи. Скінчите, то пришліть, або просто від себе вишліть до нього, те ліпше"²¹.

Серед таких обставин були написані листи С.Томашівського до Петербурга. Сподіваюсь, що публікація їх стане штрихом до відновлення портрету "найвищачнішого історика галицької землі", як назвав Томашівського українознавець, науковець, публіцист Ілько Борщак²², і дещо відкріє із львівсько-петербурзьких наукових зв'язків початку ХХ століття.

ДОКУМЕНТИ

(Раніше березня 1905 р., Бережани)

Високоповажний добродію!

Рівночасно з сим листом посилаю на адресу Академії мою "Етнографічну карту Угорської Руси" для "Сборника статей по славяноведению". Роблю се так пізно тому, що зразу мала се бути спільна праця моя й В.Гнатюка, але опісля вся спала на мене. Я старався статі не розтягати широко і дав тільки те, що мав за доконечне. З тієї самої причини прошу, щоб 2 частину ("Перегляд громад") печатано, скільки можна, дрібним письмом.

Я рад би мати одну коректу, а як се тяжко, то хоч коректу карт - боюся похибок. Заголовок і пояснення до карт можна дати і в російській (русскій) мові, інше мабуть непотрібно. Остаточо не мого діло в тому . . .

Приймаю, Вповажаний Добродію, заяву мого глибокого поважання до Вас.

С.Томашівський. Бережани (Галичина)

²⁰Томашівський С. Вказ. пр. - Вступ.

²¹ ЦДІАЛ, ф.368, оп.1, сп. комплектується, с.2, 6, 32.

²²Борщак І. С.Томашівський - історик // Україна. - Париж, 1951. - 36.ІВ - С.432.

Р.С. Евентуальні письма і посилки можна посилати й через проф. Грушевського у Львові"

ААНП, ф.35, оп.1, од.зб.1392, с.3-4 (оригінал).

II

11 н.с. марта 1905 р., Бережани

Високоповажний Добродію!

Карты дїстав я тїлько що вчера увечерї і глянувши на них зрозу:їв я, чому між моїми картами і д.Ільїна єсть неоднаковости: я робив на основї найновїших карт австрїйського воєнного географїчного Інститута (1:200000), а д.Ільїн копіював старї, тепер неуживанї, карти (1:300000). Правда, в деяких мїсцях я рисував доволї схематично, але тїлько на територїї не-руській, що ж до руської територїї я намагався бути докладний. При порівнанню карт, я мушу держатися новїших карт і в тїм напрямї робитиму поправки на коректурних аркушах.

Як би я був знав, що всі мої карти будуть зложенї в одно (1:300000), то був би відкинув цїлком орієнтаційну карту, додав її хїба /нерозбїрливо/ при загальній. Тодї треба б тїльки дорисувати деякі частини на південь Угорської Русї - і обїйшлося би при одній картї. При коректурї я буду старатися означити ті руські колонїї, що притякають близько головної територїї, а зазначенї тїльки на орієнтаційній. Що до сеї останньої, то в разї якби д.Ільїн ще не розпочав її рисувати, найкраще було би не робити її - бо ж вона мала головню на цїлі зложити і побїч себе поставити поодинокї частї. Я тїлько подав би вказівки, що на сїй загальній додати, аби заступити орієнтаційну.

Коректа забере менї який тиждень часу; як буде готова зараз відїшлю.

Як будуть уже назви, буду мати другу коректу, опїсля, коли будуть наложенї краски - третю. Добре було б, аби наперед, заки наложаться краски уповнї, означено етнографїчні територїї тїльки лїніями задля догїдної провїрки й евент[уальних] поправок.

Що до авторських примїрникїв, то бїльше, нїж 100 не бажаю, тїльки між тим кїлька примїрникїв русского перекладу.

З щирим поважанням С.Томашівський"

ААНП; ф.35. Оп. 1, Од.зб. 1392, с. 1-2 (оригінал)

З М І С Т

Статті

Ярослав Дашкевич

Давній Львів у вірменських та вірменсько-кипчацьких джерелах.....7

Ігор Скоциляк

Маєтковий поділ Тереховельського повіту

Галицької землі в др.пол. XVI ст.....14

Олег Мальчевський

Полонізація української шляхти (1569-1648 рр.).....37

Мирон Капраль

Історіографія Львівського Успенського братства.....54

Володимир Пришляк

До історії взаємин між західними і східними землями

України за доби Гетьманщини.....72

Тетяна Гошко

Творчість Г.Сковороди в ретроспективі. "Християнська

філософія" Г.Сковороди.....83

Оксана Рибак

Перші жіночі організації у Східній Галичині і Північній Буковині..101

Архівні матеріали

Ярослав Федорук

Хмельниччина в документах (між Замостям та Зборовом).....113

Надія Бортняк

Два листи з кореспонденції Степана Томашівського.....140

Збірник статей
Україна в минулому
Випуск I

Художник О.Гірник
Технічний редактор З.Стецьків

Здано на складання 09.12.1991. Підписано до друку 20.07.92.
Формат 60x84 1/16. Папір друк. Друк офс. Умовн. друк. арк. 8,37.

Обл.-вид. арк. 9,1. Зам. № 1473. Тираж 2000 прим.

Ціна за домовленістю

Український поліграфічний інститут імені Івана Федорова.

Фенікс Лтд

290020 Львів, вул. Підголоско, 19/402

Львівське технічне училище № 58 поліграфістів

290000 Львів, вул. Ів.Федорова, 9.

Список помічених помилок

Сторінка	Рядок, примітка	Написано	Слід читати
5	9 зн.	кшлат	кшталт
7	5 зв.	навикористаних	невикористаних
18	пр. 19	Peterburg	Petersburg
28	7 зв.	численими	численними
34	18 зн.	представелений	представлений
37	5 зн.	кон'юктур	кон'юктур
47	10 зн.	маршалик	маршалок
49	2 зв.	прихильників	прихильників
54	пр. 3	діяльність	діяльність
58	12 зв.	гільдях	гільдіях
59	13 зн.	сприяла	сприяла
61	15 зн.	концепції	концепції
64	пр. 52	pauszużycieł	pauszużycieł
68	10-11 зн.	на нових методологічних засад	на існування нових методологічних засад
72	2 зв.	мин ули	минулі
84	9 зв.	з'являються	з'являється
92	пр. 61	Григорій	Григорій
96	12 зв.	"Икона Алкивиадская"	"Икона Алкивиадская"
97	4 зв.	надзвичайно	надзвичайно
101	16 зв.	громадянською	громадянського
109	8 зв.	и 1900 р.	у 1900 р.
111	2 зв.	поширенні	поширенні
111	8 зв.	Як найширшому	Якнайширшому
111	15 зв.	"Dla głodnych"	"Dla głodnych"
113	пр. 2	видрукований	видрукований
117	4 зн.	przystali	przystali
119	8 зв.	cuitatis	ciuitatis
125	16 зв.		tarobic